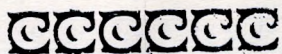

РАБІНДРАНАТ
ТАГОР

ВЫБРАНАЕ

РАБІНДРАНАТ
ТАГОР

РАБІНДРАНАТ
ТАГОР

ВЫБРАНАЕ

Апавяданні

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ
ЛІТАРАТУРА»
1976

И(Бенг)
Т 13

*Пераклад з бенгальскай
Укладальнік Б. П. Міцкевіч*

Т $\frac{70304-213}{М 302(05)-76}$ 138-76

© Пераклад на беларускую мову. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1976 г.

Разлікі

Калі ў сям'і Рамшундора Мітро, які ўжо меў пяцёра сыноў, нарэшце нарадзілася дачка, шчаслівыя бацькі далі ёй пяшчотнае імя — Нірупома¹. Гэтае рэдкае імя да таго часу не сустракалася ў родзе Рамшундора. Тут дзяцей называлі часцей за ўсё імёнамі багоў — Ганеша, Карцік або Парваці², толькі не Нірупома.

Ішоў час. Нірупома вырасла, стала дзяўчынай на выданні. Клапатлівы бацька пачаў шукаць вартага яе прыгажосці жаніха, але доўга не мог ні на кім спыніцца. Нарэшце жаніх знайшоўся. Гэта быў адзіны сын райбахадур³. Юнак паходзіў са знатнага, але збяднелага роду.

Бацька жаніха патрабаваў пасаг у дзесяць тысяч рупій⁴. Рамшундор, не падумаўшы як след, згадзіўся, абы не ўпусціць знатнага жаніха. Аднак сабраць патрэбную суму аказалася не так ужо і лёгка.

Рамшундор прадаў і заклаў усё, што толькі мог, але ўсё-такі да вызначанага тэрміну яму не хапала шасці-сямі тысяч рупій. А дзень вяселля няўмольна набліжаўся і нарэшце надышоў.

¹ Нірупома — літаральна: непараўнаная.

² Ганеша — у індыйскай міфалогіі бог мудрасці, Карцік — бог вайны, Парваці — жонка Шывы, бога стварэння і разбурэння.

³ Райбахадур — ганаровы тытул, які давалі англійскія каланіяльныя ўлады.

⁴ Рупія — асноўная грашовая адзінка ў Індыі.

У апошні момант знайшоўся чалавек, які пад вялікія праэнты згадзіўся пазычыць яму гэтую суму, але па невядомай прычыне Рамшундор так і не атрымаў абяцаных грошай.

І вось за вясельным сталом пачалася лаянка. Дарэмна Рамшундор упрошваў райбахадур паचाкаць з выплатай.

— Няхай вяселле ідзе, — прасіў ён. — Я абавязкова аддам вам доўг.

— Не, — упарціўся райбахадур. — Пакуль я не атрымаю ўсіх грошай, жаніх за стол не сядзе!

Пры гэтых словах на жаночай палавіне дома нехта горка заплакаў. Там знаходзілася галоўная віноўніца ўсіх непрыемнасцей. Яна, апрануўшы чырвонае чэлі¹ і зрабіўшы на лбе метку сандалавай фарбай², чакала вырашэння свайго лёсу. Нельга сказаць, каб тое, што адбывалася, выклікала ў яе пачуццё прыхільнасці і глыбокай павагі да будучых сваякоў.

На шчасце, падзеі набылі добры кірунак. Нечакана для ўсіх жаніх адмовіўся падпарадкавацца свайму няўмольнаму бацьку і заявіў:

— Я прыйшоў сюды не таргавацца. Я маю намер ажаніцца, і я гэта зраблю!

Абураны бацька пачаў шукаць падтрымкі ў гасцей.

— Вы паглядзіце на яго! Вось што робіць сучасная моладзь! — скардзіўся ён.

— А ўсё таму, што ніхто болей не вучыць іх шастрам³ і правілам паводзін! — падтакнуў нехта са старых.

¹ Чэлі — шаўковая вопратка; чырвонае чэлі — адзенне нявесты.

² Тут: частка вясельнага абраду індвістаў.

³ Шастры — старажытныя свяшчэнныя кнігі, у якіх вытлумачаны абавязкі індвістаў; трактаты па розных рэлігійных, філасофскіх і навуковых праблемах.

Такія жахлівыя вынікі сучаснага выхавання, якія ярка выявіліся ў яго сыне, ушчэнт сапсавалі настрой райбахадура, і вяселле прайшло сумна.

Развітваючыся з дачкой, Рамшундор прытуліў яе да сваіх грудзей. Ён не мог стрымаць слёз.

— Тата, яны дазваляць мне бываць у цябе? — спытала Ніру.

— А чаму ж не? Я сам буду заходзіць да цябе, — супакойваў яе бацька.

Рамшундор часта наведваў дачку. Але сярод сваіх новых сваякоў ён не карыстаўся павагай. Нават слугі ў гэтым доме і тыя глядзелі на яго скоса. Толькі зрэдку ўдавалася яму пагаварыць з Ніру пяць ці дзесяць хвілін у асобным пакоі, а часцей за ўсё ён нават не бачыў дачкі.

Горды Рамшундор не мог далей цярпець такую знявагу ў гэтым доме. «Нічога не пашкадую, а грошы аддам!» — сказаў ён сабе. Неўзабаве ён настолькі перавысіў свае плацежныя магчымасці, што цяжар даўгоў стаў для яго невыносным. Яму прыйшлося ўрэзаць усе хатнія выдаткі і ўжываць розныя хітрыкі, каб толькі не трапіць на вочы крэдыторам.

А жыццё Ніру ў доме свёкра штодзень рабілася ўсё больш бязрадаснае. Часта, пасля нечых непачцівых слоў наконт яе сям'і, яна зачынялася ў сваім пакоі і горка рыдала. Але цяжэй за ўсё была для яе злоснасць свякрухі. Бывала, скажа нехта пра Ніру:

— Што за прыгажуня, проста вачэй не адвесці!

А свякроў у адказ пачынае бурчаць:

— Знайшлі прыгажуню! Вы лепш палюбуйцеся яе сямейкай!

Ніхто не клапаціўся аб Ніру, і калі якая-небудзь спагадлівая суседка заўважала, што Ніру схуднела ці апранута занадта бедна, свякроў адразу ж яе перапыняла.

— За свой пасаг яна і так зашмат атрымлівае! — заяўляла яна, нібыта падкрэсліваючы, што клопат пра маладую жанчыну будзе заўсёды залежаць ад выплаты доўгу.

Хатнія глядзелі на Нірупому так, быццам яна, не маючы на тое аніякага права, падманам увайшла ў іх сям'ю.

Рамшундор ведаў, як здзекуюцца з яго дачкі. Падумаўшы, ён урэшце вырашыў прадаць свой дом, толькі б аддаць грошы.

«Нічога, арантую дом у новага гаспадара», — сцвяжаў ён сябе, але пакуль што нікому не казаў пра свой намер, спадзеючыся, што з дапамогай такой хітрасці ён зможа ўтаіць продаж дома ад сыноў да самай смерці.

Але яны нейкім чынам даведаліся пра гэта і прыйшлі да яго. Асабліва пратэставалі тры старэйшыя сыны, якія ўжо самі мелі дзяцей. Планы бацькі сустрэлі такое ўпартае супраціўленне з іх боку, што яму давялося адмовіцца ад сваёй задумы.

Тады Рамшундор, каб неяк выйсці з цяжкага становішча, зноў пачаў пазычаць грошы пад высокія працэнты.

І вось настаў дзень, калі сям'і Рамшундора ўжо не было на што жыць. Калі Ніру сустрэлася з бацькам, яна адчувала, як цяжка яму даводзіцца. Яго змарнелы твар, пасівельныя валасы і прыгнечаны выгляд гаварылі пра нястачы і цяжкія клопаты. Ды і сам ён больш не мог хаваць ад яе боль, які прыносіла яму ўсведамленне сваёй віны перад дачкой. Сумная ўсмешка Рамшундора балюча разрывала сэрца Ніру.

Яна ўсёй душой імкнулася пабываць у родным доме, каб хоць трохі суцешыць бацьку, аблегчыць яго пакуты.

— Бацька, забяры мяне дадому! — папрасіла яна аднаго разу.

— Добра, — згадзіўся Рамшундор.

Аднак ён не меў у сям'і зяця ніякага аўтарытэту, быццам замест нявыплачаных грошай назусім аддаў свае бацькоўскія правы. Нават каб толькі пабачыць дачку, ён павінен быў штораз выпрошваць асабага дазволу. Але як можа бацька адмовіць дачцэ, калі яна хоча наведаць родны дом?

Лепш не ўдавацца ў падрабязнасці, не расказваць, колькі ўніжэнняў, зняваг і пакутлівага сораму зведаў Рамшундор, перш чым сабраў тры тысячы рупій. Толькі пасля гэтага ён адважыўся выказаць сваю просьбу райбахадору.

Завязаўшы банкаўскія білеты ў рог чадора¹, Рамшундор падаўся да свата. З вымучанай, ненатуральнай усмешкай ён распачаў гутарку пра апошнія навіны. Рамшундор грунтоўна расказаў пра буйны крадзеж у Харакрышна; параўнаў братоў Набінмадхора і Радхамадхора — пахваліў першага і палаяў другога; перадаў розныя чуткі пра новую эпідэмію, якая з'явілася ў горадзе. Потым ён адклаў убок хуку² і як бы між іншым сказаў:

— Ах, ледзьве не забыўся! За балбатнёю зусім з галавы выскачыла. Я ж табе вінен, дык вось прынёс трохі грошай... Так, дарагі, старэю, мабыць...

Пасля такой доўгай прадмовы Рамшундор лёгка і нядбайна выняў тры банкаўскія білеты. Але калі ўлічыць, чаго яны каштавалі яму, то, напэўна, яму б лягчэй было вырваць тры свае рабрыны.

Аднак, убачыўшы ўсяго толькі тры тысячы рупій, райбахадур пагардліва зарагатаў.

¹ Ч а д о р — кавалак тканіны, які ўжываецца ў якасці вопраткі.

² Х у к а — люлька для курэння тытуню, тыпу кальяна.

— Пакінь, сват, мне гэтая дробязь не патрэбна, — сказаў ён, успомніўшы бенгальскую прыказку пра тое, што не трэба пэцкаць рукі дробязямі.

Мабыць, у цэлым свеце не знойдзецца бацькі, які б асмеліўся пасля гэтага прасіць, каб яго дачку адпусцілі дамоў пагасцяваць.

«Не, так больш нельга!» — думаў сам сабе Рамшундор.

Прыгнечаны такім абыходжаннем райбахадур, ён доўга маўчаў, перш чым адважыўся нарэшце выказаць сваю просьбу. Але той без аніякіх тлумачэнняў адмовіў:

— Не, нельга! — і пайшоў па сваіх справах.

Дрыготкімі рукамі Рамшундор завязаў у чадор банкаўскія білеты і вярнуўся дамоў, так і не пабачыўшыся з дачкой. Ён даў сабе слова, што не пераступіць парога гэтага дома, пакуль не выплаціць усіх грошай, і не будзе мець права патрабаваць у свата, каб яго дачцэ дазволілі хоць зрэдку з'яўляцца пад бацькоўскай страхой.

Прайшло шмат часу... Нірупома некалькі разоў пасылала па бацьку, але ён не прыходзіў. Урэшце яна пакрыўдзілася і больш не спрабавала ўбачыцца з ім. А Рамшундор, хоць і вельмі пакутаваў, але ў дом свата не паказваўся.

Надышлі святочныя дні ашына¹. Рамшундор сказаў сабе:

— Чаго б гэта мне ні каштавала, але я даб'юся, каб на свята Ніру пабывала дома.

І ён прысягнуў найстрашнейшай клятвай.

На пяты ці шосты дзень ашына стары завязаў у чадор банкаўскія білеты і ўжо сабраўся ісці, як раптам да яго падбег пяцігадовы ўнук і спытаў:

¹ Ашына — шосты месяц індыйскага календара, адпавядае верасню — кастрычніку.

— Дзядуля, ты ідзеш купляць мне каляску?

Хлопчык даўно марыў пакатаць па вуліцы каляску для лялькі. За ім падышла ўнучка, усяго на год старэйшая за малога, і пакрыўджана сказала:

— Не, дзядуля ідзе купляць мне прыгожую сукенку! У чым жа я пайду ў госці на свята?

На вочкі яе наплылі слёзы.

Цяжка было Рамшундору чуць усё гэта. Прыгнечаны, ён доўга турыў люльку і тужліва ўздыхаў. Ён думаў пра тое, што яго нявесткам давядзецца ісці да райбахадур на свята Пуджа¹ ва ўбогім убранні, быццам яны самыя апошнія беднякі. Але, колькі ён ні думаў, нічога прыдумаць не мог — толькі зморшчыны на лбе зрабіліся глыбейшыя.

Калі засмучаны стары ўвайшоў у дом райбахадур, у яго ў вушах яшчэ гучаў плач маленькіх унукаў.

На гэты раз Рамшундор ужо не адчуваў былой сарамлівасці. Ён ішоў нібыта па сваіх пакоях і не апускаў вачэй пад позіркамі брамнікаў і слуг. Аднак самога райбахадур не аказалася дома, і яму загадалі трохі пачакаць.

Рамшундор, хвалюючыся, пайшоў да дачкі. Ад радасці або не маглі стрымаць слёз. Плакаў бацька, плакала дачка, і нейкі час яны нічога не гаварылі. Нарэшце Рамшундор усклікнуў:

— Цяпер я забяру цябе на свята, дачушка, і ніхто мне не забароніць гэтага!

Раптам дзверы пакоя адчыніліся, і ўвайшоў старэйшы сын Рамшундора з двума яго маленькімі ўнукамі.

— Бацька, ты што — збіраешся з торбамі нас пусціць па свеце? — запытаў сын.

Рамшундор пачырванеў.

¹ Пуджа — вялікае восеньскае індуйскае свята ў гонар вяртання багіні Дургі да бацькоў.

— Хіба я злы дух нашай сям'і? — абураўся ён.— Але павінен жа я выканаць свой абавязак!

Выявілася, што стары зноў намерыўся прадаць дом. На гэты раз ён прыняў пэўныя меры засцярогі, каб нечаканая вестка не дайшла да сыноў. Аднак яны невядома як дазналіся пра ўсё. Рамшундор упаў у роспач.

Тым часам унук абняў калені дзеда, узняў тварык і залепятаў:

— Дзядуля, ты яшчэ не купіў мне каляскі?

Рамшундор апусціў галаву. Не дачакаўшыся адказу, хлопчык падбег да Ніру.

— Цётка, купі мне каляску! — прасіў ён.

Гэтага хапіла, каб Нірупома зразумела сапраўднае становішча сям'і.

— Бацька, калі ты дасі свёкру яшчэ хоць адну пайсу¹, ты мяне больш не ўбачыш! — сказала яна.

— Не трэба так гаварыць, — запырэчыў Рамшундор. — Калі я не аддам доўгу, гэта будзе ганьбай і для мяне і для цябе!

— Наадварот, ганьба аддаваць гэтыя грошы! Ці я ўжо зусім нічога не вартая? Хіба твая дачка — кашалёк, які шануюць да таго часу, пакуль у ім ёсць грошы? Ды муж іх зусім і не патрабуе!

— Але ж яны не будуць адпускаць цябе дамоў, дачушка!

— Што ж зробіш, няхай не пускаюць. І ты іх больш не прасі!

Рамшундор дрыготкімі рукамі перакінуў цераз плячо край чадора з завязанымі ў ім грашамі. Дамоў ён вяртаўся, нібыта злодзей, пазбягаючы глядзець людзям у вочы.

Аднак тое, што Рамшундор прыносіў грошы і не аддаў іх, бо забараніла дачка, не засталася таямні-

¹ П а й с а — дробная манета.

цай. Цікаўная служанка ўсё падслухала каля дзвярэй і паведаміла свайму гаспадару. Гневу райбахадура не было мяжы!

Ад гэтага часу знаходжанне ў доме свёкра ператварылася для Нірупомы ў сапраўдную пакуту. Бязрадаснае становішча маладой жанчыны пагаршалася тым, што хутка пасля вяселля яе муж атрымаў пасаду памочніка суддзі і паехаў у іншую мясцовасць. Сустракацца з бацькам і сваякамі ёй зусім забаранілі: няма чаго, маўляў, нічога добрага ад іх не набярэшся!

Неўзабаве Ніру цяжка захварэла. Але не трэба вінаваціць за гэта свякроў. Ніру сама не звяртала ніякай увагі на сваё здароўе. У халодныя дні месяца картык¹ дзверы каля яе пасцелі не зачыняліся нават уначы; зімой яна не мела цёплай вопраткі. Ела Ніру дрэнна, і калі служанкі забываліся прынесці ёй ежу, яна ніколі ім пра гэта не напамінала. Маладая жанчына прывыкла да думкі, што ў гэтым доме яна толькі нахлебніца, якая цалкам залежыць ад літасці гаспадароў.

Але такія паводзіны нявесткі прыйшліся не па душы сварлівай жонцы райбахадура. Прыкмеціўшы, што Ніру за абедам есць неахвотна, яна накідвалася на яе з папрокамі:

— Вядома ж, багатая спадчынніца! Ёй, бачыш, не падабаецца ежа такіх беднякоў, як мы...

Пры ўсякім зручным выпадку яна гаварыла:

— Паглядзіце на яе, палюбуецца — высахла, як трэска.

Ніру адчувала сябе ўсё горш і горш, але свякроў запэўнівала ўсіх, што гэта глупства.

Нарэшце прыйшоў дзень, калі Ніру з маленнем у голасе звярнула да свякрухі:

¹ К а р т ы к — сёмы месяц індыйскага календара, адпавядае кастрычніку — лістападу.

— Маці, дазвольце мне апошні раз перад смерцю пабачыцца з бацькам і братамі!

— Усё ты маніш! — пачула яна ў адказ.— Скажы, што проста хочаш пайсці да бацькі.

Што б ёй ні казалі, свякроў не хацела верыць. А ўвечары Ніру памерла... У гэты дзень яе ўпершыню агледзеў доктар, больш клікаць яго не давялося.

Затое пахавальныя абрады справілі з усімі ўрачыстасцямі — нябожчыца ж была жонкай старэйшага сына райбахадур! Такого вогнішча з сандалавага дрэва не бачыў яшчэ ніхто ў наваколлі. Цырымонія пахавання Ніру была такая пышная, што чуткі пра вялікасць райбахадур разнесліся ўсюды. Цяпер з яго славай магла зраўняцца толькі слава ўрачыстасцяў, калі кідалі ў ваду фігуру Дургі ў час Пуджы ў доме райчоўдхуры¹. Так ушаноўваць маглі толькі нябожчыцу, якая належала да дома райбахадур...

Казалі, што для такога пахавання райбахадуру нават давялося пазычыць грошай.

Рамшундору ўзахапы расказвалі, з якой раскошай хавалі яго дачку. Але наўрад ці магло гэта яго сцешыць.

Тым часам ад памочніка суддзі прыйшоў ліст.

«Я ўжо ўладкаваўся на новым месцы,— пісаў ён бацькам,— хутчэй прышліце да мяне жонку!»

Маці адказала яму:

«Сын, мы знайшлі табе другую жонку. Бяры адпачынак і хутчэй прыезджай дамоў».

На гэты раз райбахадур патрабаваў у пасаг дваццаць тысяч рупій і паставіў умову: грошы наперад, да вясельнай цырымоніі.

1891

¹ Райчоўдхуры — ганаровы тытул, які давалі англійскія каланіяльныя ўлады.

Неразумны Рамканаі

Толькі чалавеканенавіснікі, ахвотнікі ўсчынаць крык праз дробязі могуць сцвярджаць, што ў той час, калі Гуручарон паміраў, яго жонка гуляла ў карты на жаночай палавіне дома. Не, на самой справе яна засяроджана ела халодны рыс з рыбай і вострымі прыправамі. Пачуўшы, што яе клічуць, яна выплюнула жвананыя струкі, адставіла міску з недаедзеным рысам і злосна прабурчала:

— Часу не хапае нават на тое, каб даесці некалькі жменек рысу.

Гуручарон паміраў. Толькі што пайшоў доктар. Брат Гуручарона, Рамканаі, які стаяў ля ўзгалоўя хворага, сказаў:

— Дада, калі хочаш, прадыктуй мне завяшчанне.

— Добра, пішы,— ледзь чутна прамовіў Гуручарон.

Рамканаі падрыхтаваў пяро і паперу.

— Усю сваю рухомую і нерухомую маёмасць завяшчаю жонцы Шрымаці Барадашундары,— прашаптаў Гуручарон.

Рамканаі пісаў, хоць пяро не слухалася яго,— ён жа спадзяваўся, што бяздзетны брат пакіне маёмасць адзінаму сыну Рамканаі — Набадзіпу.

Браты даўно жылі асобна, але тым не менш жонка Рамканаі мела вялікія надзеі на багатую спадчыну. Яна нават не дазволіла сыну пайсці на службу, рана яго ажаніла, прычым шлюб не застаўся бясплодным.

Нарэшце завяшчанне было гатова. Рамканаі даў яго брату падпісаць.

У мудрагелістым кручку, які вывеў Гуручарон, цяжка было пазнаць яго імя.

Калі, пакінуўшы свой рыс, на покліч прыбегла жонка, Гуручарон ужо не мог гаварыць — пачалася дыхавіца. Барадшундары разрыдалася. Тыя, хто засталіся без спадчыны, казалі, што гэта былі кракідзілавяя слёзы, але вы гэтаму не верце!

Жонка Рамканаі, пачуўшы пра завяшчанне, усчала сапраўдны скандал.

— Стары з глузду з'ехаў! — лямантавала яна. — Маючы такога цудоўнага пляменніка...

Рамканаі вельмі лічыўся з жонкай. Ён настолькі з ёй лічыўся, што іншыя называлі гэта проста страхам. Але тут не вытрымаў нават ён:

— Любая, ты ж не звар'яцела, навошта так сябе паводзіць? Брат памёр, але ж я жывы, мы пра ўсё пагаворым іншым разам, а цяпер не той час, каб займацца такімі размовамі.

Калі спешна прыехаў Набадзіп, Гуручарона ўжо не было ў жывых.

— Паглядзім, хто цяпер зробіць крэмацыю па ўсіх правілах, — пагражаў ён нябожчыку дзядзьку, — ва ўсякім разе, я хаваць цябе не буду.

Нябожчык быў неўраўнаважаны чалавек і мала звяртаў увагі на грамадскую думку. Асабліва падабалася яму есці тое, што згодна з шастрамі лічылася непрыдатным. А калі яго за гэта называлі хрысціянінам, дык ён пацвельваў з субяседніка:

— Ну, калі я стану хрысціянінам, дык пачну есці ялавічыну!

Такі ён быў усё жыццё, і няма чаго было разлічваць, што ён спужаецца голаду, які яму давядзецца зведаць на тым свеце, калі яго не пахаваюць згодна з абрадамі. Але Набадзіпу больш не было чым адпом-

сціць дзядзьку. «Пакуль я жывы,— разважаў малады чалавек,— я і без дзядзькавай спадчыны зараблю на харч, а вось ён няхай паспрабуе на тым свеце выprasіць сабе хоць крошку!» Вядома, жывыя маюць шмат перавагі над мёртвымі.

Рамканаі сказаў Барадашундары:

— Пані, дада перадаў табе ўсю сваю маёмасць. Вось завяшчанне. Схавай яго надзейна ў жалезную скрыню.

У гэты момант удава, галосычы, выказвала свой смутак доўгімі тырадамі. Ёй памагалі некалькі служанак. Жалобны плач жанчын абудзіў усю вёску.

З'яўленне вышэйпамянёнага шматка паперы парушыла гармонію, і хор разладзіўся.

— О, якое няшчасце, якое няшчасце! — галасіла Барадашундары.— Дада,— перапыніла яна сябе,— а ў чыю карысць завяшчанне? Мабыць, у тваю?.. О, хто ж цяпер будзе клапаціцца пра мяне? Каму я цяпер буду патрэбна? Сціхніце, не крычыце ўсе разам, дайце мне выслухаць!..— загадала нарэшце гаспадыня. А сама лямантавала далей: — А чаму ж я не памерла раней, і навошта толькі засталася я жыць...

«Так, гэта здарылася, мусіць, па волі злага лёсу»,— уздыхнуў пра сябе Рамканаі.

Дома за Рамканаі ўзялася жонка. Як пад градам удараў фурмана бездапаможна стаіць бык, што трапіў з калёсамі ў канаву, так і Рамканаі моўчкі цярпеў усе папрокі. Нарэшце ён сумна адказаў:

— Хіба я вінаваты? Я ж не Гуручарон.

Але жонка не спынялася.

— Падумаць толькі, які высакародны чалавек! Брат сказаў: «пішы», дык ён і піша, ні пра што не думаючы. Усе вы аднолькавыя!.. Напэўна, таксама збіраешся пайсці па яго слядах — калі я памру, возьмеш у хату якую-небудзь пачвару, а майго залатога хлоп-

чыка выганіш на вуліцу. Але можаш на гэта не разлічваць, я не хутка памру.

Уяўляючы сабе тую несправядлівасць, якую ў будучым учыніць яе муж, жанчына ўсё больш злавалася.

Рамканаі ведаў па ўласным вопыце — варта яму выказаць хоць самы нязначны пратэст супраць усіх гэтых фантастычных абвінавачванняў, як бура з новай сілай абрушыцца на яго галаву. Таму ён вінавата маўчаў, быццам ужо і сапраўды памёр і пазбавіў Набадзіпа спадчыны, завяшчаўшы ўсю маёмасць другой жонцы, і быццам не было ў яго аніякай магчымасці зняць з сябе ўсе гэтыя абвінавачанні.

Пакуль ішла сварка паміж мужам і жонкай, Набадзіп раіўся з вопытнымі сябрамі. Нарэшце ён сказаў маці:

— Я атрымаю дзядзькаву спадчыну, не хвалюся дарма. Трэба толькі бацьку выправіць куды-небудзь. Калі ён застанецца тут, нічога не выйдзе.

Маці Набадзіпа не адчувала аніякай павагі да разумовых здольнасцей свайго мужа, таму яна згадзілася з довадамі сына і знайшла нейкую зручную прычыну, каб паслаць нікчэмнага, дурнога, шкоднага мужа ў Бенарэс. А тым часам Набадзіп падаў у суд заяву, у якой абвінавачваў Барадашундары ў падробцы завяшчання. Тая ў сваю чаргу абвінаваціла ў гэтым Набадзіпа, які меў экзэмпляр завяшчання, дзе быў добра відаць подпіс Гуручарона. Набадзіп адшукаў і некалькіх «незацікаўленых у справе» сведак.

А ў Барадашундары адзіным сведкам быў бацька Набадзіпа, і подпіс завяшчальніка на яе экзэмпляры разабраць было цяжка. Падбадзёрваў жанчыну толькі дваюрадны брат, які жыў у яе доме:

— Не хвалюся, дзідзі, я выступлю на судзе, знайду і іншых сведак...

Калі ўсё ўжо было падрыхтавана, маці Набадзіпа

выклікала з Бенарэса мужа, і паслухмяны муж з парасонам і саквалям вярнуўся дамоў. Ён нават спрабаваў завесці жартоўную гутарку:

— Ваш пакорны слуга прыехаў. Што пані загадае? — спытаў стары, склаўшы далоні ў знак прывітання.

Жонка схіліла галаву:

— Добра, добра ўжо, тут не да жартачак. Прабавіў столькі часу ў тым Бенарэсе і раптам успомніў пра нас...

Доўга яшчэ муж і жонка запэўнівалі адно аднаго ва ўзаемнай павазе. Нарэшце яны змянілі тэму.

Жонка параўнала любоў мужчыны з прыхільнасцю мусульманіна да курыцы. А муж зазначыў, што вусны жанчыны поўныя чароўнасці, але сэрца яе — што вострая брытва.

Цяжка сказаць, калі гэта навучыўся Рамканаі такому вытанчанаму абыходжанню з жанчынамі.

Тым часам зусім нечакана для Рамканаі прыйшла папера: яго выклікалі ў суд у якасці сведкі. Здзіўлены, ён дарэмна спрабаваў зразумець, у чым справа. Жонка прыйшла на дапамогу: са слязьмі на вачах яна паведаміла, што агідная вядзьмарка не толькі пазбавіла Набадзіпа спадчыны, якая справядліва дасталася яму ад дзядзькі, але яшчэ збіраецца ўпячы залатога хлопчыка ў турму...

Урэшце Рамканаі здагадаўся, у чым справа, і не вытрымаў.

— Што вы тут задумалі?

Жонцы, мабыць, надакучыла прыкідвацца.

— Хіба Набадзіп вінаваты? — крычала яна. — Няўжо ён не атрымае дзядзькавай маёмасці? Няўжо адразу адмовіцца ад яе? Але скажы, калі ласка, што ж застаецца рабіць цудоўнаму, бліскучаму, добра выхаванаму спадчынніку, калі аднекуль прыляцела гэта пажыральніца вачэй, забойца свайго мужа,

дачка пракажонага і расселася як дома... Вядзьмарскай сілай прымусіла яна твайго брата перад смерцю зрабіць памылку. Цяпер яго цудоўны пляменнік хоча толькі выправіць непаразуменне. Дык хіба гэта несправядліва?

Калі няшчасны Рамканаі зразумеў, што жонка і сын заадно, ён стукнуў сябе па лбе і змоўк. Стары перастаў есці і піць.

Прайшлі два дні посту. Нарэшце надышоў дзень суда. Набадзіп пагрозамі і абяцанкамі зрабіў такі ўплыў на дваюраднага брата Барадашундары, што той без асаблівай цяжкасці даў паказанні ў карысць Набадзіпа.

Перамога ледзь-ледзь не пакінула Барадашундары і не пераляцела на другі бок, але ў гэты момант судзя выклікаў Рамканаі.

Змучаны голадам, стары з цяжкасцю ўстаў і абapersя аб спінку лавы для сведак. Яго вусны і язык перасохлі ад смагі.

Вопытны адвакат прыступіў да складанага перакрыжаванага допыту. Ён пачаў здалёк і асцярожна, задаючы каверзныя пытанні, набліжаўся да сутнасці справы.

Рамканаі павярнуўся да суддзі і ўмольна склаў далоні:

— Пан, я слабы і стары чалавек. Я не магу доўга гаварыць — скажу толькі галоўнае. Перад смерцю нябожчык Гуручарон Чакраборці, мой брат, завяшчаў усю сваю маёмасць пані Барадашундары, сваёй жонцы. Я сам пісаў гэта завяшчанне пад дыктоўку брата, і той паставіў свой подпіс. А завяшчанне, якое падаў суду мой сын, фальшывае, — тут старога пачало калаціць, і ён страціў прытомнасць.

Адвакат нахіліўся да пракурора, здзіўлена ўзняў бровы і прашаптаў:

— Вось не пашанцавала! Як разгубіўся чалавек!

А ўзрадаваны дваюрадны брат тым часам пабег да Барадашундары, якая сядзела дома:

— Стары ледзь не сапсаваў усю справу! Але мы выйгралі працэс дзякуючы маім паказанням.

— Вось ужо сапраўды — ніколі не пазнаеш да канца чалавека. А я ж лічыла старога прыстойным, — здзівілася жанчына.

Пасля доўгіх разваг вопытныя сябры арыштаванага Набадзіпа вырашылі, што справа павярнулася так выключна з-за баязлівасці яго бацькі. Безумоўна, ён не помніў сябе тады, калі стаяў перад судом. Другога такога дурня не знойдзеш ва ўсім горадзе.

У Рамканаі пачалася нервовая гарачка, ён трызніў і ўсё паўтараў імя свайго сына. Потым неразумны, шкодны, бескарысны бацька памёр. А нехта са сваякоў — я не хачу называць яго імя — сказаў пасля смерці старога:

— Лепш бы ён зрабіў гэта трохі раней.

Спадчына

I

— Я іду назусім! — у гневе сказаў бацьку Брындабон Кундо.

— Ах ты, шчанюк! — адказаў Джаганатх Кундо.— Я змалку карміў і апранаў цябе! Ты ніколі не здолееш, каб і хацеў, заплаціць мне за гэта. Бач яго, якое нахабства!

У доме Джаганатха не шмат выдаткоўвалі на ежу і вопратку. У старыя часы праведнікі елі вельмі мала, насілі толькі самае неабходнае адзенне, і Джаганатх стараўся браць з іх прыклад. Праўда, нельга сказаць, што дзякуючы гэтаму ён дасягнуў вялікіх поспехаў. Часткова гэта адбылося праз недахопы, якія ўласцівы наогул сучаснаму грамадству, а часткова праз ненатуральна завышаныя патрэбы чалавечага арганізма.

Усё ішло больш ці менш добра, пакуль не ажаніўся сын Джаганатха. Пасля вяселля сын не захацеў прытрымлівацца высокіх поглядаў бацькі ў адносінах ежы і вопраткі. Выявілася, што ў імкненнях Брындабона матэрыяльнае пераважае над духоўным. Выдаткі Джаганатха ўсё раслі.

Бацька і сын пачалі часта сварыцца. Урэшце, калі сур'ёзна захварэла жонка Брындабона, Джаганатх прагнаў доктара, які выпісаў дарагое лякарства. У гэтым лякарстве ён угледзеў доказ невуцтва доктара. Брындабон спачатку ўпрошваў, потым патрабаваў,—

усё было марна. Калі жонка памерла, ён абвінаваціў у яе смерці бацьку.

— Чама? — шчыра здзівіўся Джаганатх. — Хіба людзі, якія прымаюць лекі, ніколі не паміраюць? Калі дарагія пігулкі ратуюць жыццё, дык чаго ж гэта паміраюць цары? І навошта трэба ўсчынаць такі шум, калі памірае жонка? Чым гэта яна лепш за тваіх бабку ці маці?

Сапраўды, каб гора не зрабіла Брындабона глухім і сляпым і ён не страціў бы здольнасці разважаць разумна, гэтая думка яго б супакоіла. Ні маці яго, ні бабка не прымалі аніякіх лякарстваў, калі хварэлі. Так было заўсёды ў гэтым доме. Але ж цяперашнія людзі і паміраць не хочуць па-старому!

У тых часы, пра якія ідзе гаворка, англічане толькі што занялі Індыю, але і тады ўжо старыя, гледзячы на моладзь, засмучана ківалі галовамі.

Як бы там ні было, але перадавы для таго часу Брындабон пасварыўся з адсталым Джаганатхам.

— Я іду назусім!

Бацька не прычыў, толькі заявіў, што, калі ён дасць Брындабону хоць адну пайсу, няхай усе лічаць, што ён праліў кроў каровы¹. Брындабон у сваю чаргу адказаў, што калі ён згадзіцца атрымаць у спадчыну маёмасць Джаганатха пасля яго смерці, дык гэта будзе раўназначна забойству ўласнай маці. Пасля такой размовы бацька з сынам рассталіся.

Жыхары вёскі былі рады гэтаму невялікаму здарэнню, якое парушыла аднастайнасць іх жыцця. Усе дружна пачалі суцяшаць Джаганатха, асабліва пасля таго, як даведаліся, што той пазбавіў сына спадчыны. Усе гаварылі, што толькі ў нашы часы можна пасварыцца з бацькам з-за нейкай нявесткі.

¹ Згодна з канонамі індуізму карова — свяшчэнная жывёла, забіваць яе ці есці яе мяса лічыцца цяжкім грахам.

Пры гэтым перш за ўсё падкрэслівалі той факт, што калі памрэ жонка, дык праз нейкі час можна ўзяць іншую, але калі памрэ бацька, другога не знойдзеш, хоць усе вочы праглядзі! Безумоўна, довад быў вельмі важкі, але мне здаецца, што такі сын, як Брындабон, хутчэй бы ўзрадаваўся, каб гэта здарылася, чым засумаваў.

Нельга сказаць, што, пасля таго як Брындабон пайшоў з дому, бацька вельмі пакутаваў. Па-першае, скараціліся расходы, а па-другое, Джаганатх нарэшце вызваліўся ад заўсёднага пачуцця страху: стары баяўся, што яго атруцяць. Пасля смерці нявесткі гэты страх трохі развееўся, а цяпер Джаганатх супакоіўся канчаткова.

Толькі адно яго мучыла: разам з сынам пайшоў і ўнук — чатырохгадовы Гакулчондра. Выдаткі на харч і вопратку Гакула былі адносна невялікія, і стары любіў унука. І ўсё ж, нягледзячы на шчыры смутак, ён прыкінуў, наколькі меней цяпер, без тых двух, ён будзе траціць у месяц і колькі на гэтым зберажэ.

Але ў апусцелым доме старому не хапала звычайнага свавольства Гакулчондра. Ніхто не перашкаджаў яму за малітвай, не хапаў лепшыя кавалкі за абедам, не ўцякаў з чарніліцай, як толькі ён садзіўся за падлікі расходаў. Джаганатх пачынаў нават пакутаваць, што ніхто яму не перашкаджае ні мыцца, ні есці.

Яму здавалася, што такую непарушальную пустэчу чалавек адчувае пасля смерці. Асабліва цяжка рабілася старому, калі ён бачыў дзірку, зробленую яго ўнукам на зацыраванай коўдры, або чарнільную пляму, якую гэты мастак пасадзіў на цыноўцы. Дзед ляў непаседлівага хлопца за тое, што ён за два гады ўшчэнт зношваў дхоці¹, а цяпер, калі ён убачыў бруд-

¹ Дхоці — мужчынская вопратка ў Індыі; кавалак тканіны, які абкручваецца вакол клубоў і спускаецца ніжэй каленяў.

ныя анучы ў пакойчыку, дзе раней спаў Гакул, на вочы старога наплылі слёзы. Ён не зрабіў з гэтых анучкнаты для лямпы, як некалі, не выкарыстаў іх на нешта іншае ў гаспадарцы, а асцярожна схаваў у куфар, даўшы самому сабе абяцанне, што, калі Гакул вернецца, ён ніводным словам не ўпikне яго, няхай ён зношвае хоць па дхоці штогод.

Але Гакул не вярнуўся. Джаганатх старэў усё хутчэй і хутчэй, а апусцелы дом з кожным днём здаваўся яму ўсё больш нялюбим.

Джаганатх не мог ужо спакойна сядзець дома. Нават апоўдні, калі ўсе паважаныя людзі спяць пасля абеду, Джаганатх, з люлькай у руцэ, блукаў з аднаго канца вёскі ў другі. Дзеці, якіх ён сустракаў у час гэтых маўклівых шпацыраў, убачыўшы яго, спынялі гульні, адбязгаліся і дражніліся, выкрыкваючы вершы вясковага паэта пра яго скупасць. Баючыся застацца галоднымі, людзі не вымаўлялі яго імя¹, таму кожны зваў яго па-свойму: старыя — Джаганаш, а дзеці — «Кажан». Чаму малыя далі яму такую мянушку — невядома. Магчыма, яго худая спіна нечым нагадвала гэтага звярка.

II

Аднойчы, калі Джаганатх прагульваўся апоўдні ў халаднаватым цяні мангавых дрэў, што раслі ўздоўж вуліцы, ён убачыў незнаёмага хлапчука, які вучыў вясковых дзяцей новым свавольствам. Дзеці, пакораныя сілай волі свайго верхавода і яго багатай фантазіяй, слухаліся яго.

Прыкмеціўшы старога, малыя пакінулі гульню, а незнаёмы хлопчык смела падышоў да Джаганатха і

¹ У Бенгаліі існуе павер'е, што той, хто вымавіць імя скнары, не павінен есці цэлы дзень.

тузануў яго за край чадора. У гэты самы момант з чадора выскачыла яшчарка, збегла па цэле старога ўніз і знікла ў хмызняку. Ад жаху той пахаладзеў. Дзеці радасна загаманілі. Не прайшло і хвіліны, як з плячэй Джаганатха знік платок і з'явіўся на галаве незнаёмага хлопчыка ў выглядзе турбана.

Джаганатх узрадаваўся знаёмству з гэтым дзіўным чалавечкам. Даўно ён не сустракаў ні ў кім такой фамільярнасці. Паразмаўляўшы з ім і шмат чаго паабяцаўшы, Джаганатх выклікаў у яго давер да сябе.

— Як цябе завуць?

— Нітай Пал.

— А дзе ты жывеш?

— Не скажу.

— Як завуць твайго бацьку?

— Не скажу.

— Чаму не скажаш?

— Бо я ўцёк з дому.

— А чаму?

— Бацька хацеў аддаць мяне ў школу.

«Аддаць такое дзіця ў школу — гэта ж толькі марная трата грошай і доказ дурасці яго бацькі!» — прамільгнула ў галаве Джаганатха.

— А хочаш жыць у мяне?

Хлопчык нічога не меў супраць і размясціўся ў старога так бесцырымонна, быццам пад дрэвам ля дарогі. І гэта яшчэ не ўсё: ён патрабаваў столькі ежы і адзення, нібыта ўжо раней аплаціў усё. Праз гэта ён, як і трэба было чакаць, час ад часу сварыўся з гаспадаром дома. Так, лёгка было прагнаць уласнага сына, а цяпер вось Джаганатху давялося дагаджаць капрызам чужога дзіцяці!

III

Аднавяскоўцы нямала дзіваліся, назіраючы, як распараджаецца Нітай Пал у доме Джаганатха. Усім было зразумела, што стары доўга не пражыве і ўсё яго багацце дастанецца гэтаму чужому хлапчуку, які невядома адкуль узяўся ў іх краях.

Усе зайздросцілі хлапчуку і марылі аб тым, каб хоць неяк нашкодзіць яму. Але стары бярог яго як вока.

Час ад часу хлопец пагражаў, што пойдзе, і Джаганатх угаворваў яго.

— Сын мой,— казаў ён,— я памру і пакіну табе ўсю сваю маёмасць.

Хлопчыку было няшмат гадоў, але ён ужо добра ведаў цану такому абяцанню...

Тады жыхары вёскі пачалі шукаць бацьку хлопчыка.

— Ах, колькі гора бацьку з маці! — паўтаралі яны.— І хто ж вінаваты ў гэтым, як не сам хлопец!

Яны абсыпалі дзіця лайкай і зваліся на яго, а гэта сведчыла хутчэй пра зайздрасць, чым пра высакароднае абурэнне іх справядлівых сэрцаў.

Аднойчы стары пачуў ад нейкага падарожнага, што чалавек па імю Дамадор Пал шукае свайго збеглага сына і што хутка ён дойдзе да іх вёскі. Даведаўшыся пра гэта, Нітай захваляваўся. Ён ужо збіраўся ўцякаць, кінуўшы ўсю сваю будучую маёмасць, але Джаганатх паабяцаў так схаваць Нітая, што ніхто не здолее яго знайсці, нават жыхары вёскі.

— А дзе? Пакажы! — зацікавіўся хлопчык.

— Калі я пакажу табе тое месца цяпер, усе яго ўбачаць. Мы пойдзем туды ўначы.

Нітай вельмі ўзрадаваўся новай гульні. Ён вырашыў, што, калі бацька пойдзе адсюль ні з чым, ён абавязкова будзе гуляць з хлопцамі ў хованкі. І ніхто

яго не знойдзе! Вось добра! Бацька таксама абшукае ўсё наваколле і не знойдзе яго! Гэта ж так цікава!

Апоўдні Джаганатх замкнуў хлопчыка дома і некуды пайшоў. Калі ён вярнуўся, Нітай прычапіўся да яго з роспытамі, ад якіх старому зрабілася ніякавата.

Яшчэ не змерклася, як хлопчык прапанаваў:

— Пойдзем.

— Яшчэ рана,— адказаў Джаганатх.

— Ужо ноч, пойдзем,— зноў папрасіў Нітай крыху пазней.

— У вёсцы яшчэ не спаць.

Нітай пачакаў яшчэ трохі і зноў зачаў:

— Цяпер можна, пойдзем.

Надыходзіла ноч. Нітаю вельмі хацелася спаць, і, нягледзячы на ўсе яго намаганні пераадолець сон, ён задрамаў седзячы.

Апоўначы Джаганатх узяў Нітая за руку, і яны выйшлі на цёмную вуліцу вёскі.

Цішыня. Толькі зрэдку раптам забрэша сабака, да яе далучацца іншыя. Часам, спалохаўшыся гуку хады, з шумам узляціць з дрэва начная птушка. Заміраючы ад страху, Нітай моцна ўчапіўся за руку. Джаганатха.

Яны перайшлі вялікае поле і нарэшце ў джунглях наблізіліся да разбуранага пустога храма. Нітай расчаравана спытаў:

— Тут?

Зусім не тое, чаго ён чакаў! Зусім нявесела! Пасля ўцёкаў з дому яму прыходзілася некалькі разоў начаваць у такіх разбураных храмах. Праўда, калі гуляць у хованкі, дык месца неблагое, але нельга сказаць, што тут яго не знойдуць.

Джаганатх скрануў з зямлі вялікі камень. Хлопчык убачыў унізе нейкае памяшканне накшталт пакоя, у

якім гарэў каганец. Гэта ўжо было цікава! Ён здзі-віўся, але разам з тым яму зрабілася чамусьці жудас-на. Джаганатх прынёс драбіны і спусціўся ўніз. Сле-дам за ім, калоцячыся ад жаху, спусціўся і Нітай.

Агледзеўшыся, ён убачыў, што наўкол стаяць мед-ныя збаны, усярэдзіне — сядзенне, і на ім ляжыць кі-навар, палачка з сандалавага дрэва, гірлянда кветак і розныя малітоўныя прыналежнасці. З цікавасці хлоп-чык зазірнуў у адзін збан — там было поўна рупій і залатых манет.

— Нітай, я казаў, што ўсе свае грошы я пакіну та-бе. Больш у мяне нічога няма. Усё маё багацце — гэ-тыя некалькі збаноў. Сёння я ўсё аддам табе.

— Усё?! — хлопчык нават падскочыў. — І ты не возьмеш ніводнай рупіі?

— Хай адсохне мая рука, калі вазьму. Але я стаў-лю адну ўмову: калі прыйдзе мой унук Гакул-чондра, пра лёс якога я нічога не ведаю, або яго сын, або сын яго сына, або ўнук яго сына, або хто-небудзь з яго роду, — ты аддасі яму ўсе гэтыя грошы.

Хлопчык вырашыў, што стары звар'яцеў, і адра-зу ж згадзіўся:

— Добра.

— Тады сядай сюды.

— Навошта?

— Мы справім набажэнства.

— А навошта?

— Так трэба.

Нітай сеў. Джаганатх узяў сандалавую палачку, паставіў яму на лбе знак кінавар'ю, на шыю надзеў гірлянду, сам усеўся перад ім і пачаў мармытаць ма-літву.

Хлопчыку было страшна сядзець як нейкаму ідалу і слухаць малітву. Ён паклікаў старога.

— Дада!

Джаганатх нічога не адказаў і мармытаў далей.

Нарэшце ён з цяжкасцю пачаў па адным падсоў-ваць бліжэй да хлопчыка збаны, прыгаворваючы што-раз:

— Усе гэтыя грошы я аддам Гакулчондра Кундо, сыну Брындабона Кундо, сына Джаганатха Кундо, сына Параманонда Кундо, сына Пранкрышна Кундо, сына Гадахора Кундо, сына Джудхішціра Кундо, або яго сыну, або яго ўнуку, або каму-небудзь з прамых нашчадкаў яго роду.

Ад бесперапыннага паўтарэння за старым усіх гэтых імёнаў хлопчыку зрабілася блага. У яго пачаў заплятацца язык. Калі свяшчэннадзейства скончылася, у маленькай пячоры стаяў туман ад дыму каганца і дыхання двух чалавек. У хлопчыка круцілася ў галаве, ён задыхаўся.

Польмя каганца слабела і раптам зусім згасла. У цемры хлопчык пачуў, што Джаганатх па драбінах падымаецца ўгору.

— Дада, ты куды? — закрычаў ён разгублена.

— Я пайшоў, — адказаў Джаганатх, — а ты заставайся тут, цябе ніхто тут не знойдзе. Толькі памятай: Гакулчондра — сын Брындабона, а Брындабон — сын Джаганатха.

Стары падняўся наверх і выцягнуў драбіны. Задыхаючыся, напружваючы апошнія сілы, хлопчык пралепятаў:

— Дада, я пайду да бацькі.

Джаганатх закрыў каменем адтуліну і, прыклаўшы вуха да зямлі, пачуў, як Нітай яшчэ раз, задыхаючыся, паклікаў:

— Бацька!

Пасля гэтага пачуўся шум падзення, і настала цішыня. Перадаўшы такім чынам сваё багацце ў рукі Джокхі¹, Джаганатх засыпаў камень зямлёй. Зверху

¹ Дж о к х а — у індыйскай міфалогіі дух, які вартуе скарбы.

ён накідаў цэгля і друзу, якіх шмат валялася ў разбураным храме, потым усё гэта прыкрыў дзёрнам і пасадзіў куст, выкапаны ў лесе. Ужо амаль развіднела, а ён ніяк не мог пайсці з гэтага месца і, час ад часу прыкладваючы вуха да зямлі, слухаў. Яму здавалася, што аднекуль здалёк, з самой сярэдзіны зямлі, даносіцца плач. Яму ўяўлялася, што начное неба перапоўнена гэтымі гукамі, што яны абудзілі ўсіх людзей на зямлі і гэтыя людзі сядзяць на ложках і прыслуховваюцца...

Стары паспешліва насыпаў адзін пласт зямлі на другі і ўтрамбоўваў іх. Раптам нехта паклікаў яго:

— Бацька!

Стары стукнуў у зямлю:

— Маўчы! Усе пачуюць!

Зноў — «бацька!». Тут толькі ён заўважыў, што ўзышло ўжо сонца. Стары нібы апамятаўся, пакінуў храм і выйшаў у поле. Зноў нехта паклікаў яго:

— Бацька!

Джаганатх спалохана азірнуўся і... убачыў Брындабона.

— Бацька, я ведаю, што мой сын хаваецца ў цябе. Аддай яго.

Стары прыжмурыў вочы, зморшчыў твар і, нахіліўшы галаву ў бок Брындабона, спытаў:

— Твой сын?

— Так, Гакул. Цяпер яго завуць Нітай Пал, а мяне Дамадор. Ты так «праславіўся», што мы вырашылі змяніць нашы імёны.

Стары выцягнуў рукі, растапырыў пальцы, быццам хацеў абаперціся аб паветра, і паваліўся на зямлю...

Калі Джаганатх апамятаўся, ён прывёў Брындабона ў храм і спытаў:

— Чуеш, нехта плача?

— Не.

— А ты прыкладзі вуха да зямлі. Чуеш, нехта кліча: «Бацька!»?

— Не.

Стары як быццам крыху супакоіўся...

З таго часу ён ва ўсіх пытаўся:

— Чуеш, нехта плача?

І ўсе рагаталі з вар'ята.

Прайшло амаль чатыры гады. Надышоў дзень смерці старога. І калі вочы яго ўжо перасталі бачыць святло, а дыханне пачало перарывацца, паміраючы раптам з намаганнем прыўзняўся. Хапаючы паветра, ён прашаптаў:

— Нітай, нехта знёс мае драбіны.

І, не знайшоўшы драбін, каб вылезці з пячоры, ён цяжка ўпаў на пасцель. Ён пайшоў туды, дзе канчаецца гульня ў хованкі паміж жыццём і смерцю, дзе нікога нельга адшукаць.

Шкілет

На сцяне таго пакоя, побач з якім мы, тры хлапцукі, спалі, вісеў чалавечы шкілет.

Уначы ад ветру варушыліся яго косці, а ўдзень варушыць гэтыя косці даводзілася нам. У той час мы читалі «Пагібель Мегхнада»¹ з нашым пандытам², а студэнт кенбелеўскай школы вучыў нас астэалогіі. Апякун хацеў, што б там ні было, пазнаёміць нас з усімі навукамі. Наколькі здзейсніліся яго намеры, тым, хто ведае нас, няма чаго расказваць, а для іншых няхай лепш гэта застанецца таямніцай.

З той пары прайшло шмат часу. Шкілет з пакоя знік, знікла з нашых галоў і астэалогія.

Але не так даўно з нейкай прычыны ў доме, дзе мы некалі старанна займаліся са студэнтам, сабралася шмат гасцей, і мне прыйшлося спаць у тым самым пакоі, у якім раней вісеў шкілет. Я доўга не мог заснуць і варочаўся з боку на бок, прыслухоўваючыся да бою вялікага гадзінніка на царкоўнай вежы.

У куце пакоя гарэла лямпа, але вось яе агеньчык мігнуў разы са два і пагас. Трэба сказаць, што ў нашым доме за гады яго існавання здарыўся не адзін няшчасны выпадак, і таму натуральна мае думкі пра пагаслую лямпу лёгка ператварыліся ў роздум пра

¹ «Пагібель Мегхнада» — паэма Майкла Мадхушудона Дота (1824—1873), бенгальскага паэта і драматурга.

² Пандыт — ганаровы тытул; прысвойваўся вучоным, якія прайшлі школу класічнай індыйскай навукі.

тленнасць чалавечага жыцця. Мімаволі прыйшло ў галаву, што таксама як апоўначы ў бязмежнай цемры чамусьці згасае полымя лампы, так і ў жыцці, удзень і ўначы, нечакана згасаюць іскры чалавечых душ.

Непрыкметна мае думкі перайшлі на той шкілет, які некалі вісеў у гэтым пакоі. І ў той час, калі я ў думках уяўляў сабе, каму б ён мог належаць, мне раптам здалося, што нехта ходзіць вакол майго лага і мацае рукамі ў цемры па сцяне, быццам шукае чагосьці. Чуліся нечае дыханне, нечыя шпаркія крокі. Я, вядома, разумеў, што ўсё гэта вынікі майго ўзбуджанага і напружанага ўяўлення, а шпаркія крокі — не што іншае, як пульсаванне сасудаў на маіх скронях.

Тым не менш мне зрабілася жудасна. Каб пазбавіцца беспрычыннага страху, я спытаў:

— Хто тут?

Крокі наблізіліся да майго ложка і замерлі. Пачуліся словы:

— Гэта я. Некуды знік мой шкілет, і я шукаю яго.

Я падумаў, што няма чаго баяцца істоты, створанай уласнай фантазіяй, і таму даволі спакойна, аб'якавым голасам, нацягнуўшы аднак коўдру вышэй, сказаў:

— Так, самы час для такога занятку! А навошта табе той шкілет?

— Дзіўнае пытанне! — Мне здалося, што гаварылі ля самага лага.— Косці шкілета аберагалі маё сэрца! Тады я была маладая і прыгожая. Ты хацеў бы зірнуць на мой шкілет?

— Ну што ж, ты маеш рацыю,— адказаў я.— Дык шукай, а я паспрабую заснуць.

— Ты, я бачу, адзін,— не сціхала істота.— Тады я на хвілінку прысяду, і мы трохі пагаворым. У мінулыя трыццаць пяць гадоў я часта сядзела вось так і размаўляла з людзьмі. Апошнія ж трыццаць пяць гадоў я толькі кручуся ў прасторы, як ве-

цер над могілкамі. Зараз пасяджу каля цябе і яшчэ раз пагутару па-чалавечы.

Я адчуў, што нехта сеў ля майго лага. Усведамляючы ўсю безвыходнасць свайго становішча, я сабраў усе сілы і як мага спакайней сказаў:

— Вось і добра. Пагаворым трохі пра што-небудзь вясялае.

— Калі ты хочаш пачуць самае цікавае, я раскажу табе пра сваё жыццё.

На царкоўнай вежы прабіла дзве гадзіны ночы.

— Калі я была яшчэ жывая і маладая, я баялася, як смерці, толькі аднаго чалавека, майго мужа. У мяне заўсёды было адчуванне, быццам я рыбіна, што трапіла на кручок. Увесь час мне здавалася, што нехта чужы вырваў мяне з мірнай цішыні дзіцячай утульнасці і няма ніякай магчымасці вызваліцца з яго рук. Праз два месяцы пасля вяселля муж памёр, і сваякі і сябры пачалі тужліва аплакваць мой лёс. Свёкар доўга ўзіраўся ў мой твар і нарэшце сказаў свякрусе: «У шастрах гаворыцца пра жанчыну, якая прыносіць няшчасце, — дык гэта якраз наша дзяўчо». Усё гэта я добра памятаю. Ты слухаеш? Табе падабаецца маё апавяданне?

— Вельмі, — адказаў я. — Пачатак надзвычай цікавы.

— Тады слухай далей. З радасцю вярнулася я ў дом бацькі. Час ішоў. Людзі спрабавалі ад мяне таіць, але я і сама добра ведала, што другую такую прыгажуню, як я, наўрад ці можна знайсці. А ты як думаеш?

— Магчыма. Я ж цябе ніколі не бачыў.

— Не бачыў! Ну, а мой шкілет? Ха-ха-ха! Я жартую! Як давесці табе, што некалі ў гэтых ямінах ззялі вялікія чорныя вочы, а пяшчотная ўсмешка, якая гуляла на пунсовых вуснах, была зусім не падобна на жаклівую грывасу цяперашніх ашчэраных зубоў? О, каб

я расказала табе пра зграбнасць, хараство, пра далікатную пругкасць цела, якое распускалася ў маладосці на доўгіх сухіх касцях! Я бачу, што ты не верыш, і гэта мяне гневіць. Самыя славуця дактары таго часу не паверылі б, што мой шкілет зробіцца дапаможнікам для вывучэння астэалогіі. Памятаю, адзін урач у размове са сваім сябрам называў мяне пяшчотнай духмянай кветкай. Інакш кажучы — усё чалавецтва вартае толькі быць дапаможнікам па астэалогіі і анатоміі, і толькі я падобная да чароўнай кветкі. Скажы, ці кожная кветка мае шкілет?

Калі я ішла, я адчувала, што пры кожным руху маё цела, нібыта бліскучы брыльянт, прамяніцца прыгажосцю. Я часта і падоўгу глядзела на свае рукі, тыя рукі, якія сваёй мяккасцю і далікатнасцю маглі б уціхамірыць самага непаслухмянага мужчыну ў свеце. Калі велічная і гордая Субхадра ляцела на калясніцы з Арджунам¹, у яе, мабыць, былі такія самыя зграбныя круглявыя рукі з прыемна ружовымі далонямі і прамымі, быццам язычкі полымя, пальцамі.

Але мой бессаромны, голы і стары шкілет, мабыць, даў табе няправільнае ўяўленне пра мяне, і я нічым не магу абвергнуць тваю думку. Таму я ненавіджу цябе больш за ўсіх у свеце! Я б хацела паўстаць перад тваімі вачамі палкай шаснаццацігадовай прыгажуняй, каб падоўга пазбавіць цябе сну. Акрамя таго, я б знішчыла ўсялякую астэалогію і выгнала б яе з тваёй галавы.

— Я мог бы паклясціся вашым целам, каб вы яго яшчэ мелі,— сказаў я,— што ад гэтай навукі ў маёй галаве не засталася і следу. Хараство ж вашай чароўнай, дасканалай маладосці зые ў цемры ночы, як дыямент. Не варта больш і гаварыць пра гэта!

¹ Арджуна — адзін з герояў стараіндыйскага эпаса «Рамаяна»; Субхадра — яго жонка.

— У мяне не было сяброўкі,— расказвала далей істота.— Мой дада вырашыў не жаніцца, і на жаночай палавіне дома я была адна. У адзіноце сядзела я ў садзе, пад дрэвам, і думала, што ўвесь свет закаханы ў мяне, што зоркі глядзяць толькі на мяне, што вецер час ад часу цяжка ўздыхае, прабягаючы паўз мяне, і што трава, калі б яна была разумная, страціла б розум ад дакранання маіх ног. Я ўяўляла сабе, што сцяблінкі прыціснутай травы — гэта юнакі з усяго свету, якія пакорліва ляжаць ля маіх ног, але сэрца маё чамусьці пакутавала.

Калі Шошышакхар, сябар майго брата, скончыў медыцынскі каледж, ён стаў нашым хатнім доктарам. Я і раней часта бачыла яго праз фіранку. Мой старэйшы брат быў чалавек дзіўны — ён не глядзеў на жыццё, як кажуць, шырока адкрытымі вачамі. Свет здаваўся яму вельмі складаным, і ён усё больш і больш аддаляўся ад яго, пакуль зусім не замкнуўся ў самім сабе. Шошышакхар быў яго адзіны сябар, якога я заўсёды бачыла. І калі, седзячы вечарам у садзе, я ўяўляла сябе на царскім троне, натоўп юнакоў з усяго свету, што ляжаў ля маіх ног, прымаў вобраз Шошышакхара. Ты слухаш? — звярнулася раптам да мяне істота.— Аб чым ты думаеш?

— Мусіць, было б лепш, каб я нарадзіўся Шошышакхарам,— уздыхнуў я.

— Перш выслухай да канца. Аднойчы ў дажджлівы дзень я захварэла ліхаманкай. Доктар прыйшоў аглядзець мяне. Мы сустрэліся ўпершыню.

Я ляжала тварам да акна, так што вячэрні чырванаваты водбліск змякчаў бледнасць хваравітага твару. Калі доктар, увайшоўшы ў пакой, зірнуў на мяне, я ў думках паставіла сябе на яго месца і таксама паглядзела на сябе як бы збоку. Мой твар у вячэрнім святле здаваўся маленькай паніклай пшчотнай кветкай; непаслухмяныя кудзеры спадалі на лоб, а сарамліва

апушчаныя павекі вялізных вачэй кідалі цень на шчокі...

Доктар збянтэжана і ціха сказаў брату, што яму трэба памацаць мой пульс.

Я выняла з-пад коўдры мяккую круглявую руку. Паглядзеўшы на яе, я падумала: «Як было б добра, каб я магла надзець на яе сапфіравы бранзалет». Ніколі я не бачыла, каб урач так нялоўка браў руку хворага. Яго пальцы, намацваючы пульс, прыкметна дрыжалі. Ён адчуваў, што ў мяне гарачка, я ж чула біццё яго сэрца. Не верыш?

— Не бачу аніякай прычыны, каб не верыць, — адказаў я. — Апроч таго, пульс чалавека б'ецца заўсёды па-рознаму.

— Пасля таго як я некалькі разоў хварэла і праўлялася, я заўважыла, што колькасць юнакоў з усяго свету, якія чакалі мяне па вечарах, вельмі скарацілася, і мой свет амаль абязлюдзеў. Нарэшце ў ім засталіся толькі доктар і хворае.

Па вечарах, употайкі, я пачала апранацца ў жоўтае, прыгожа закруціўшы вузлом валасы на галаве, уплятала ў іх гірлянду кветак язміну і з люстэркам у руцэ ўсаджвалася ў садзе. Нашто я гэта рабіла? Хіба не можа надакучыць любаванне сабой? Не! Гэта ж зусім не я глядзела на сябе. Я сядзела адна, але мы былі ўдваіх. Часова я рабілася доктарам, які глядзеў на мяне з захапленнем, кахаў і мілаваў мяне, але глыбокі ўздых вырываўся з маёй душы, нібы парыў сумнага вячэрняга ветру.

З таго часу я ніколі не бывала адна. Гуляючы, я сачыла апушчанымі вачамі, як ступаюць пальчыкі маіх ног, і думала пра тое, ці падабаецца доктару мая хада. Апоўдні, калі за акном нясцерпна пякло сонца, навокал запаноўвала цішыня, толькі зрэдку чуўся крык каршуна ў небе ды вокліч вулічнага прадаўца цацак, — я, раскінуўшы на траве пакрывала, клалася

ў садзе. Аголеная рука лёгка адкідвалася на мяккую падушку, і мне здавалася, што нехта любуецца яе зграбным выгібам і, трохі прыўзняўшы, пакідае пацалунак на маёй бледнай далоні і бяшумна адыходзіць. Што б ты сказаў, каб я на гэтым скончыла свой расказ?

— Сказаў бы, што няблага. Але няма канца, і дзвядзецца скарыстаць астатак ночы на тое, каб прыдумаць яго самому.

— Каб здарылася так,— сказала істота,— расказ атрымаўся б незавершаным, у ім не было б вастрывіні, і гэта не быў бы расказ пра шкілет са страшным выскалам зубоў. Слухай жа далей! Калі доктар набыў невялікую практыку, ён адкрыў сваю лячэбніцу на ніжнім паверсе нашага дома. Я часта весела, жартам пыталася ў яго пра розныя ўласцівасці лякарстваў і ядаў, цікавілася, ад чаго чалавек памірае лёгка і хутка. Калі закраналі ўлюбёную тэму доктара, ён рабіўся балбатлівым. Такія размовы прывучылі мяне не баяцца смерці, думаць пра яе як пра нешта звычайнае, блізкае мне. Толькі любоў і смерць існавалі для мяне ў цэлым свеце... Мой расказ падыходзіць да канца, засталася зусім мала.

— І ноч ужо канчаецца,— ціха адзначыў я.

— Праз нейкі час я прыкмеціла, што доктар-бабу нечым вельмі занепакоены, але спрабуе ўтаіць ад мяне свае трывогі. Адноўчы я ўбачыла, як ён, апрануты надта ўжо старанна, узяў у майго брата экіпаж і некуды паехаў уначы.

Я не магла больш чакаць і пайшла да брата. Пагаварыўшы пра розныя дробязі, я быццам незнарок запыталася: «Дарэчы, дада, куды гэта паехаў у карэце доктар-бабу?» Дада коратка адказаў:

— Паміраць.

— Што за жарты! — запярэчыла я.

— Жаніцца,— растлумачыў брат.

— Няўжо! — усклікнула я і пачала смяцца. Пазней я даведалася, што дзякуючы гэтаму шлюбу доктар павінен быў атрымаць дванаццаць тысяч рупій. «Але навошта ён так зняважыў мяне, хавваючы гэтую навіну? — раздумвала я.— Хіба я калінебудзь гаварыла, як іншыя: хай здарыцца нешта падобнае, дык я памру, разарваўшу сабе грудзі?!» Не, верыць мужчынам нельга. Хоць я бачыла на свеце толькі аднаго, але хутка разгадала ўсіх.

Пад вечар, ледзь толькі доктар прыйшоў дамоў пасля агляду хворых, я звярнулася да яго з гучным смехам:

— Пане доктар! Кажуць, сёння ваша вяселле? Ubачыўшы маю радасць, той зусім разгубіўся.

— І няўжо не будзе музыкі? — распытвала я.

— Хіба вяселле — такая ўжо вясялая справа? — Шошышакхар цяжка ўздыхнуў.

Пачуўшы такі адказ, я зноў пачала смяцца.

— Не, так нельга, — сказала я.— Я хачу музыкі.

Я чаплялася да брата, пакуль ён не загадаў наладзіць свята згодна са звычаямі.

Цэлы дзень я гаварыла толькі пра тое, што я зраблю, калі ў дом прыедзе нявеста.

— Скажыце, пане доктар, — пыталася я, — ці будзеце вы цяпер мацаць пульс у хвораў? Ха-ха! Я магу паклясціся: ніколі не дазнаешся, што робіцца ў душы чалавека, асабліва мужчыны.— Я бачыла: мае словы, нібыта страла, пранізваюць доктаравы грудзі.

Вяселле павінна было адбыцца глыбокай ноччу. Увечары доктар з братам сядзелі на даху і, як звычайна, пілі віно. Хутка ўзышоў месяц.

Я падышла да мужчын і з усмешкай сказала:

— Пане доктар, вы забыліся? Парá ехаць!

Тут трэба прыгадаць яшчэ вось што. Незадоўга перад тым, як выйсці на тэрасу, я ўпотай схадзіла ў аптэку і ўзяла маленькі парашочак, які цяпер усыпала

ў шлянку доктара. Я чула ад яго, што, выпіўшы гэтага парашку, чалавек памірае. Залпам асушыўшы шклянку, доктар устаў, кінуў на мяне тужлівы позірк і сказаў ціхім дрыготкім голасам:

— Я пайшоў.

І вось загучала флейта. Я апранула бенарэскае сары, упрыгожыла сябе ўсімі, што былі ў маім куфэрку, каштоўнасцямі, прабор на галаве пафарбавала кінавар'ю і потым пад дрэвам у садзе падрыхтавала сабе пасцель.

Была цудоўная ноч. Ззяў незвычайны месяц. Паўднёвы ветрык, развяваючы стому соннага свету, лунаў над сусветам, водар язміну разліўся па садзе. Калі гукі флейты замерлі ўдалечыні, а святло месяца пацьмянела, калі дрэвы, неба, дом, у якім я нарадзілася, — увесь свет пачаў плыць і раставаць, нібы міраж, я заплюшчыла вочы і ўсміхнулася. Мне хацелася, каб людзі ўбачылі на маіх вуснах ледзь прыкметную ўсмешку. Я хацела ўнесці гэтую ўсмешку з сабой у мой шлюбны пакой, з яго вечнай ноччу. Але дзе гэты шлюбны пакой? Дзе маё вясельнае ўбранне?

...Калі я абудзілася ад сну, дык убачыла, што тры хлопчыкі вывучаюць на мне астэалогію. І ў тым месцы, дзе некалі змяшчаліся радасць і сум, дзе распускаліся пяшчотныя пялёсткі маладосці, настаўнік паказваў цяпер указкай і называў косці.

Ці ўгледзеў ты хоць які-небудзь след ад апошняй усмешкі на маіх вуснах?..

Ну як, ці спадабаўся табе расказ?

— Вельмі цікава, — адказаў я.

У гэты момант закаркала першая варона.

— Ты яшчэ тут? — спытаў я.

Адказу не было. Ранішняе святло прабівалася ў пакой.

Адрачэнне

I

Першая поўня пхалгуна¹. Вецер новай вясны нясе водар пупышак мангавых дрэў. З берага сажалкі, з густых галін старога лічу² даносіцца нямоўчны спеў папіяра³. Яго чуваць і ў адной са спальняў дома Му-керджы. Усхваляваны Хэмонта то выцягне пасмачку валасоў з кос жонкі і пакруціць яе ў пальцах, то раптам дакранецца да яе бранзалетаў, і яны пачынаюць звінець, то злёгка пацягне кветкі на яе галаве, і яны падаюць ёй на твар. Так вецер падзьме то з аднаго боку, то з другога, каб ажывіць нерухомае дрэва.

Але Кушум нават не паварушыцца, яна сядзіць, утаропіўшы позірк у бязмежную пустату, залітую святлом месяца. Хваляванне мужа не кранае яе. Нарэшце Хэмонта нецяярліва ўстрэсвае жончыны рукі:

— Кушум, дзе ты? Ты так далёка, што, калі нават паглядзець на цябе ў падзорную трубу, ты ўсё роўна будзеш маленькай. Я хачу, каб сёння ты была бліжэй да мяне. Паглядзі, якая цудоўная ноч!

Кушум перавяла позірк на мужа:

— Я ведаю адно заклінанне, якое адразу можа знішчыць прыгажосць гэтай месячнай ночы, гэтую вясну,— усё.

¹ П х а л г у н — адзінаццаты месяц індыйскага календара, адпавядае лютаму — сакавіку.

² Лічу — назва дрэва.

³ Па пі я р — невялічкая пеўчая птушка.

— Ну дык што, нават калі і ведаеш, не варта гаварыць пра гэта. А вось калі ты скажаш такое слова, ад якога будзе тры ці чатыры нядзелі на гэтым тыдні або ноч працягнецца да наступнага вечара, то я гатоў яго пачуць.

Ён паспрабаваў прыцягнуць Кушум бліжэй да сябе, але яна адхілілася.

— Я хачу сказаць тое, што думала расказаць табе толькі перад смерцю. Але сёння, мне здаецца, я здолею вытрымаць любое пакаранне.

Каб перавесці яе словы на жарт, Хэмонта хацеў быў працытаваць некалькі радкоў пра пакаранне з Джойдзеба¹, але ў гэты момант пачуліся цяжкія, сярдзітыя крокі і шлёпанне пантофляў. Знаёмыя крокі бацькі Хэмонта — Харыхора Мукерджы. Хэмонта паспешліва ўстаў. Харыхор падышоў да дзвярэй.

— Хэмонта, зараз жа выгані нявестку з дому! — зароў ён.

Хэмонта зірнуў на жонку. Яна не выказала ніякага здзіўлення, а толькі спалохана закрыла твар рукамі, быццам хацела сабраць усю сваю душэўную сілу і волю і знікнуць.

Вецер дзьмуў з поўдня. Ён нёс з сабой у пакой спеў папіяра. Ніхто не чуў яго. Якое бязмежнае хараство прыроды і як лёгка яно знікае!

II

Хэмонта ўвайшоў у пакой.

— Гэта праўда? — спытаў ён у жонкі.

— Праўда.

— Чаму ж ты да гэтага часу маўчала?

— Я шмат разоў хацела сказаць, але не магла наважыцца. На мне вялікі грэх.

¹ Джойдзэб — сярэднявекowy паэт, пісаў на санскрыце.

— Тады раскажы ўсё сёння.

І Кушум расказала, нібыта прайшла скрозь агонь, выпрастаўшыся ва ўвесь рост, і ніхто не даведаўся, як яна апяклася. Даслухаўшы да канца, Хэмонта ўстаў і выйшаў.

Кушум зразумела, што таго мужа, які пайшоў, ёй ужо не вярнуць. Яна зусім не здзівілася і гэтую падзею ўспрыняла таксама проста, як і іншыя штотдзённыя здарэнні. Яна разумела толькі адно: і мір і каханне былі з пачатку да канца хлуснёй і пустатой. Яна ўспомніла ўсе ранейшыя словы Хэмонта пра яго каханне да яе, і сухі, жорсткі, злосны смех прагучаў у яе вушах, ён рэзаў мозг, як востры, бязлітасны нож. Напэўна, яна думала: «Вось яно — гэта каханне, такое вялікае, моцнае, — самая малая разлука з якім радзірае сэрца, а імгненнае дакрананне дае поўную радасць. Гэтая радасць здаецца бязмежнай, бяскрайняй, яе канец нельга ўявіць сабе нават пасля смерці. Вось на што былі спадзяванні! Невялікае сутыкненне з грамадствам — і бязмежнае каханне ператварылася ў пыл! Яшчэ зусім нядаўна Хэмонта ўсхвалявана шаптаў мне на вуха: «Цудоўная ноч!» Гэтая ноч і цяпер яшчэ не скончылася, і цяпер пяе папіяр, паўднёвы вецер калыша фіранкі, і месяц, нібы стомленая шчасцем прыгажуня, ляжыць на галінах алібанавага дрэва, якое расце ля акна. Усё хлусня! Каханне для мяне хлусня і на словах, і на справе!»

III

Раніцай наступнага дня Хэмонта, які правёў бяссонную ноч, як апантаны ўбег у дом Перышанкора Гхашала.

— Што здарылася, бабу? Якія навіны? — спытаў яго Перышанкор.

Твар Хэмонта наліўся чырванню, голас зрываўся:
— Ты загубіў наш род, усё загінула — ты мне за гэта адкажаш!

Перышанкор зарагатаў:

— А-а, затое вы абаранялі мой род, маю сям'ю, гладзілі мяне па спінды! Вы так пра мяне клапаціцеся, так мяне шануеце!

Хэмонта хацеў бы ў тую ж хвіліну спапяліць Перышанкора праменьнямі Брахмы¹, і гэта жаданне толькі распальвала яго гнеў. Перышанкор зручней уладкаваўся ў крэсле.

— Што мы табе зрабілі? — хрыпла спытаў Хэмонта.

— Пра гэта я павінен спытаць цябе. У мяне няма дзяцей, акрамя адзінай дачкі. Чым яна правілася перад тваім бацькам? Ты ў той час быў малы, магчыма, усяго і не ведаеш. Дык слухай уважліва. Не хвалюйся, бабу, тут будзе шмат цікавага.

Ты быў яшчэ хлапчуком, калі муж маёй дачкі ўкраў яе каштоўныя ўпрыгожанні і збег у Англію. Пасля таго, як праз пяць гадоў ён зрабіўся адвакатам і вярнуўся на радзіму, у вёсцы ўсчаўся шум. Ты, мабыць, гэта трохі памятаеш. А можа, і не — тады ты вучыўся ў школе, у Калькуце. Твой бацька быў галавой вёскі, ён сказаў мне: «Калі ты выправіш дачку да мужа, то ніколі больш не зможаш узяць яе ў свой дом». Я ўпрошваў яго, лавіў яго рукі, абдымаў ногі: «Дада, даруй яму гэтую паездку. Я прымусіў яго зрабіць ачышчэнне, прыміце яго зноў у касту». Твой бацька быў непакісны; я таксама не мог страціць адзіную дачку, таму пакінуў касту, родную вёску і пераехаў у Калькуту. Але мае няшчасці на гэтым

¹ Брахма — згодна з рэлігійнымі вераваннямі індуістаў боская субстанцыя, якая пазбаўлена ўсіх атрыбутаў і з'яўляецца першакрындай усяго свету.

не скончыліся. Усё было падрыхтавана да вяселля майго пляменніка, але ўмяшаўся твой бацька, пераканаў бацькоў нявесты, што жаніх не варты яе, і разладзіў вяселле. Я прысягнуў, што не буду сынам брахмана¹, калі не адпомшчу. Ну, цяпер ты хоць што-небудзь зразумеў? Набярыся цяплення, выслухай усё і будзеш задаволены. Пачуеш і весялейшае!

Калі ты вучыўся ў каледжы, побач з домам твайго бацькі быў дом Біпрадаша Чатэрджы. Небарака памёр ужо. Пан Чатэрджы даў прытулак у сваёй сям'і сіраціне з касты каястха, прыгожай дзяўчынцы-ўдаве, якую звалі Кушум. Старому брахману даводзілася нямаля клапаціцца аб тым, каб схаваць яе ад вачэй студэнтаў. Але хіба дзяўчыне так ужо цяжка ашукаць старога чалавека? Прыдумаўшы, што ёй трэба сушыць бялізну, Кушум часта падымалася на дах; ты, здаецца, таксама мог чытаць толькі на даху. Размаўлялі вы там ці не, ведаць толькі вам, але паводзіны дзяўчыны пасеялі сумненне ў душы старога. Яна пачала ўсё рабіць не так, як раней: не ела, не спала, нібы нейкая прыгожая пустэльніца. А аднаго вечара не магла стрымаць перад старым беспрычынных слёз.

Урэшце ён выявіў вашы маўклівыя спатканні на даху. Ты нават кінуў хадзіць у каледж і сядзеў удзень з кнігай у руках на рагу даху ў цяні каршуновага гнязда: так табе раптам зарупела займацца на самоце. Біпрадаш прыйшоў да мяне параіцца, што яму рабіць.

— Дада,— адказаў я,— ты даўно хацеў пабываць у Бенарэсе. Пакінь дзяўчыну мне і адпраўляйся ў паломніцтва, а я пра яе паклапачуся.

Біпрадаш так і зрабіў. Я пасяліў Кушум у доме

¹ Брахман — член касты, якая займае найвышэйшае месца ў саслоўна-каставай іерархіі Індыі. У старажытныя часы каста брахманаў была кастай жрацоў.

Срыпаці Чатэрджы, выдаўшы яе за яго дачку. Што адбылося потым, ты ведаеш. Я з вялікім задавальненнем расказаў табе ўсё. Гэта хутчэй падобна на апавяданне. Няблага было б запісаць усё і надрукаваць, але я не ўмею пісаць. Я чуў, што мой пляменнік займаецца літаратурай, — трэба расказаць яму. Вядома, лепш было б, каб ты памог яму — я ж не ведаю канца.

Не звяртаючы ўвагі на апошнія словы Перышан-гора, Хэмонта спытаў:

— І Кушум не была супраць гэтага вяселля?

— Была ці не была яна супраць — цяжка сказаць. Ты ж ведаеш, бабу, дзяўчаты заўсёды гавораць «не», а думаюць «так». Спачатку, пасля таго як яна пераехала ў іншы дом і не бачыла цябе, яна быццам звар'яцела. Потым ты аднекуль даведаўся, дзе яна, і часта, узяўшы кнігі, каб ісці ў каледж, збіваўся з дарогі, падыходзіў да дома Срыпаці і блукаў каля яго, нібыта нечага шукаў. Наўрад ці вуліцу Прэзідэнцкага каледжа, бо праз вокны дома паважанага чалавека можна трапіць толькі да сэрца якой-небудзь дзівачкі. Дазнаўшыся пра гэта, я вельмі засмуціўся. Бачу, ты не можаш вучыцца, яе становішча таксама цяжкаватае. Аднойчы я паклікаў Кушум. «Дзіця, я стары, мяне не трэба саромецца, я ведаю, пра каго ты марыш. Хлопец таксама страціў галаву. Я хачу, каб вы былі разам».

Кушум разрыдалася і кінулася з пакоя. З таго часу я часта пачаў заходзіць па вечарах у дом Срыпаці, клікаў Кушум, гаварыў з ёй пра цябе і паступова зламаў яе баязлівасць. Штодзень абмяркоўваючы з ёй гэтую тэму, я казаў, што не бачу ніякага шляху, акрамя шлюбу. Іншага выйсця няма. Кушум пыталася, як жа гэта можна зрабіць. «Я скажу, што ты дзяўчына з добрай сям'і», — пераконваў я.

Пасля доўгіх угавораў яна сказала, што трэба пагаварыць наконт гэтага з табой. Але я запэўніваў,

што хлопец і так на мяжы вар'яцтва, не варта яму нічога казаць. Калі ўсё скончыцца добра, усе будуць шчаслівыя. Навошта ж рабіць бедалагу няшчасным на ўсё жыццё, калі ніхто ніколі і нічога не будзе ведаць?

— Тое, што ты лічыў патрэбным зрабіць, ты зрабіў. Але навошта расказаў пра гэта? — спытаў Хэмонта.

— Я даведаўся, што ўжо дамоўлена наконт вяселля тваёй малодшай сястры, і падумаў: адзін род брахманаў загінуў, але гэта было неабходна. Цяпер жа гіне яшчэ адзін род, і мой абавязак перашкодзіць такому няшчасцю. Таму я і напісаў ліст і паведаміў, што Хэмонта ажаніўся з дачкой шудры¹.

Хэмонта ўжо ледзь стрымліваўся:

— Калі я кіну Кушум, што з ёю будзе? Ты возьмеш яе?

— Тое, што я павінен быў зрабіць, я ўжо зрабіў. Не мой абавязак клапаціцца аб кінутых жонках... Я прынясу для Хэмонта-бабу шклянку какосавага соку з лёдам, выпі.

Не чакаючы праявы гэтай ледзяной гасціннасці, Хэмонта пайшоў.

IV

Прайшло пяць дзён. Цёмная ноч. На яе чорным фоне густой плямай вылучаецца на беразе сажалкі дрэва лічу. Птушкі маўчаць. Толькі паўднёвы вецер свабодна гуляе ў цемры.

Зоркі, разрываючы змрок пільным, уважлівым позіркам, імкнуцца раскрыць нейкую таямніцу.

¹ Шудра — член найніжэйшай касты ў індыйскай каставай сістэме. Шлюб людзей з розных каст лічыцца цяжкім парушэннем старажытных законаў.

У спальні няма святла. Хэмонта сядзіць на ложку каля акна і глядзіць у ноч. На падлозе, абхапіўшы яго ногі і прытуліўшыся да іх тварам, ляжыць Кушум. Час нібыта спыніўся. Ён — як нерухомы акіян. Як быццам на бязмежным палатне ночы нябачны мастак намаляваў гэты спрадвечны сюжэт: навокал — смерць, усярэдзіне — суддзя, а ля яго ног — злачынца.

Зноў крокі і шорганне пантофляў. Харыхор Му-керджы падышоў да дзвярэй:

— Прайшло шмат часу, я не магу больш чакаць. Выгані жанчыну з дому!

Пачуўшы яго голас, Кушум на імгненне яшчэ мацней прыціснулася да ног Хэмонта. Нібыта развітваючыся з усім сваім жыццём, яна пачціва дакранулася да яго ног і, пацалаваўшы іх, устала.

Хэмонта прыўзняўся.

— Я не кіну жонкі.

— Ты што, хочаш парушыць закон кастаў? — зароў Харыхор.

— Я не прызнаю кастаў!

— Дык выбірайся адсюль і ты!

Шубха

I

Калі дзяўчынцы давалі імя Шубхашыні (што пяшчотна гаворыць), хто мог ведаць, што яна будзе нямая? Дзве яе старэйшыя сястры называліся Шукэшыні (што мае прыгожыя валасы) і Шухашыні (што пяшчотна ўсміхаецца); таму бацька дзеля адпаведнасці выбраў для малодшай дачкі імя Шубхашыні, або скарочана — Шубха.

Старэйшых сяцёр выдалі замуж са звычайнымі клопатамі і выдаткамі, а лёс малодшай дачкі вельмі непакоіў бацькоў. Людзі лічылі, што той, хто не гаворыць, не можа і адчуваць, таму без усякага сораму ў прысутнасці Шубхі трывожыліся за яе будучыню.

З ранняга дзяцінства дзяўчынка зразумела, што яе нараджэнне было нябесным праклёнам дому яе бацькі. Таму яна заўсёды пазбягала людзей і імкнулася да адзіноты. Ёй было б значна лягчэй, калі б усе забыліся пра яе. Але хто можа забыцца на сваё гора? Бацькі ўвесь час памяталі аб ім. Асабліва пакутавала маці. Яна бачыла ў дачцэ сваю ганьбу: дачка ж для маці заўсёды бліжэй за сына, яна нібыта частка яе самой, і ўсякая загана дзяўчынкі выклікае ў маці пачуццё сораму за сябе. У той час як бацька Шубхі, Баніконтха, любіў Шубхашыні больш за іншых дачок, маці адносілася да яе непрыязна.

Дзяўчынцы адабрала мову, але яна мела вялікія цёмныя вочы з доўгімі вейкамі, а вусны яе трапяталі.

лі, быццам лёгка п'ялёткі, ад пачуццяў, што перапаўнялі яе сэрца.

Колькі трэба намаганняў, каб перадаць у словах свае думкі! І калі мы недакладна гэта зробім, нас няправільна зразумеюць. Аднак чорным вачам Шубхі былі не патрэбны словы; яны адлюстроўвалі саму душу: у іх пачуцці то загараліся, то ледзь мігцелі, то ярка палалі, то стомлена згасалі, — часам гэтыя вочы глядзелі спакойна, як месяц на схіле, а часам блішчалі, як зырккія маланкі, што асвечваюць небасхіл. Нямыя ад нараджэння замяняюць здольнасць гаварыць не толькі дрыжаннем вуснаў, але і моваю вачэй, бясконца выразнаю і глыбокаю, як мора, яснаю, як неба, як прыціхлая зямля.

На нямых, як і на самой прыродзе, ляжыць адбітак адзінокай велічы. Таму дзеці заўсёды баяліся Шубхі і ніколі з ёю не гулялі. Яна была нямая і адзінокая, як бязлюдны час вясковага поўдня.

II

Вёска, у якой жыла Шубха, называлася Чандыпур. Рака, што працякала праз яе, была звычайная маленькая рачулка, якіх шмат у Бенгаліі; яна сціпла трымалася ў вузкіх берагах, усё роўна як дзяўчына сярэдняга саслоўя. Гэтая добрасумленая палоска вады чуліва клапацілася аб вёсках, што стаялі на яе берагах, быццам была яна паўнапраўным членам вясковай сям'і. Уздоўж абодвух берагоў рачулкі цягнуліся хаты, зелянелі дрэвы, і рачная багіня, выходзячы са свайго рэчышча, хутка і самаахварна, са шчаслівай душой, рассыпала вакол бязмежную раскошу.

Участак Баніконтхі спускаўся аж да ракі, і лодачнікі, што праплывалі міма, маглі бачыць крытыя саломай хлявы, свіран, павець, тамарындавыя дрэвы,

сад, абгароджаны плотам. Не ведаю толькі, ці заўважаў хто сярод гэтага дабрабыту нямую дзяўчынку.

Як толькі Шубха канчала працу, яна ішла на бераг ракі. І тут прырода быццам аддавала тое, чаго не хапала небарацы. Яна нібы размаўляла з дзяўчынкай. Цурчанне вады, галасы людзей, песні лодачнікаў, шчэбет птушак і шапаценне дрэў зліваліся з радасным трапятаннем сэрца Шубхі, урываліся ў трывожную, бясконца маўклівую душу дзіцяці шырокай хваляй гукаў. Гэты нясны шум прыроды і рухі былі мовай нямой дзяўчынкі; позірк яе вялікіх вачэй, зацененых доўгімі вейкамі, адлюстроўваў увесь навакольны свет, пачынаючы з дрэў, у лісці якіх стракаталі цыкады, і аж да далёкіх бязгучных зорак. Для Шубхі ўсё было поўна таямнічых знакаў, рухаў, песень, слёз і глыбокіх уздыхаў.

Апоўдні, калі лодачнікі і рыбакі ідуць на абед, сяляне спяць, змаўкаюць птушкі, паром стаіць, калі не спакойны свет адпачывае, ператвараючыся ў велізарны бязлюдны дом, — тады пад гарачым неабсяжным небам твар у твар заставаліся ў маўчанні толькі нямая прырода, залітая шчодрым сонечным святлом, і нямая дзяўчынка ў цяні невысокага дрэва.

Нельга сказаць, каб у Шубхі зусім не было сяброў. У хляве стаялі дзве каровы — Шорбашы і Пангулі. Яны ніколі не чулі, каб дзяўчынка звала іх, аднак добра ведалі яе хаду. Шубха заўсёды была маўклівая, але яе шэпт і невыразнае мармытанне жывёлы разумелі лепш за ўсякія словы. Яны адчувалі, калі Шубха лашчыла ці дакарала іх; калі ж дзяўчынка, уваходзячы ў стойла, абдымала Шорбашы за шыю, тая церлася шчакой аб яе шчаку, а Пангулі, утаропіўшы пакорныя вочы на свайго маленькага сябра, лізала ёй твар. Шубха павінна была тры разы на дзень хадзіць у хлеў, але яна бывала там значна часцей, асабліва ў тыя дні, калі яе крыўдзілі дома. У такія

хвіліны яна адразу ішла да сваіх маўклівых сяброў. Жывёлы нейкім асаблівым, невядомым пачуццём разумелі сардэчны боль дзяўчынкі, глядзелі на яе поўнымі спагады вачамі і, падышоўшы да яе, асцярожна церліся рагамі аб рукі Шубхі, нібыта спрабуючы суцешыць яе. Былі яшчэ козы і коткі, але да іх Шубха не мела асаблівай прыхільнасці і хаця яны любілі яе не менш, чым каровы. Кацяня часта прыстройвалася падрамаць на мяккіх каленях дзяўчынкі і вельмі любіла, калі Шубха пачынала пшчотна пагладжваць яго па шыі і спінцы.

III

Сярод вышэйшых істот Шубха таксама мела таварыша. Цяжка зразумець, што аб'ядноўвала іх, бо хлопчык умеў гаварыць, і гэта пазбаўляла дзяцей агульнай мовы.

Малодшы сын Ганшайна, Протап, быў гультаяваты хлопец. Пасля шматлікіх і дарэмных спроб прывучыць яго да якога-небудзь рамяства, бацькі адмовіліся ад надзеі зрабіць з яго нешта прыстойнае і вывесці ў людзі.

Але ў лодараў ёсць адна перавага: хаця хатнія лаюць іх, амаль ва ўсіх іншых людзей яны карыстаюцца сімпатыяй. Гультаі не заняты ніякімі справамі і робяцца як бы грамадскім набыткам. Усё роўна як кожны горад павінен мець агульнадаступны сад, так і для кожнай вёскі неабходны два ці тры тулягі, што заўсёды да паслуг тых, каму трапляецца магчымасць пазабаўляцца ці пагультаяваць.

Асноўным заняткам Протапа была лоўля рыбы на вуду. На гэта ён марнаваў шмат часу, і амаль заўсёды яго можна было ўбачыць на беразе ракі. Тут яны і сустрэкаліся з Шубхай. Протапу ў кожнай справе быў патрэбен добраахвотны таварыш. На рыбалцы нега-

варкі таварыш — самы лепшы; таму Протап вельмі цаніў сяброўку. У той час як усе звалі дзяўчынку Шубха, хлопчык у знак асаблівай прыхільнасці называў яе проста Шу.

Звычайна Шубха ўсаджвалася пад тамарындавым дрэвам, а Протап непадалёку ад яе закідваў вуду. Хлопчык меў звычку жаваць бецель, і дзяўчынка сама гатавала яго сябру. Падоўгу назіраючы за Протапам, яна ўсёй душой жадала хоць чым-небудзь памагчы яму, зрабіць для яго нешта прыёмнае, выклікаць у яго ўпэўненасць, што і яна нялішні чалавек на зямлі. Але нічога не прыходзіла ёй у галаву. Тады яна ў думках звярталася да бога і маліла яго даць ёй сілу зрабіць нейкі незвычайны, варты павагі ўчынак, які б прымусіў Протапа здзіўлена ўсклікнуць: «Глядзіце, а я ж і не думаў, што наша Шубха здольна на такое!»

Вось каб Шубха была німфай! Павольна падняўшыся з глыбіні вады, яна вынесла б Протапу каштоўны камень з кароны змяі, і ён, кінуўшы нікчэмную рыбную лоўлю, спусціўся б з гэтым каштоўным каменьчыкам на дно ракі. А калі б ён трапіў у падводнае царства, каго ж убачыў бы ён на залатым троне ў сярэбраным палацы? Вядома каго — нямую дзяўчынку Шу, дачку Баніконтхі, нашу Шу, адзіную дачку цара гэтага яснага і спакойнага падводнага свету. Але гэта немагчыма! І не таму, што ёсць наогул што-небудзь немагчымае, а таму, што Шу нарадзілася не ў царскай сям'і, а ў сям'і Баніконтхі, і не ў яе сілах было здзівіць Протапа, сына Ганшайна.

IV

Шубха падрасла. Яна нават пачала як быццам і разбірацца ў сабе. У душы яе з'явіліся новыя, яшчэ не заўсёды зразумелыя, але шырокія і вабныя, нібыта акіянскія прыліў пад святлом глыбокай поўні, дум-

кі. У галоўцы тоўпілася шмат пытанняў, але знайсці адказу на іх дзяўчына не магла.

Неяк уначы, у час поўні, Шубха ціхенька адчыніла дзверы і, баязліва выглянуўшы, азірнула па баках. Поўня, адзінокая, як Шубха, глядзела на зямлю. У дзяўчыне кіпела маладое жыццё; незразумелыя радасць і сум напаўнялі ўсю яе істоту; яна дайшла да мяжы сваёй бясконцай адзіноты і, сама не ўсведамляючы таго, пераступіла яе. І вось сам-насам з маўклівай усхваляванай маці-прыродай стаяла ўсхваляваная нямая дзяўчына...

Тым часам клопат пра замужжа дачкі не даваў бацькам спакою. Суседзі асуджалі іх і пагаворвалі, што ім не ўдасца ўладкаваць Шубху, хаця Баніконтха быў гаспадар заможны: яго сям'я магла дазволіць сабе есці два разы ў дзень рыбу з рысам,— таму, мабыць, у яго і было шмат ворагаў.

Баніконтха доўга раіўся з жанчынамі і праз некалькі дзён некуды паехаў.

Нарэшце ён вярнуўся і сказаў:

— Едзем у Калькуту!

Пачалі збірацца ў дарогу. Цяжкія, што густы ранішні туман, слёзы сціснулі сэрца Шубхі. З несвядомым страхам, які мучыў яе некалькі апошніх дзён, як бязмоўная жывёліна, хадзіла яна то за маці, то за бацькам. Шырока расплюшчыўшы вялікія вочы, дзяўчына з трывогай узіралася ў іх твары, спрабуючы хоць што-небудзь зразумець, але бацькі не казалі ёй ані слова.

Неяк апоўдні, закінуўшы, як звычайна, вуду, Протап з рогатам сказаў:

— Ну, Шу! Дасталі табе жаніха! Ты паедзеш і пойдзеш замуж. Але ж глядзі, не забывайся на нас!

І зноў заняўся рыбай.

Шубха зірнула на Протапа, як смяротна раненая лань на паляўнічага. «Што я табе зрабіла?» — пы-

таліся яе вочы, поўныя нямой тугі. У той дзень яна больш не сядзела пад дрэвам.

Прачнуўшыся, Баніконтха курыў у сваёй спальні, калі ў пакой убегла Шубха і, прыпаўшы да яго ног, голасна зарыдала. Баніконтха спрабаваў супакоіць яе, але і сам не мог стрымаць слёз.

Наступным днём вырашылі ехаць у Калькуту. Шубха пайшла ў хлеў развітацца з сябрамі дзяцінства. Яна карміла жывёл з рук, абдымала іх за шыі, пяшчотна шаптала ім нешта, ласкава глядзела ў вочы. Слёзы нястрымным ручаём цяклі па яе шчоках.

Светлай ноччу Шубха выйшла з дому і ўпала на духмяную траву ля даўно знаёмай, роднай і мілай ракі. Дзяўчына як быццам абдымала гэтую магутную, спакойную маці чалавецтва — зямлю, як быццам хацела сказаць: «Не адпускай мяне, маці! Трымай мяне так моцна, як трымаю я цябе!»

Калі яны прыехалі ў Калькуту, маці з асаблівай стараннасцю апранула Шубху. Скруціўшы валасы ў вузел, яна абвязала яго стужкай, упрыгожыла каштоўнасцямі, чым, трэба сказаць, знішчыла ўсю прыродную прыгажосць дзяўчыны. З вачэй Шубхі каціліся слёзы. Маці лаяла яе, баючыся, што вочы распухнуць і пачырванеюць, але ніякія пагрозы не маглі спыніць рыданняў дзяўчыны.

Нарэшце з'явіліся жаніх са сваім сябрам паглядзець на нявесту. Бацькі Шубхі хваляваліся так, быццам сам пан бог сышоў выбраць жывёлу для ахвяравання. Празмерна павучаючы дачку, маці давяла яе да таго, што дзяўчына расплакалася яшчэ мацней. Шубху пазнаёмілі з жаніхом. Той, разгледзеўшы яе, сказаў:

— Нішто сабе.

Убачыўшы няўдэшныя слёзы дзяўчыны, хлопец задаволена падумаў, што ў яе пяшчотная душа, і рашыў, што сэрца, якое так пакутуе пры расставанні

з бацькамі, будзе мяккім і клапатлівым да мужа. Ён сказаў:

— Слёзы дзяўчыны толькі павышаюць ёй цану, як жамчужыны цану ракавіны.

І больш нічога не дадаў.

Паглядзелі ў каляндар і ў адзін спрыяльны дзень згулялі вяселле. Перадаўшы нямую дзяўчыну ў рукі маладога чалавека, бацькі вярнуліся дамоў: іх каста і будучыня былі выратаваны.

Муж Шубхі працаваў на захадзе і хутка пасля вяселля павёз туды і жонку. Не прайшло і тыдня, як усе ўжо ведалі, што маладая — нямая. Ну, а калі хто-небудзь і не здагадаўся, у гэтым была не яе віна. Дзяўчына не старалася нікога ашукваць. Вачамі яна казалася ўсю праўду, але ніхто не мог зразумець яе! Шубха азіралася вакол сябе, але нідзе не знаходзіла родных з дзяцінства твараў, тых, з кім магла б знайсці агульную мову, хто б мог зразумець яе,— і ў сэрцы нямой дзяўчыны падымаўся нястрымны, нечалавечы крык, аднак і яго ніхто не мог пачуць, акрамя ўсёведнага бога. А муж Шубхі, на другі раз больш уважліва правярыўшы нявесту не толькі вачамі, але і вушамі, ажаніўся з іншай дзяўчынай, якая ўжо мела дар мовы.

Махамайя

I

Махамайя і Раджыблачон сустрэліся на беразе ракі ў старым разбураным храме.

Не сказаўшы ні слова, Махамайя пільна паглядела на Раджыба. «Як ты асмеліўся паклікаць мяне сюды ды яшчэ ў такі час? — здавалася, упікаў яе позірк.— Дагэтуль я выслухоўвала ўсё, што ты гаварыў, але ты стаў занадта дзёрзкі!»

Збянтэжаны гэтым позіркам, Раджыб нясмела падышоў да дзяўчыны. Яму хацелася сказаць ёй сёння некалькі важных слоў, але ён ужо адмовіўся ад свайго намеру. Аднак, як бы там ні было, а трэба ж растлумачыць Махамайі, навошта ён прасіў яе прыйсці ў храм; таму ён спяшаючыся прапанаваў:

— Давай уцячом адсюль і пажэнімся.

Раджыб сказаў якраз тое, што хацеў, але не зрабіў ніякага ўступу, які ўжо даўно быў падрыхтаваны ў яго сэрцы, і цяпер яго словы прагучалі так суха і рэзка, што іх дзіўна было чуць. Ён прамармытаў іх сабе пад нос, заікаючыся, і больш не мог дадаць ані слова.

Дурань Раджыб! Паклікаць Махамайю ў гэты поўдзень на бераг ракі ў разбураны храм і не знайсці нічога лепшага, як сказаць: «Давай пажэнімся!»

Махамайя была дзяўчына з сям'і, якая належала да некалі знатнага арыстакратычнага роду. Ёй міну-

ла дваццаць чатыры гады, і прыгажосць яе была ў поўным росквіце. Яна нагадвала скульптуру з неапрацаванага золата, восеньскае сонца, што спакойна лье свае яркія, але непякучыя праменні. Яе вялікія вочы глядзелі адкрыта і смела.

Бацькі ў Махамайі не было; быў толькі старэйшы брат, якога звалі Бхабанічарон Чатападхая. Брат і сястра здаваліся людзьмі аднаго складу: гаварылі яны мала, але ў позірку кожнага было столькі сілы, што і нямы, ён апякаў, быццам паўднёвая спёка. Перад Бхабанічаронам усе адчувалі нейкі несвядомы страх.

Раджыб быў не з гэтых месцаў. Яго прывёз сюды старэйшы ўпраўляючы мясцовай шоўкатацкай фабрыкі, дзе служыў бацька Раджыба. Пасля смерці бацькі ўпраўляючы вырашыў паклапаціцца пра малога Раджыба і, калі хлопчык трохі падрос, прывёз яго на бамонхатырскую фабрыку. З хлопчыкам жыла толькі цётка, якая горача любіла яго. Яны пасяліліся па суседству з Бхабанічаронам, і Махамайя з дзяцінства пасябрала з Раджыбам. Яго цётка і Махамайя адчувалі сімпатыю адна да адной.

Раджыб рос. Яму споўнілася дзевятнаццаць год, але, нягледзячы на настойлівыя просьбы цёткі, ён не хацеў жаніцца. Даведаўшыся пра такую незвычайную разважнасць бенгальскага юнака, яго апякун узрадаваўся, вырашыўшы, што той узяў за прыклад яго жыццё (упраўляючы быў халасты).

Тым часам памерла цётка Раджыба, і ён застаўся адзін.

Якраз у той час для Махамайі не знаходзілася вартага яе знатнага роду жаніха, ды і на вяселле патрэбны былі вялікія выдаткі.

А дзявочыя гады яе ішлі.

Чытачам залішне гаварыць, што шлюб — справа бога! Але калі бог, які распараджаецца гэтымі спра-

вамi, так доўга праяўляў надзвычайную безадказнасць у адносінах да гэтых двух маладых людзей, дык бог каханьня не траціў дарэмна часу. Калі дрэмле стары Праджапаці¹, не спіць малады Кандарпа².

Улада бога каханьня, Кандарпы, над кожным чалавекам праяўляецца па-рознаму. Раджыб, якога падахвочваў гэты бог, шукаў выпадку сказаць Махамайі некалькі пяшчотных слоў, але дзяўчына не дала яму гэтага зрабіць — яе сур'ёзны ўважлівы позірк усяляў нясмеласць у трапяткое сэрца Раджыба.

Сёння нарэшце юнак набраўся храбрасці і паклікаў Махамайю ў гэты разбураны храм: сёння ён вырашыў сказаць усё, а там — або шчасце на ўсё жыццё, або смерць. Але ў гэты знамянальны дзень свайго жыцця Раджыб здолеў толькі прамовіць: «Давай пажэнімся», — і разгублена змоўк, як вучань, што забыў урок.

Махамайя, здавалася, не чакала ад Раджыба такой прапановы. Некалькі хвілін яна стаяла моўчкі.

Поўдзень быў насычаны няяснымі, ледзь чутнымі гукамі, якія парушалі цішыню. Павольна гайдаліся ад ветру з ціхім жалобным стогнам, то адчыняючыся, то зачыняючыся, напаўсарваныя дзверы храма; на вокнах буркавалі галубы; у галінах шаўкавічнага дрэва аднастайна стукаў дзяцел; з кучы сухога лісця з шоргатам шмыгнула яшчарка; вось падзьмуў з поля лёгкі ветрык, зашалаццелі лісты дрэў; быццам прачнуўшыся ад глыбокага сну, з ціхім плёскатам забілася вада аб прыступкі напаўразбуранай лесвіцы. Сярод усіх гэтых гукаў здалёк чуўся напеў пастуховай жалейкі.

¹ Праджапаці — у індыйскай міфалогіі бог-тварэц, лічыцца таксама богам шлюбу.

² Кандарпа — у індыйскай міфалогіі адно з імёнаў бога каханьня Камадзевы.

Баючыся зірнуць у твар Махамайі, Раджыб прыхіліўся да сцяны храма і глядзеў на спакойную, быццам сонную раку.

Трохі счакаўшы, ён павярнуўся і ўмольна паглядзеў на дзяўчыну. Яна паківала галавой:

— Не, гэта немагчыма.

Гэтага было дастаткова, каб усе надзеі Раджыба рассыпаліся ў пыл. Ён добра ведаў, што азначае гэты жэст — цяпер ніхто ў свеце не здолеў бы прымусіць яе змяніць сваё рашэнне. Вякамі выхоўвалася ў сямі Махамайі пачуццё гордасці за свой род — ці ж магла яна згадзіцца выйсці замуж за простага брахмана, якім быў Раджыб! Каханне — гэта адно, а шлюб — зусім іншае. Махамайя ніяк не магла ўявіць сабе, што яе неабдуманая паводзіны нададуць Раджыбу такой смеласці. Яна хацела адразу ж пайсці.

Разгадаўшы яе намер, юнак паспешліва сказаў:

— Заўтра я паеду адсюль.

Спачатку Махамайя вырашыла паказаць, што гэтая вестка яе зусім не хвалюе, але гэта было звыш яе сіл. Яна хацела пайсці, але не магла крануцца з месца. Зрэшты, яна даволі спакойна спытала:

— Чаму?

— Мой гаспадар пераводзіцца адсюль на фабрыку ў Шанапур і бярэ мяне з сабой, — адказаў Раджыб.

Нейкі час Махамайя маўчала. «Жыццё людзей ідзе рознымі шляхамі, — думала яна, — нельга надоўга ўтрымаць каля сябе чалавека». Потым глыбока ўздыхнула і, амаль не варушачы губамі, сказала: «Добра». Прамовіўшы толькі адно гэтае слова, яна зноў хацела пайсці, як раптам Раджыб ускрыкнуў:

— Пан Чатэрджы!

Дзяўчына заўважыла Бхабанічарона, які набліжаўся да храма, і зразумела, што брат шукае яе.

Адчуўшы, што Махамайі пагражаюць непрыемна-

сці, Раджыб хацеў пераскочыць цераз разбураную сцяну храма, аднак дзяўчына ўтрымала яго, моцна хапіўшы за руку.

Бхабанічарон увайшоў у храм і моўчкі паглядзеў на абаіх.

Махамайя смела павярнулася да Раджыба:

— Раджыб, я прыйду ў твой дом, чакай мяне!

Не вымавіўшы ніводнага слова, Бхабанічарон выйшаў, таксама моўчкі рушыла следам за ім Махамайя; ашаломлены юнак замёр на месцы, быццам пачуў прысуд аб уласнай смерці.

II

У той жа вечар Бхабанічарон прынёс чырвонае чэлі і сказаў Махамайі:

— Апранайся.

Калі дзяўчына была гатова, ён загадаў ёй ісці следам за ім. Не тое што загаду, — нават знака Бхабанічарона ніхто ніколі не смеў не паслухацца. Не магла яму супраціўляцца і Махамайя.

Яны накіраваліся на бераг ракі, на месца крэмацыі трупаў. Яно было непадалёк ад дому. Там, у хаціне для паломнікаў, чакаў сваёй смерці стары брахман. Да яго ложка яны і падышлі. У другім куце хаціны стаяў жрэц. Бхабанічарон зрабіў яму знак, і той хутка падрыхтаваў усё для выканання абраду. «Мяне выдаюць замуж за гэтага паміраючага!» — здагадалася Махамайя, але не аказала ніякага супраціўлення. У паўцёмнай хаціне, асветленай толькі полымем двух пахавальных вогнішчаў, дзе невыразнае мармытанне мантраў¹ злівалася са стогнамі перадсмяротнай агоніі, быў спраўлены вясельны абрад.

¹ Мантры — вершы са свяшчэнных кніг або заклінанні, якія чытаюць пры выкананні абраду.

На другі дзень пасля вяселля Махамайя стала ўдавой. Але гэтае няшчасце не вельмі яе засмуціла, ды і Раджыб, уражаны, як громам, весткай аб нечаканым шлюбе Махамайі, узрадаваўся, калі даведаўся, што яна аўдавала.

Аднак радасць яго была нядоўгая. Новы ўдар прыбіў юнака. Ён пачуў, што на месцы крэмацыі трупаў вялікі шум і мітусня: там рыхтавалі вогнішча для Махамайі.

Першай думкай Раджыба было паведаміць пра ўсё ўпраўляючаму і з яго дапамогай спыніць гэты жахлівы абрад. Але ён успомніў, што якраз сёння яго гаспадар паехаў у Шанапур. Ён хацеў узяць з сабой і Раджыба, але той застаўся, папрасіўшы адпачынак.

«Чакай мяне»,— сказала Раджыбу Махамайя, і ён ведаў, што яна не парушыць свайго абяцання.

Пакуль ён узяў адпачынак на месяц, але, калі будзе патрэбна, возьме на два ці на тры, а магчыма, і зусім кіне працу, будзе жабраваць, аднак усё жыццё не перастане чакаць Махамайю.

У той час як Раджыб бегаў як звар'яцелы, не ведаючы, што зрабіць — то ён хацеў накласці на сябе рукі, то спрабаваў нешта прыдумаць, каб выратаваць сваю Махамайю,— надышоў вечар, узняўся страшэнны вецер, і з неба лінулі патокі дажджу. Вецер дзьмуў так моцна, што Раджыбу часам здавалася — вось-вось абваліцца страху над яго галавой. Раз'юшаныя сілы прыроды ўторылі яго душэўнай буры, і гэта трохі супакойвала юнака. Яму здавалася, што ўвесь свет помсціць разам з ім,— тое, што ён не мог зрабіць сам, зрабіла за яго прырода, змяшаўшы нябёсы з пеклам.

Раптам нехта моцна пастукаў у дзверы, юнак хутка адчыніў. Увайшла жанчына ў мокрай вопратцы, з апушчаным на твар пакрывалам. Раджыб адразу пазнаў яе — гэта была Махамайя!

— Махамайя! — усклікнуў ён, задыхаючыся ад хвалявання.— Ты ўстала з пахавальнага вогнішча?

— Так, я ж абяцала прыйсці ў твой дом. Я стрымала сваё абяцанне. Але ведай, Раджыб, я вельмі змянілася, няма больш ранейшай Махамайі. Толькі душа мая тая самая. У тваёй уладзе вярнуць мяне на вогнішча. Але калі ты прысягнеш, што ніколі не здымеш з мяне пакрывала і ніколі не будзеш глядзець на мой твар,— я застануся.

Калі вырвешся з рук смерці, усё астатняе здаецца нязначным.

— Няхай будзе так, як ты хочаш,— паспешліва адказаў юнак.— Але калі ты пакінеш мяне, я не перажыву гэтага.

— Дык пойдзем адсюль. Трэба знайсці твайго гаспадара.

Кінуўшы ўсё, што было ў хаце, Раджыб і Махамайя выйшлі насустрач буры. Ураган бушаваў з нябачанай сілай, цяжка было ўтрымацца на нагах. Вецер падняў у паветра хмары пяску і друзу, сек цела. Каб не трапіць у самы буралом, яны збочылі з дарогі і пайшлі адкрытым полем. Парывы ветру сцябалі ім у спіны, як бы імкнучыся адагнаць гэтых людзей ад чалавечага жылга.

III

Няхай чытач не палічыць гэтае апавяданне выдумкай. Кажуць, што ў тых часы, калі існаваў звычай шахмарана¹, такія выпадкі здараліся, хоць і рэдка.

Звязаную Махамайю паклалі на вогнішча і ў вызначаны час запалілі яго. Польша загуло і шуганула

¹ Шахмаран, або саці — самаспаленне ўдавы на пахавальным вогнішчы свайго памерлага мужа. Звычай адменены ў 1828 годзе.

ўверх, але раптоўна падзьмуў моцны вецер і лінуў дождж. Усе, хто прысутнічаў пры спаленні, схаваліся ў хаціне паломнікаў. Дождж пагасіў агонь, аднак вяроўкі, якімі былі звязаны рукі дзяўчыны, паспелі перагарэць. Нягледзячы на нясцерпны боль, які адчувала Махамайя ад апёкаў, яна ўстала, не абазваўшыся ніводным стогнам, і развязала вяроўкі на нагах. Потым, крыху прыкрыўшы цела рэшткамі абгарэлай адзежы, яна сышла з кастра.

Спачатку Махамайя пайшла дамоў. Але нікога там не застала. Усе былі на пахаванні. Дзяўчына запаліла лямпу і, апрануўшы сукенку, зірнула на сябе ў люстэрка, але ў тую ж хвіліну з жахам кінула яго на зямлю. Потым, захутаўшы галаву пакрывалам, яна пайшла да Раджыба.

Што адбылося далей, чытачу ўжо вядома.

Цяпер Махамайя жыве ў доме Раджыба, але гэта не прынесла яму шчасця. Пакрывала ўстала паміж імі сцяной, вечнай і няўмольнай, як смерць, і нават больш пакутлівай, чым сама смерць. Калі безнадзейнасць прытупляе з цягам часу боль незваротнай страты, дык прывід надзеі, што хаваўся за пакрывалам, штодзённа, штогадзінна прыносіў Раджыбу страшэнныя пакуты.

Махамайя ад прыроды не была гаваркая, цяпер жа яе замкнёнасць павялічылася яшчэ больш, бо яна вымушана была вечна хаваць свой твар пад пакрывалам. Гэта было страшна. Дзяўчына жыла, быццам агорнутая маўчаннем смерці, і гэтая нямая смерць, што сціскала ў сваіх абдымках жыццё Раджыба, пагражала задушыць і яе.

Раджыб страціў ранейшую Махамайю, і прыгожы вобраз, які з дзяцінства ён захоўваў у сваёй памяці, паступова пачаў сцірацца, бо яго выціскала захутаная ў пакрывала істота, што заўсёды была перад яго вачамі. «Усё жывое мае покрыва, дадзенае яму прыро-

дай,— думаў Раджыб,— Махамайя ж падобна на апісанага ў пуранах Карну¹, які насіў ад нараджэння панцыр. З'явіўшыся на свет у адным покрыве, яна быццам нарадзілася другі раз і знайшла новую абалонку».

Махамайя ніколі не расставалася з Раджыбам і ў той жа час была бясконца далёкая ад яго. І юнак усім сваім спакутаным сэрцам стараўся зразумець гэтую непарушную таямніцу — падобна таму, як зоркі кожную ноч дарэмна спрабуюць развець сваім нягаснучым зрокам начную цемру.

Так і жылі побач гэтыя дзве адзінокія, не звязаныя адна з адной чалавечыя душы.

Аднойчы, у сезон дажджоў, першы раз прарваўшы воблакі, паказаўся месяц. Ціхая месячная ноч вартавала ўзгалоўе спячай зямлі.

Раджыб не спаў у гэтую ноч. Ён сядзеў каля расчыненага акна. З лесу, зняможанага спёкай, на яго павяяла водарам кветак; ціха стракаталі цыкады. На краю цёмнага лесу, як нашараваны ліст срэбра, блішчала возера. Цяжка сказаць, пра што думае чалавек у такую хвіліну, але ўся яго душа поўніцца адным жаданнем, як лес, насычаны духмянасцю, а ноч — стракатаннем цыкад.

Я не ведаю, пра што думаў Раджыб, але яму здавалася, быццам сёння згінуць усе перашкоды. Сёння ноч скінула з сябе воблачнае покрыва і з'явілася прыгожай і ўрачыста-маўклівай, як Махамайя мінулых дзён. Уся істота Раджыба ў адзіным парыванні імкнулася да дзяўчыны.

Раджыб устаў і, нібы лунацік, пайшоў у яе пакой.

¹ Пураны — старажытныя паданні. Карна — у індыйскай міфалогіі першы сын Кунці (маткі пандаваў — герояў «Махабхараты») і бога сонца. Ён нарадзіўся са зброяй і ў панцыры.

Махамайя спала. Ён падышоў бліжэй і нахіліўся над яе ложкам — на твар дзяўчыны ўпала месячнае святло. Але што гэта! Дзе ж даўно знаёмыя рысы?

Полымя пахавальнага вогнішча злосным языком злізала ўсю прыгажосць з твару Махамайі, пакінуўшы на ім толькі сляды свайго ненаеднага голаду.

Юнак ускочыў са стогнам. Гэта абудзіла Махамайю. Яна прачнулася і ўбачыла перад сабой Раджыба. У той жа момант дзяўчына накінула на твар пакрывала і, хуценька падхапіўшыся, устала з ложка.

Раджыба быццам громам ударыла. Ён упаў да яе ног:

— Даруй мне!

Нічога не сказаўшы, ні разу не азірнуўшыся, Махамайя выйшла з дому. Больш яна не вярнулася. Раджыб нідзе не мог знайсці яе.

Полымя гневу за вечную, без слоў даравання, разлуку пакінула непазбыўны след на ўсім далейшым жыцці Раджыба.

Пісьменнік

Да гэтага часу я не ведаў ніякага клопату з Пробхай. Больш даводзілася турбавацца аб яе хвораі маці. Я з захапленнем назіраў, як Пробха гуляла, з задавальненнем слухаў яе смех і першае дзіцячае лепятанне, ахвотна няньчыўся з ёю. Але як толькі дзяўчынка пачынала плакаць, я стараўся хутчэй перадаць яе матцы. Мне і ў галаву не прыходзіла, што неўзабаве мне давядзецца ўзяць на сябе ўвесь клопат пра дзяўчынку.

Памерла жонка, і дзіця з рук маці перайшло на мае. Я добра разумеў, што павінен выказаць падвояную любоў асірацелай, пазбаўленай матчынай ласкі дачцэ. Але не зразумеў таго, што добра ўсвядоміла Пробха; а яна палічыла сваім абавязкам пяшчотна клапаціцца пра адзінокага бацьку.

З шасці год яна зрабілася самастойнай гаспадыняй. Адчувалася, што гэтая маленькая дзяўчынка збіраецца стаць апякункай свайго бацькі. У душы я пасмейваўся, аднак, тым не менш, падпарадкоўваўся. Я бацьку, што ёй падабалася лічыць мяне бескарысным і бездапаможным. Калі я раскідваў свае рэчы, адзежу, парасон, яна старанна збірала ўсё, быццам яе ўмяшанне было неабходна. Яна ж ніколі не мела такой вялікай лялькі! Таму карміць, апранаць, класці бацьку спаць прыносіла ёй велізарную радасць. І толькі калі яна вучылася пісаць і чытаць, ёй хочаш не хочаш, а прыходзілася прызнаваць маю, бацькоўскую, уладу.

Непрыкметна падышоў час задумацца над тым, каб выдаць дачку замуж за прыстойнага чалавека. Але для гэтага патрэбны грошы, а дзе іх узяць? Акрамя таго, дачка была цяпер пісьменная, і як жа ёй будзе, калі яна трапіць у рукі круглага невука! Так, трэба зарабіць грошай. Я быў занадта стары, каб служыць ва ўрадавай установе, а ісці на іншую якую работу ў мяне не было жадання, таму, добра падумаўшы, я вырашыў стаць пісьменнікам.

У пасудзіне з маладога бамбука нельга захоўваць ні ваду, ні масла. Яна ў гаспадарцы ні на што не прыдатная. Але чым маладзей бамбук, з якога зроблена флейта, тым часцей яна гучыць. Я вырашыў, што няшчасны, які нідзе не можа знайсці ўжытку сваім здольнасцям, павінен пісаць кнігі. Таму я смела ўзяўся за аднаактовую камедыю.

П'еса шмат каму спадабалася і была пастаўлена. Прышла вядомасць, а з ёй і небяспека, што я ўжо не здолею кінуць пачатай справы. Цэлымі днямі, заклапочаны і неспакойны, пісаў я свае камедыі.

— Тата, можа трохі пагуляем, — ласкава ўсміхаючыся, прасіла Пробха.

— Зараз жа ідзі адсюль, зараз жа! Не злуй мяне! — закурваючы люльку, крычаў я ў адказ. Вясельны твар дзяўчынкі цьмянеў. А я нават не заўважаў, як ціха, з трапяткім ад незаслужанай крыўды сэрцам, знікала з пакоя дзяўчынка.

У тыя часы я бязлігасна лаяў служанак, збіваў слуг, а калі прыходзіў які-небудзь жабрак, я выганяў яго палкай. Мой дом стаяў на ўскрайку вуліцы, і, калі які бяскрыўдны прахожы прасіў мяне праз акно паказаць яму дарогу, я пасылаў яго к чорту і паказваў дарогу зусім у другі бок. Так, ніхто не хацеў зразумець, што я пішу вельмі вяселую камедыю.

Маё захапленне драматургіяй і слава ўзрасталі з кожным днём, аднак грошай ад гэтага не большала.

Зрэшты, тады я нават і не думаў пра іх. Я забыўся і на тое, што павінен падшукаць для дачкі жаніха з добрай сям'і.

Невядома, колькі часу цягнулася б гэта вар'яцтва, каб не адно здарэнне. Заміндар вёскі Джахірграм, які выдаваў газету, запрасіў мяне супрацоўнічаць у ёй. Я згадзіўся і некалькі дзён запар так старанна пісаў, што людзі пачалі на мяне паказваць пальцамі.

Недалёка ад Джахірграма была вёска Ахірграм. Памешчык гэтай вёскі належаў да іншай партыі, чым мой заміндар. Расказвалі, што калісьці іх людзі нават пабіліся на палках і што суддзя мусіў узяць з іх пісьмовае абавязацельства, што больш такое не паўторыцца. Цяпер мой гаспадар пачаў выкарыстоўваць маё пярэ замест забойцаў і бандытаў. Лічылася, што сваімі вострымі артыкуламі, у якіх я зласліва апісваў гісторыю продкаў заміндараў Ахірграма, я абараняю гонар Джахірграма. Ахірграм быў канчаткова разгромлены. Гэта была пара майго росквіту. Я паздаравеў, на маім твары з'явілася прыемная ўсмешка. Раскрыццём гісторыі ворагаў я нанёс заміндарам Ахірграма смяротны ўдар. Увесь Джахірграм літаральна лопаўся ад смеху, як выспелы плод. Я быў шчаслівы.

Але заміндар Ахірграма не застаўся ў даўгу. Ён таксама пачаў выдаваць газету. Чаго толькі не пісалася ў ёй! Яна кідала абразы з такім натхненнем і запалам і на такой даступнай народу мове, што, здавалася, самі друкаваныя літары, быццам вогненныя, уставалі перад вачамі. І жыхтары абедзвюх вёсак добра разумелі значэнне гэтых слоў. Я ж, умудроны вялікім вопытам, з такой выдасканаленай дасціпнасцю граміў праціўнікаў, што ніхто — ні сябар, ні вораг — не маглі зразумець, у чым сутнасць маіх артыкулаў. У выніку, хоць я і перамог, усе лічылі мяне пераможаным. Апынуўшыся ў цяжкаватым стане, я напісаў артыкул пра добры густ. Аднак убачыў, што наколькі лёгка

высмеяць добрую рэч, настолькі цяжка — дрэнную. Малпам лёгка перадражніваць людзей, тады як людзі ў гэтай справе не маглі б мець ніякага поспеху. Таму мой трактат не быў прыняты.

Мой заміндар не выказваў ужо да мяне ранейшай павагі, і сярод людзей я больш не меў аўтарытэту. Калі я выходзіў на вуліцу, усе адварочваліся ад мяне, а некаторыя пачыналі рагатаць.

Да гэтага часу людзі зусім забыліся пра мае камедыі. У мяне з'яўлялася ўражанне, што я стаў падобны на пачак запалак — запалілі, і ў адну хвіліну ён увесь, дарэшты, згарэў. Душа мая прыйшла ў роспач, галава пацяжэла і страціла здольнасць мысліць. Жыццё, здавалася, больш не мела сэнсу.

Пробха таксама баялася мяне. Без запрашэння яна не асмельвалася нават уваходзіць у мой пакой. Дзяўчынка зразумела, што для яе лепшым сябрам за бацьку, які толькі і рабіў, што пісаў, была лялька.

Але прыйшоў дзень, калі газета Ахірграма пакінула ў спакоі майго заміндара і ўзялася за мяне. Артыкул быў напісаны вельмі абразліва. Прыяцелі і сябры, смеючыся, пераказвалі мне яго. Некаторыя дадавалі: справа не столькі ў тым, што напісана, колькі ў тым, як напісана, якой смелай мовай! Варта толькі звярнуць увагу на стыль, як зняважлівы тон артыкула адразу памякчэе. Дваццаць чалавек дзяўблі мне пра гэта штодзень.

Перад маім домам быў невялічкі садзік. У хвіліны засмучэння я любіў на змярканні прагуляцца ў ім. Калі птушкі, што кружыліся над гнёздамі, пераставалі шчабятаць і ў цемры залягала цішыня, я супакойваўся. Я разумеў, што сярод птушак няма дасціпных пісакаў і з імі не трэба спрачацца пра добры густ. Я абдумваў адказ на злосны артыкул. «Высакароднасць і велікадушнасць, — разважаў я, — зразумеюць не ўсе. Адчувальней будзе грубая мова». І я вы-

рашыў напісаць рэзкі адказ --- тут ужо я не пацярплю паражэння! У гэты момант у цемры прагучаў мяккі знаёмы голас, і я адчуў лёгкі, гарачы дотык ласкавай рукі. Але я настолькі быў паглыблены ў свае думкі, што не звярнуў ніякай увагі на гэта. Праз некалькі хвілін той жа голас зноў ціха паклікаў мяне, і я адчуў тое ж пяшчотнае дакрананне. Дзяўчынка павольна падышла бліжэй і ледзь чутна паклікала: «Бацька!..» Не дачакаўшыся адказу, яна ўзяла маю правую руку, мякка правяла ёю па сваім ілбе і павольна пайшла дамоў. Даўно Пробха не звярталася да мяне, а калі прыходзіла, дык не была такая ласкавая. Таму цяперашняя пяшчотнасць дачкі ўсхвалявала маё сэрца.

Праз нейкі час я ўвайшоў у яе пакой і ўбачыў, што Пробха ляжыць на ложку. Яе цела было расслабленае, вочы напуўзаплюшчаныя; уся яна панікла, нібы сарваная кветка. Я дакрануўся да яе лба — ён быў гарачы, вены на ім набраклі, дыханне было перарывістае. Я зразумеў, што спакутаванае сэрца дзяўчынкі, адчуваючы набліжэнне хваробы, звярнулася да бацькі, шукала ў яго ласкі і цяпла, а ён у гэты час быў заняты складаннем нікому не патрэбнага адказу Ахірграму.

Я сеў побач з хворай. Пробха моўчкі, гарачымі рукамі прыцягнула маю руку, паклала яе на свой лоб і сціхла.

Я спаліў усе артыкулы пра Ахірграм і Джахірграм і не напісаў ніякага адказу. Нават перамога не прынесла б мне шчасця. Калі памерла маці Пробхі, я прыняў дзяўчынку ў свае абдымкі. Сёння ж, калі адбылося пахаванне маёй пісьменніцкай дзейнасці, якая стала мачыхай для Пробхі, я ўзяў сваю дачку на рукі і, прыціснуўшы яе да грудзей, пакінуў свой дом.

Прысуд

I

Калі два браты, Дукхірам і Чхідам, з рыдлёўкамі ў руках на золку ішлі на працу, паміж іх жонкамі адразу ж пачыналіся злосныя спрэчкі і сваркі. Але для суседзяў гэты крык стаў такі ж прывычны, як любы натуральны шум.

— Ну вось, зноў пачалося! — гаварылі яны адзін аднаму, пачуўшы вісклівыя галасы жанчын.

Гэта азначала, што здарылася якраз тое, чаго яны чакалі, і што сённяшні дзень ні ў якім разе не выключэнне з правіла.

Таксама як ніхто не пытаецца, чаму сонца ўстае на ўсходзе, ніхто не спрабаваў даведацца аб прычыне сварак паміж жанчынамі. Вядома, гэтыя шумныя спрэчкі трохі больш датычыліся мужоў, чым суседзяў, аднак якраз іх гэта мала клапаціла. Яны рухаліся па доўгай дарозе жыцця ў адной павозцы і несціханы скрып яе нязмазаных колаў лічылі звычайнай з'явай пры падарожжы на калясніцы жыцця. Наадварот, калі б з хаты не чулася крыку і нішто не парушала цішыні, усе ў жаху чакалі б страшэннага скандалу, такога, што ніхто б не асмеліўся прадказаць наперад яго вынікі.

У той дзень, з якога пачынаецца наша апавяданне, калі стомленыя браты позна ўвечары вярнуліся з працы, у доме было ціха. Знадворку таксама стаяла незвычайная цішыня. Моцны дождж, што ліў ужо

шэсьць гадзін запар, нарэшце скончыўся, але хмары ўсё яшчэ засцілалі гарызонт. У паветры ані подыху. За час працяглых дажджоў дрэвы і травы вакол вёскі буйна разрасліся; востры пах вільготнай зеляніны затопленых вадой палеткаў шчыльнай сцяной акружаў хату. З балота, што пачыналася адразу за хатнімі прыбудовамі, чуваць было кваканне жаб. Стракатанне цыкад напаўняла нерухомае паветра.

Падма, што бегла непадалёку, уся разбухла ад дажджоў і ў змроку згусцелых хмар здавалася асабліва грознай. Затапіўшы большую частку раллі, яна падкралася да жытла людзей. На месцы апоўзня тарчалі аголеныя карэнні мангавых і хлебных дрэў; нібыта выцягнутыя ў адчаі пальцы, яны чапляліся за пустату, у надзеі знайсці хоць якую-небудзь апору.

У той дзень Дукхірам і Чхідам працавалі ў канторы заміндара.

На водмелі паспеў ужо ўраджай, і беднякі вёскі былі занятыя альбо на ўласных палетках, альбо на плантацыях джута. Таму, калі з'явіліся з канторы наглядчыкі, яны засталі толькі братоў.

Дах канторы быў увесь у шчылінах і прапускаў ваду. Цэлы дзень браты рамантавалі яго. Пайсці дамоў на абед ім не ўдалося, і яны перакусілі тут жа, у канторы. Увесь дзень яны былі вымушаны мокнуць пад дажджом, вызначанай платы не атрымалі, затое лаянкі і папрокаў ім хапіла з лішкам.

Брудныя, прамоклыя да касцей, браты вярнуліся на змярканні дамоў. Чандора, жонка малодшага брата, разаслаўшы край вопраткі, маўкліва ляжала на падлозе. Яна здавалася пахмурнай, як сённяшні дзень, што быў такі ж нудны, як дажджлівы вечар. Жонка старэйшага брата, Радха, сядзела, насупленая, на тэрасе, а яе паўтарагадовы сыноч плакаў. Увайшоўшы ў пакой, браты ўбачылі, што голы хлопчык перакуліўся на спінку і заснуў у кутку.

— Давай есці! — кінуў жонцы галодны Дукхірам. Радха ўзарвалася, як падпаленая бочка з порахам.

— Дзе я вазьму? — закрычала яна. — Пажартаваць захацелася? Можна, мне самой пайсці на заробкі?

Пасля дня, поўнага цяжкай працы і зняваг, пачуць у цёмнай хаце народжаную полымем голаду лаянку жонкі, асабліва ж з'едлівы намёк, які хаваўся ў яе апошніх словах, было нясцерпна.

— Што ты сказала? — прамовіў Дукхірам здушаным голасам, які нагадваў рык разлютаванага тыгра, і ў тое ж імгненне апусціў рыдлёўку на галаву жанчыны. Радха павалілася да ног нявесткі і тут жа сканала.

— А божачкі! Што гэта такое? — закрычала Чандора. Уся яе вопратка была заліта крывёю. Але Чхідам заціснуў ёй рот.

Дукхірам адкінуў рыдлёўку і, разгублены, сеў на падлогу, закрыўшы твар рукамі. Прачнуўся і заплакаў спалоханы хлопчык.

Між тым у вёсцы па-ранейшаму было ціха і спакойна. Пастух толькі што прыгнаў статак. Сяляне, якія ўвесь дзень убіралі рыс на водмелі, у лёгкіх чаўнах вярталіся дамоў; яны трымалі на галовах па некалькі вязак рысу — свой дзённы заробак.

Дзядзюхна Рамлачон Чакраборці, сусед братаў, занёс на пошту ліст і сядзеў каля хаты, спакойна пакурваючы люльку. Раптам ён успомніў, што яго арандатар Дукхі, які даволі-такі запазычыўся яму, якраз сёння абяцаў заплаціць частку доўгу. Рамлачон рашыў, што Дукхі, мабыць, ужо вярнуўся, таму накінуў на плечы чадор, узяў парасон і выйшаў з дому.

Ён зазірнуў у суседаў дворык і ўздрыгнуў ад здзіўлення. Ва ўсім доме не гарэла ніводнай лямпы. На цёмнай тэрасе невыразна вырысоўвалася некалькі постацей. Часам чуваць было прыглушанае ўсхліпван-

не — гэта малы пачынаў быў плакаць і ціха клікаў маці, але Чхідам заціскаў яму рот рукой.

— Ты дома, Дукхі? — спытаў устрывожаны Рамлачон.

Дукхі сядзеў, застыглы, быццам каменная статуя. Пачуўшы сваё імя, ён зарыдаў, як малое дзіця.

Чхідам паспешліва сышоў у двор і наблізіўся да Чакраборці.

— Мусіць, зноў жанчыны сварацца? — запытаўся ў яго дзядзюхна Рамлачон. — Мы сёння цэлы дзень чулі іх крыкі...

Чхідам ніяк не мог прыдумаць, што яму рабіць. Мноства варыянтаў, адзін недарэчней другога, прыходзіла яму ў галаву; урэшце ён рашыў, што, калі сцямнее, ён схавae дзе-небудзь труп і такім чынам пазбавіцца ад яго. Ён зусім не ўлічваў таго, што да гэтага часу нехта можа зайсці да іх. Застаны знянацку, Чхідам не ведаў, што адказаць.

— Так, сёння была вялікая сварка, — нарэшце вымавіў ён.

— Але чаму плача Дукхі? — спытаўся Рамлачон, спрабуючы падысці да тэрасы.

Чхідам зразумеў, што ўтаіць нічога не ўдасца, і паспешліва сказаў:

— У сварцы мая жонка рыдлёўкай збіла Радху з ног.

У такі момант ніякая небяспека не здаецца страшнейшай за тую, якая пагражае. Чхідам думаў толькі аб тым, як бы вырвацца з кіпцюроў жахлівай праўды. Ды і ці мог ён прадбачыць, што хлусня акажацца страшней за праўду? Таму, пачуўшы пытанне Рамлачона, Чхідам адказаў першае, што прыйшло яму ў галаву.

— Падумаць толькі! — усклікнуў спалохана Рамлачон. — Што ты кажаш! Але ж не памерла яна, трэба думаць?

— Памерла,— сказаў Чхідам і паваліўся да ног Чакраборці.

Уцячы Рамлачон ужо не мог.

«Рам, Рам! — сказаў ён сам сабе.— І трэба ж было табе к ночы трапіць у такую жудасную гісторыю. Цяпер давядзецца даваць паказанні на судзе».

А Чхідам усё абдымаў яго ногі.

— О мудры дзядзюхна! — маліў ён (у вёсцы Рамлачон лічыўся лепшым знаўцам і дарадчыкам па судовых справах).— Скажы, што мне рабіць, каб выратаваць жонку?

— Паслухай,— крыху падумаўшы, прапанаваў Чакраборці.— Ёсць адзінае выйсце: бяжы зараз жа ў паліцыю і заяві, што Дукхі, твой старэйшы брат, прыйшоўшы ўвечары з працы дамоў галодны і даведаўшыся, што абеду няма, ударыў жонку рыдлёўкай па галаве. Калі скажаш так, жонку выратуеш, павер мне.

У Чхідама перасохла ў горле.

— Не, тхакур¹,— устаўшы, адмовіўся ён,— калі загіне жонка, я магу ўзяць другую, але калі павесяць брата, другога ў мяне ўжо не будзе.

Аднак у той момант, калі Чхідам абвінаваціў у злачынстве сваю жонку, ён нават і не думаў пра гэта. Прызнанне вырвалася нечакана для яго самога, і цяпер ён шукаў апраўдання свайму ўчынку.

Сапраўды, пярэчанне маладога селяніна здалося Чакраборці зусім слушным.

— Тады нічога не зробіш,— згадзіўся ён,— раскажы ўсё, як было, утаіць жа злачынства немагчыма!

З гэтымі словамі Рамлачон пайшоў, і па вёсцы адразу ж разнесліся чуткі, што ў доме, дзе жывуць браты, пад час сваркі Чандора забіла рыдлёўкай жонку Дукхі.

¹ Т х а к у р — распаўсюджаны ў Індыі зварот да шаноўных, паважаных людзей.

З шумам, падобным на роў вады, што прарвала плаціну, наляцела ў вёску паліцыя, і ўсе, вінаватыя і невінаватыя, прыйшлі ў вялікае хваляванне.

II

Чхідам усведамляў, што яму прыйдзеца цяпер трымацца раз узятага напрамку. Прызнанне, зробленае Рамлачону, паспела ўжо абляцець вёску, ды і сам ён не адважваўся выдумаць што-небудзь іншае, бо не ведаў, да чаго гэта можа цяпер прывесці. Таму адзіны шлях да выратавання жонкі ён бачыў у тым, каб, не аспрэчваючы раней сказанага, пастарацца заблытаць справу паказаннямі.

Чхідам прапанаваў сваёй жонцы Чандоры ўзяць віну на сябе. Гэтая просьба ўразіла яе, як гром сярод яснага неба.

— Не палохайся таго, што я буду казаць,— абнадзеіваў яе Чхідам.— Мы ўсё роўна цябе вызвалім.

Ён суцяшаў жонку, а ў самога пераймала дыханне, і твар пакрываўся смяротнай бледнасцю.

Чандоры ішоў васемнаццаці год. У яе быў круглявы ружовы тварык і моцная, гнуткая постаць,— такая зграбная, што ці ішла маладая жанчына, ці паварочвалася, ці нахілялася,— яна заўсёды выглядала прыгожа. Чандора рухалася лёгка, быццам невялічкі, ладны, новы човен, і на адзенні яе ніколі не было ніводнай неахайнай складкі. За ўсё яна бралася з нейкім асаблівым запалам і з цікавасцю; яна любіла пагаварыць з суседкамі на вуліцы; ёй падабалася, прыйшоўшы са збанам на бераг, сачыць, крыху рассунуўшы пакрывала, сваімі сінявата-чорнымі, бліскучымі, жывымі вачамі за ўсім, што адбываецца на дарозе.

Жонка старэйшага брата, Радха, была поўнай процілегласцю Чандоры: марудлівая, гультаяватая, неахайная, яна ніяк не магла даць рады ні пакрывалу на

галаве, ні дзіцяці, ні хатняй гаспадарцы. Як быццам і не занятая пэўнай справай, яна ўсё ж такі ўмудралася ніколі не мець вольнай часіны. Чандора мала з ёй размаўляла — толькі скажа спакойна некалькі слоў, а тая пойдзе крычаць і лаяцца.

Кідалася ў вочы і дзіўнае падабенства характараў абедзвюх жанчын з іх мужамі. Дукхірам быў рослы, шырокі ў касці мужчына, з пляскатым носам. Яго невялікія вочы неўразуменна глядзелі на свет, як быццам не зусім добра разбіраліся ў ім, аднак запытваць яго таксама не асмельваліся. Цяжка сустрэць другога такога чалавека: нясмелага і тым не менш страшлівага, дужага і адначасова бездапаможнага.

Чхідам жа здаваўся вытачаным майстэрскай рукою з бліскучага чорнага каменя. Ён быў складзены на дзіва прапарцыянальна, і часткі яго цела ў гарманічным зліцці дасягалі дасканаласці. Яго густыя чорныя валасы, змазаныя алеем, заўсёды былі акуратна прыбраны з ілба і адкінуты на плечы; апранаўся малады чалавек чыста, нават трохі фарсіста. Ніхто лепш за яго не мог скокнуць з высокага абрыву ў раку альбо адштурхнуць шастом човен, ніхто не ўмеў так спрытна ўзлазіць на вяршыню бамбука за маладымі парасткамі; словам, ва ўсім, што б ён ні рабіў, адчуваліся сабранасць і жывы розум.

І хоць ніхто не мог бы абвінаваціць Чхідама ў абыякавасці да вясковых прыгажунь — ён заўсёды любіў пакасавацца перад імі, — аднак сваю маладзенькую жонку Чандору ён кахаў гарача.

Часам паміж мужам і жонкай узнікалі спрэчкі і сваркі, але ніколі яны не абражалі адно аднаго. Апроч таго, яшчэ адна акалічнасць рабіла іх саюз цяснейшым: Чхідам лічыў, што такой легкадумнай і прыгожай маладой жанчыне, як Чандора, нельга цалкам давяраць; на думку ж Чандоры, яе муж толькі і робіць, што глядзіць па баках, таму, калі не прывязаць

яго рэўнасцю, нішто не памяшае яму калі-небудзь на-зусім пакінуць яе.

Незадоўга да апісанага выпадку паміж мужам і жонкай адбылася сур'ёзная сварка. Чандора пачала прыкмячаць, што Чхідам, спасылаючыся на працу, зрэдку недзе знікае. Так, апошні раз яго не было каля двух дзён, і вярнуўся ён дамоў зусім без грошай. Чандора рашыла, што тут справа нячыстая, і таксама пачала паводзіць сябе больш вольна. Яна стала хадзіць на прыстань альбо, вярнуўшыся дахаты з вуліцы, пачынала падрабязна расказваць пра малодшага сына Кашы Маджумдара.

Быццам атруты хто падмяшаў у дні і ночы Чхідама. Нават за працай ён не мог забыцца ані на момант. Адноўчы ў размове з Радхай ён пачаў скардзіцца на жонку. Жанчына пляснула рукамі і, заклікаючы ў сведкі нябожчыка бацьку, зарыпела:

— Ну, пачакай, трэба мне суняць гэтае дзяўчо, пакуль якога ліха не выйшла! Я ўжо ведаю, што недалёка той дзень, калі яна зробіць нешта жахлівае.

— Чаго ты так баішся, дзідзі? — павольна прамовіла Чандора, якая выйшла з суседняга пакоя. І паміж абедзвюма жанчынамі ўсчалася шалёная лаянка.

— Калі я яшчэ раз пачую, што ты адна пайшла на прыстань, — закрычаў раптам Чхідам, гледзячы на жонку налітымі крывёю вачамі, — усе косці пераламаю.

— Ах, вось як! — усклікнула Чандора. — Дык няхай жа гінуць мае косці! — З гэтымі словамі яна накіравалася да дзвярэй.

Але Чхідам у адзін скачок апынуўся каля яе. Схапіўшы за валасы, ён упхнуў яе назад у пакой і замкнуў дзверы.

Увечары, вярнуўшыся з працы, ён знайшоў дзверы пакоя адчыненымі — пакой быў пусты. Тым часам Чандора, прайшоўшы ўжо тры вёскі, падыходзіла да вёскі свайго дзядзькі.

Пасля доўгіх упрошванняў Чхідаму ўдалося вярнуць жонку дамоў, але на гэты раз яму давялося прызнаць сваё паражэнне.

Чхідам зразумеў, што ўтрымаць у руках гэтую маленькую жанчыну таксама немагчыма, як злавіць пальцам ртуць на далоні. Насілля ён больш не ўжываў, але жыў з таго часу ў пастаяннай трывозе. Гэтае неспакойнае каханне да наравістай маладзенькай жонкі стала для яго нясцерпнай пакутай. Часам ён нават думаў, што было б лягчэй, каб Чандора памерла — да Ямы ж не будзеш раўнаваць, як да простага смертнага.

Тут і прыйшла бяда ў хату.

Калі муж пачаў угаворваць Чандору ўзяць віну на сябе, яна быццам змярцвела, а вочы яе, як два гарачыя вугалі, маўкліва палілі сэрца Чхідама. Разгубленая, яна, здавалася, шукала сродкаў, каб вырвацца з рук гэтай пачвары — свайго мужа. Усёй сваёй істотай яна назаўсёды адварнулася ад яго.

Чхідам запэўніваў жонку, што ёй няма чаго баяцца, ён нават спрабаваў вучыць яе, як адказваць паліцыі і суддзям. Але з яго доўгай гаворкі Чандора не чула ні слова, яна сядзела нерухома, быццам акамянелая.

Дукхірам заўсёды і ва ўсім прывык спадзявацца на брата, і, калі Чхідам прапанаваў яму абвінаваціць у забойстве Чандору, ён толькі спытаў:

— А што будзе з тваёй жонкай?

— Я выратую яе, — адказаў упэўнена Чхідам. І бамбіза Дукхірам супакоіўся.

III

— Ты скажаш, — вучыў жонку Чхідам, — што Радха хацела ўдарыць цябе нажом, а ты, абараняючыся, выпадкова зачাপіла яе рыдлёўкай.

Гэта тлумачэнне прыдумаў дзядзюхна Рамлачон. Ён падрабязна расказаў Чхідаму, якія доказы яму трэба будзе прывесці для пацвярджэння такога пакавання.

Тым часам паліцэйскія пачалі дзейнічаць. Думка, што Радху забіла Чандора, паспела ўжо глыбока ўкараніцца ў галовах жыхароў вёскі. Усе сведкі аднадушна даводзілі гэта.

Калі спыталі Чандору, яна адказала:

— Так, гэта я забіла.

— Чаму?

— Я не магла яе выносіць.

— Вы пасварыліся?

— Не.

— Хіба не яна першая хацела цябе забіць?

— Не.

— Можа, яна дрэнна абыходзілася з табой?

— Не.

Гэтыя адказы ўразілі ўсіх. Чхідам зусім разгубіўся.

— Яна хлусіць! — крычаў ён. — Радха першая... — Паліцэйскі лаянкай прымусіў яго змоўкнуць.

Чандоры ўчынілі допыт па ўсіх правілах, але нішто не дапамагло: адказы былі тыя ж. Напад Радхі Чандора ўпарта адмаўляла. Гэтая жанчына няўхільна ішла да шыбеніцы, і не было сілы, якая б здолела яе стрымаць. Што за злашчасная гордасць!

«Пакінуўшы цябе, я аддам сваю маладосць шыбеніцы, няхай яна будзе маёй апошняй апорай у гэтым жыцці», — звярталася ў думках да мужа Чандора.

І вось асуджаная Чандора, гэтая бяскрыўдная, рухавая і жыццярадасная жанчына, прайшла па знаёмай з дзяцінства вуліцы, паўз вазы, паўз кірмашовы пляц, уздоўж прыстані, перад домам Маджумдара, прайшла паўз школу і пошту і, заклеяваная ганьбай у вачах аднавяскоўцаў, назаўсёды пакінула вёску. За

ёй чарадой беглі хлапчукі, а маладыя жанчыны, яе равесніцы,— хто праз пакрывала, хто з-за дзвярэй, а некаторыя, схваўшыся за дрэвамi,— з жахам, сорамам і абурэннем глядзелі на Чандору пад канвоем паліцэйскіх.

На допыце ў суддзі Чандора таксама прызнала сябе вінаватай. Згодна з яе словамі, у момант забойства жонка старэйшага брата ніякай грубасці ў адносінах да яе не дапускала.

Але вось месца сведкі заняў Чхідам. Голасна, з умольна складзенымі рукамі ён звярнуўся да суддзі:

— Клянуся, пан, мая жонка ні ў чым не вінаватая!

Калі суддзя, прыкрыкнуўшы на яго, прымусіў супакоіцца і пачаў дапытваць, слова за словам Чхідам расказаў суду ўсю праўду.

Суддзя не паверыў яму, бо галоўны сведка, які выклікаў найбольшы давер,— Рамлачон, паведаміў наступнае:

— Я прыйшоў да месца злачынства неўзабаве пасля забойства. Сведка Чхідам ва ўсім мне прызнаўся. «Прыдумай, як мне выратаваць жонку»,— прасіў ён, абняўшы мае калені. Але я нічога не адказаў яму. «Ці пакінуць Чандору ў спакой, калі я паведамлю, што старэйшы брат забіў жонку за тое, што яна не дала яму есці?» — спытаў ён мяне зноў. На гэта я перасцярог яго: «Сцеражыся, вар'ят, не кажы ніводнага слова хлусні суду, на свеце няма большага граху...»

Рамлачон, каб выратаваць Чандору, прыдумаў цэлую гісторыю, але калі ўбачыў, што жанчына не імкнецца апраўдацца, спалохаўся. «Як бы ўрэшце мяне самага не прыцягнулі да адказнасці за непраўдзівыя паказанні! — падумаў ён.— Лепш я буду гаварыць, што ведаю». Вырашыўшы гэтак, ён расказаў суду ўсё, што яму было вядома, аднак не прамінуў дадаць такія-сякія падрабязнасці.

Суддзя назначыў сесію па разгляду справы. Тым часам праца і гандаль, радасць і гора, — усё ў свеце ішло сваёй чаргой. І таксама, як было ў мінулыя гады ў мясяц срабон, на недаспелыя нівы няспынным патокам ліліся дажджы.

Зноў сведкі і абвінавачаныя былі дастаўлены паціцый у суд.

У двары, перад будынкам суда, тоўпілася мноства людзей, якія чакалі разгляду спраў.

У сувязі са справай па падзелу невялікага балодзістага ўчастка за прыбудовамі з Калькуты прыехаў адвакат, і былі выкліканы трыццаць дзевяць сведкаў з боку істца. Колькі соцень людзей з'яўляецца ў суд, імкнучыся, што б там ні было, разблытаць вузлы сваіх непаразумеў! І кожны лічыць, што няма справы больш сур'ёзнай, чым яго!

Застылым позіркам Чхідам глядзеў з акна на гэты мітуслівы свет, і яму здавалася, што ўсё тое, што адбываецца тут, — жахлівы сон. У разложыстых галінах бан'янавага дрэва спявала зязюля — для птушак жа няма ні судоў, ні законаў...

— Вой, сахіб, — гаварыла Чандора, — колькі разоў можна пытацца пра адно і тое ж!

— Ты прызнаеш сябе вінаватай? — звярнуўся да яе суддзя. — Ты хоць ведаеш, якое пакаранне цябе чакае?

— Не, — адказала жанчына.

— Цябе павесяць.

— О сахіб, падаю да ног тваіх: няхай гэта збудзецца хутчэй! — усклікнула Чандора. — Рабіце, што хочаце, я больш не магу цярэць гэтага!

Калі ў залу суда ўвялі Чхідама, Чандора адварнулася. Суддзя сказаў ёй:

— Зірні на сведку. Хто ён табе?

— Гэта мой муж, — адказала жанчына.

— Ці кахае ён цябе?

- О! Горача кахае!
- А ты яго хіба не кахаш?
- Вельмі кахаю!

Калі пачалі дапытваць Чхідама, ён заявіў:

- Гэта я забіў!
- Чаму?
- Хацеў есці, а Радха не дала.

Дукхірам, калі выйшаў даваць паказанні, страціў прытомнасць. Апрытомнеўшы, ён сказаў:

- Я забіў яе, сахіб.
- Але за што?
- Я папрасіў рысу, а яна не дала.

Пасля грунтоўнага допыту сведкаў суддзя прыйшоў да цвёрдага пераканання, што абодва браты бяруць віну на сябе дзеля выратавання жанчыны ад ганебнай смерці на шыбеніцы.

Але сама Чандора ўсюды — і ў паліцэйскім участку і на судзе — паўтарала адно і тое ж, і ў яе адказах нельга было заўважыць аніякага вагання. Два адвакаты па ўласнай ініцыятыве ўзяліся абараняць яе, каб выратаваць ад пакарання смерцю, але ўрэшце і яны вымушаны былі адмовіцца.

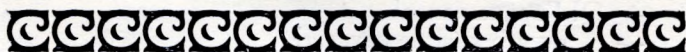
Калісьці, на заранку юнацтва, смуглявая круглатварая дзяўчынка, развітаўшыся з лялькамі, пакінула бацькоўскі дом і ўзышла на чужы парог. Хто б мог прадбачыць у тую першую вясельную ноч тое, што здарыцца сёння! Бацька яе паміраў са спакойнай душой, упэўнены, што ён добра выхаваў дачку.

Перад пакараннем адзін чулівы ўрач спытаў у Чандоры, ці не хоча яна пабачыцца з кім-небудзь.

— Я б хацела ўбачыць маму,— сказала Чандора.

— Можа, ты хочаш сустрэцца з мужам, дык я паклічу яго,— прапанаваў доктар.

— Лепш памерці,— пачуўся адказ.

Разгаданая загадка

I

Крышнагапал Шоркар з Джыракота ўсклаў на свайго старэйшага сына абавязкі заміндара і галавы сям'і, а сам паехаў у Бенарэс.

Вельмі шкадавалі беднякі ўсяго наваколля з гэтай прычыны. Другога такога добрага і справядлівага пана ў нашы часы не знойдзеш.

А новы заміндар Біпінбіхары, сын Крышнагапала,— чалавек сучасны. Ён адукаваны, мае вучоную ступень, адгадаваў бараду і носіць акулеры. Трымаецца адасоблена ад людзей. Паводзіны прыкладныя — не курыць і не гуляе ў карты. Знешнасць прыемная. Але характар вельмі строгі. Арандатары адчулі гэта хутка. Стары гаспадар быў паблажлівы да іх. А новы не дараваў ніводнай не выплачанай у тэрмін пайсы. Больш таго, ён не згаджаўся адтэрмінаваць выплату доўгу нават на дзень.

У справах Біпінбіхары знайшоў поўнае бязладдзе. Бацька раздаваў зямлю брахманам, а падаткаў не спаганяў. Шмат хто з сялян ніколі не плаціў арэнды.

«Бацька быў занадта мяккі,— думаў Біпінбіхары.— Ён задавальняў кожную просьбу. Я пакладу гэтаму канец. Па-першае,— пераконваў ён сябе,— каму патрэбны тыя, хто, карыстаючыся прыбыткамі ад зямлі, нічога не робіць. Шкадаваць іх — толькі заахочваць гультайства. Па-другое, цяпер усё даражэй, чым

было раней, а патрабаванні да прыстойных людзей значна вышэйшыя. Каб падтрымаць сваю годнасць, даводзіцца выдаткоўваць разы ў тры ці чатыры больш грошай. Нельга бесклапотна раскідваць іх прыгаршчамі і праматачваць маёмасць. Трэба паспрабаваць патрохі сабраць усё, што было некалі раздадзена. Гэта мой абавязак».

І Біпін непахісна рабіў так, як падказваў абавязак. Ён забраў у арандатараў тое, што раздарыў бацька, і ў хуткім часе ў іх не засталася амаль нічога.

У Бенарэс адзін за адным ішлі лісты, у якіх арандатары горка скардзіліся на свой лёс. Некаторыя самі паехалі ў Бенарэс, каб са слязьмі ўпасці да ног Крышнагапала.

Былы гаспадар напісаў сыну, што так весці справы не варта. Сын не згаджаўся. «Раней,— адказваў ён бацьку,— калі прыбыткі паступалі са шматлікіх крыніц, заміндары і арандатары рабілі ўступкі адзін аднаму. Па новых жа законах заміндару пакінулі толькі права збіраць падаткі, таму арэндная плата — адзіная крыніца яго даходаў. Звыш гэтага я нічога не патрабую. Акрамя арэнднай платы, да нас нічога не паступае, і мы зусім збяднеем, калі будзем займацца дабрачыннасцю. Мы не здолеем захаваць ні багацця, ні фамільнага гонару».

Такія сур'ёзныя змены, якія адпавядалі духу часу, спачатку выклікалі вялікую трывогу ў Крышнагапала. Але потым ён рашыў, што сучасныя маладыя людзі лепш ведаюць, як трэба дзейнічаць у цяперашнія часы; і тое, што было раней, мабыць, ім ужо зусім не падыходзіць. «Калі я здалёк пачну ва ўсё ўмешвацца,— падумаў ён,— сын скажа: «Кіруй сваімі справамі сам», а я не маю магчымасці гэтым займацца».

І стары вырашыў правесці рэштку жыцця ў малітвах.

II

А жыццё тым часам ішло. Распачаўшы мноства судовых спраў, Біпінбіхары выйграў амаль усе.

Пераважная большасць арандатараў спалохаліся і падпарадкаваліся. Упарціўся толькі Азімудзін Бішаш, сын Мірзы Біры.

І менавіта на яго Біпінбіхары злаваўся больш за ўсіх. Ён яшчэ мог зразумець, калі бацька вызваляў ад падаткаў якога-небудзь брахмана, але на якой падставе мусульманін карыстаўся вялікім кавалкам урадлівай зямлі, не выплочваючы аніякіх падаткаў, — гэтага ён не разумеў.

Відаць, гэты мусульманскі выпладак, які на грамадскі кошт вучыўся ў вясковай школе, палічыў сябе шчасліўчыкам і рашыў ні на каго не звяртаць увагі.

Сям'я Бішаша здавён жыла з ласкі старога пана. Аб гэтым Біпін даведаўся ад сваіх былых служачых. Але і яны не ведалі прычын таго.

Відаць, адзінокая ўдава здолела расчуліць сваім горам старога гаспадара. Аднак Біпіну такія прывілеі для сына мусульманіна здаваліся зусім недарэчнымі. Тым больш што Біпін не бачыў, як бедна жылі яны ў мінулым; ён назіраў толькі паступовы рост дастаткаў гэтай сям'і і іх незразумелы гонар. Яму здавалася, што мусульмане бессаромна ашукалі яго добрасардэчнага бацьку і ўкралі частку яго багацця.

Але Азімудзін быў таксама цвёрды хлопец.

— Я лепш памру, — заявіў ён, — чым хоць на ёту адступлюся ад сваіх правоў.

Паміж ім і Біпінам узнікла бязлітаснае змаганне. Маці пераконвала Азімудзіна, што з заміндарам спрацацца не варта.

— Па яго літасці мы столькі часу жылі прыстойна, — гаварыла яна, — наш абавязак — скарыцца. Уступі яму хоць крыху.

— Ма, ты нічога не разумееш,— прэрэчыў сын.

Ён прайграваў адну судовую справу за другой, але гэта толькі ўзмацняла яго ўпартасць. Азімудзін рабіў усё, каб уратаваць сваю маёмасць.

А яго маці, Мірза-бібі, прыхапіўшы трохі гародніны ў падарунак, аднойчы ўпотай наведлася да Біпіна-бабу.

Старая жаласна глядзела на Біпіна, асцярожна дакраналася да яго рукой і спрабавала ўласкавіць:

— Ты наш бацька, Біпін-бабу, няхай благаславіць цябе алах. Не губі Азіма. Не варта табе гэтага рабіць. Я ўручаю табе лёс свайго сына. Абыдзіся з ім як з малодшым братам, неразумным хлапчуком, якога трэба падтрымаць. Не трэба засмучацца з-за таго, што ён валодае маленькай крошкай твайго вялізнага багацця.

Біпін вырашыў, што старая збіраецца ўцярпіся ў яго сям'ю. Такое нахабства выклікала ў яго надзвычайную злосць.

— Ты жанчына і нічога не разумееш,— сказаў ён,— калі трэба нешта абмеркаваць, прыйшлі да мяне сына.

Такім чынам, Мірза-бібі і ад сына і ад чужога чалавека пачула адно і тое ж: «Ты нічога не разумееш». Ёй заставалася толькі, уціраючы слёзы і паўтараючы пра сябе імя алаха, вярнуцца дамоў.

III

Справа перайшла з крымінальнага суда ў акруговы, а адтуль — у Вярхоўны суд. Яна цягнулася ўжо паўтара года. Нарэшце, калі Азімудзін па вушы ўгруз у пазыках, апеяцыйны суд вырашыў справу часткова ў яго карысць.

Але толькі паспеў ён адбіцца ад тыгра — заміна-

ра, як на яго напалі кракадзілы — крэдыторы. Учуйшы зручны момант, ліхвяры прад'явілі вэксалі.

Для распрадажы маёмасці непацежаздольнага Азімудзіна быў вызначаны аукцыён, на панядзелак, у кірмашовы дзень.

Кірмаш размяшчаўся на беразе ракі. Быў перыяд дажджоў, і рака шырока разлілася. Гандляры сядзелі ўсюды — на беразе і на лодках. Было вельмі шумна. У гэты месяц прывезлі асабліва шмат какосавых арэхаў і рыбы.

У дзень аукцыёна было хмарна. Прадаўцы, баючыся дажджу, зрабілі паветкі на бамбуковых жэрдках.

Азімудзін прыйшоў на кірмаш, каб купіць прадуктаў. Але ў яго не было больш ані пайсы, і сёння яму ніхто нічога не даваў у доўг. Ён прынёс з сабою сякеру і бронзавае блюда — збіраўся пакінуць іх у заклад і здабыць трохі грошай.

Біпін-бабу ўвечары пайшоў пагуляць. Яго суправаджалі некалькі стражнікаў з палкамі. Шум натоўпу прыцягнуў увагу заміндара, ён спыніўся ля ўвахода на кірмаш і пачаў распытваць вартаўнікоў, як ідуць тут справы.

Убачыўшы свайго ворага, Азімудзін узняў сякеру і, як тыгр, рынуўся да Біпіна-бабу. На паўдарозе яго перахапілі, абяззброілі і неадкладна перадалі паліцыі. На кірмашы зноў ішоў людны гандаль.

Нельга сказаць, каб Біпін-бабу не быў узрадаваны гэтым здарэннем. Чалавек, якога праследуюць, замахнуўся на праследвальніка. Такое парушэнне нормаў маралі і правіл добрага тону патрабуе суровага пакарання. Цяпер нягоднік атрымае па заслугах.

Абурэнне жанчын на жаночай палове дома Біпіна было бязмежнае.

— Вы толькі паслухайце, як паводзіць сябе гэты нахабны байструк! — гаварылі яны. Іх супакойвала толькі тое, што цяпер Азімудзіна пакараюць.

А ў апусцелай хаціне ўдавы стаяла апраметная цемра. Ёй не было чаго есці. Арышт сына быў для жанчыны самай важнай падзеяй у свеце. Іншыя ўжо забыліся на гэтае здарэнне — хто абедаў, хто лёг спаць, хто адпачываў. І ва ўсім свеце не было каму абараніць яе сына.

Старая схуднелая жанчына адзінока сядзела ў цёмнай хаціне, і ў глыбокім адчаі калацілася яе спадоханае сэрца.

IV

Прайшло некалькі дзён. Нарэшце памочнік суддзі прызначыў судовы разбор. Біпін павінен быў выступіць у якасці сведкі. Раней заміндары ніколі не стаялі на памосце для сведак. Але Біпін згадзіўся даць паказанні.

Надышоў дзень суда. Біпін прыбыў у паланкіне. На ім быў турбан і гадзіннік з доўгім ланцужком.

У знак асаблівай пашаны суддзя пасадзіў яго побач з сабой. Памяшканне суда было запоўнена народам, — даўно ўжо не было такога цікавага працэсу.

Перад самым пачаткам судовага пасяджэння ў памяшканне ўвайшоў стражнік і нешта сказаў Біпіну-бабу на вуха. Заклапочана прамармытаўшы: «Я павінен выйсці на хвілінку», — Біпін выйшаў на вуліцу.

Пад бан'янавым дрэвам стаяў яго стары бацька, босы, паўголы. У руках ён трымаў ружанец з імем Вішну. Здавалася, ад яго худога цела ідзе ззянне. Твар свяціўся спакойнай дабрынёй.

Біпін, апрануты ў вузкае святочнае адзенне, з цяжкасцю яму пакланіўся. Турбан з'ехаў яму на нос, гадзіннік вылез з кішэні. Ён паспешліва прывёў сябе ў парадак і запрасіў бацьку ўвайсці ў пакой для адвакатаў. Крышнагапал адмовіўся:

— Я выканаю свой абавязак тут.

Слугі Біпіна аддзіснулі цікаўных далей.

— Азімудзін павінен быць вызвалены, і трэба вярнуць яму ўсё, што ў яго забралі,— сказаў Крышнагапал.

Уражаны Біпін спытаў:

— І дзеля гэтага вы прыехалі з Бенарэса? Чаму вы так хвалюецеся за іх?

— Сынok, якая будзе карысць, калі ты пра гэта даведаешся?

Біпін не хацеў прызнаваць сябе пераможаным:

— Бацька, колькі людзей, не вартых павагі, я прымусіў вярнуць усё назад, і вы не ўмешваліся. Чаму ж вы так клапаціцеся пра гэтага мусульманіна? Справа зайшла ўжо далёка. Што скажучь людзі, калі Азімудзіна вызваляць і ён атрымае ўсё назад?

Крышнагапал нейкі час маўчаў.

Хутка перабіраючы дрыжачымі пальцамі ружанец, няцвёрдым голасам ён нарэшце сказаў:

— Калі трэба, я ўсё адкрыю людзям. Азімудзін — твой брат і мой сын.

— Мусульманін?! — усклікнуў здзіўлены Біпін.

— Так, сынok.

Біпін доўга не мог апамятацца.

— Мы потым пагаворым пра гэта. Зойдзем пакуль у пакой,— сказаў ён урэшце.

— Не,— адмовіўся Крышнагапал,— зараз я паеду назад. Спадзяюся, ты выканаеш свой абавязак.

Ён блаславіў сына і, калоцячыся ўсім целам, ледзь стрымліваючы слёзы, пайшоў.

Біпін не ведаў, што рабіць, пра што гаварыць з суддзёй, і стаяў у роздуме. «Вось яны, праведныя людзі,— думаў ён.— Усё гэта вынікі невыканання асноўных прынцыпаў». І заміндар рашыў, што адукацыяй і характарам ён шмат вышэй за бацьку.

Ён вярнуўся ў памяшканне суда і ўбачыў худога, змардаванага, з сухімі бледнымі вуснамі і палымяны-

мі вачамі Азіма. Ён быў апрануты ў брудныя лахманы і стаяў пад аховай двух стражнікаў са стрэльбамі. І гэта яго брат!

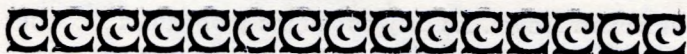
Біпін быў у сяброўскіх адносінах з памочнікам суддзі. Працэс быў спынены. Азіму вярнулі ўсё назад. Усе былі здзіўлены такім ходам справы. Ніхто не мог нічога зразумець.

Вестка пра кароткачасовы прыезд Крышнагапала хутка распаўсюдзілася па ўсім наваколлі. Плёткі перадаваліся з вуснаў у вусны.

Праніклівыя адвакаты разабраліся ў гэтай справе. Асабліва ёй цікавіўся адвакат Рамтарон. Ён вучыўся на сродкі Крышнагапала, і яго адольвалі сумненні. «Такім чынам, калі як мае быць пакапацца, можна знайсці прычыну дабрачыннасці кожнага святога. Няхай яны перабіраюць ружанцы, колькі хочуць, але ўсе яны такія ж нягоднікі, як і я. Розніца толькі ў тым, што святыя прыкідваюцца, а звычайныя людзі робяць усё шчыра», — думаў ён.

Рамтарону здавалася, што ён рашыў цяжкую праблему, прыйшоўшы да вываду, што добра вядомая ўсім дабрачыннасць Крышнагапала на самой справе прытворная.

Гэты вывад, не ведаю ўжо, у выніку якіх высноў, значна палегчыў цяжар удзячнасці, ад якога даўно пакутаваў Рамтарон. Ён супакоіўся.

Непапраўнае няшчасце

На жаночую палавіну дома ўпраўляючага Гірыша Бошу ўзялі новую служанку. Звалі яе Пэры. Маладая дзяўчына прыехала здалёк і была выхавана ў строгіх правілах. Таму, калі яна адчула на сабе нячыстыя позіркі старога наіба¹, яна ў слязах прыбегла да гаспадыні.

Жонка ўпраўляючага параіла ёй пайсці ад іх.

— Ты ж дзяўчына з прыстойнай сям'і,— сказала яна.— Тут табе неварта заставацца.

Употаў ад мужа яна дала Пэры трохі грошай і развіталася з ёй.

Але паехаць было не так лёгка: грошай на дарогу не хапіла, і Пэры ўладкавалася на працу тут жа, у вёсцы, у доме брахмана Харыхора Бхотачарджа.

Разважлівыя сыны брахмана не ўхвалялі гэтага ўчынку бацькі.

— Бацька, навошта ты прывёў няшчасце ў нашу хату? — казалі яны.

— Няшчасце само папрасіла ў мяне дапамогі,— адказваў Харыхор.— Я не магу адаслаць гэтую дзяўчыну назад.

Але неўзабаве ўпраўляючы Гірыш Бошу сам з'явіўся да брахмана і прывітаў яго нізкім паклонам.

— Шаноўны Бхотачарджа,— сказаў ён,— нашто

¹ На і б — упраўляючы.

ты пераманіў у мяне служанку? Мне яна патрэбна ў хаце.

Харыхор сярдзіта сказаў у адказ усё, што думаў наконт гэтага. Ён паважаў сябе і не меў звычаю крывіць душой.

Наіб параўнаў яго ў думках са злоснай мурашкай і пайшоў, дырымонна ўзяўшы прах ад ног¹ гаспадара.

Але праз некалькі дзён пасля гэтага ў дом Харыхора з'явілася паліцыя. Пад падушкай жонкі Харыхора знайшлі завушніцы жонкі ўпраўляючага. Служанку Пэры абвінавацілі ў крадзяжы і павезлі ў турму. Што ж датычыцца Бхотачарджа, дык, паколькі ён карыстаўся вялікай павагай у вёсцы, абвінаваціць яго ў хаванні крадзенага не асмеліліся.

І зноў пры развітанні наіб узяў прах ад ног гаспадара.

Брахман зразумеў: няшчасная дзяўчына пацярпела за тое, што ён даў ёй прытулак. Сэрца яго пакутавала. А сыны казалі, што цяпер яму дзевяцецца прадаць зямлю і паехаць у Калькуту.

— Тут цяпер будзе цяжка жыць! — пераконвалі яны бацьку. Але Харыхор не згаджаўся:

— Я не магу кінуць спадчынны надзел. А ліха спасцігне ўсюды — ад сваёй долі не ўцячэш.

Неўзабаве наіб паспрабаваў павялічыць і без таго высокія падаткі. Арандатары ўзбунтаваліся. Тады наіб паведаміў свайму пану, што Харыхор падбухторвае арандатараў расправіцца з Бхотачарджа.

Трэба адзначыць, што ўся зямля брахмана была храмавым надзелам і не мела ніякіх адносін да ўладанняў памешчыка. Аднак наіб зноў з'явіўся ў доме Харыхора, зноў узяў прах ад яго ног і заявіў, што на-

¹ Браць прах ад ног — абрад пачцівага прывітання ў індусаў, які зводзіцца да наступнага: чалавек спачатку дакранаецца рукой да ног таго, каго ён вітае, а затым прыкладае яе да свайго лба.

дзел Харыхора ўкліньваецца ва ўладанні заміндара і што яму прыйдзецца пакінуць гэтую зямлю. Харыхор адказаў, што гэта яго спадчынны надзел, які завяшчаў яго продкам яшчэ сам бог Брахма.

І вось у суд паступіла заява аб тым, што зямля, якая прымыкае да дома Харыхора, з'яўляецца ўласнасцю заміндара. Пачуўшы гэта, Харыхор сказаў, што яму давядзецца адмовіцца ад надзелу.

— Я стары,— гаварыў ён,— і не магу ўжо ўзлазіць на судовы памост.

Але цяпер пярэчылі сыны:

— Калі мы аддамо зямлю, дык як жа мы будзем жыць у нашым доме?

Каб выратаваць спадчынную зямлю, давялося Харыхору пайсці ў суд. З цяжкасцю перастаўляючы ногі, брахман узяўся на трыбуну сведкаў.

Суддзя Набагапал-бабу на падставе паказанняў старога спыніў справу. З гэтай нагоды арандатары Харыхора збіраліся наладзіць у вёсцы свята, але Харыхор паспяшаўся адгаварыць іх.

А праз нейкі час зноў прыйшоў наіб і з асаблівай пачцівасцю ўзяў прах ад ног Бхотачарджа. Ён падаў апеляцыю.

Адвакаты адмаўляліся ад грошай Харыхора. Яны запэўнівалі брахмана, што ён ніяк не можа прайграць працэс. «Хіба дзень калі-небудзь ператворыцца ў ноч?» — усклікалі яны. Харыхор супакоіўся і застаўся дома.

Але аднойчы ад канторы наіба пачуўся бой барабана. У доме наіба зарэзалі казла, і пачалося святкаванне Каліпуджа¹. Што ж здарылася? Бхотачарджа паведамілі, што пры пераглядзе справы працэс выйграў заміндар.

Харыхор у адчаі кінуўся да адваката.

¹ К а л і п у д ж а — свята ў гонар багіні Калі.

— Як жа гэта атрымалася, Башонта-бабу? Што цяпер будзе са мной?

Але Башонта-бабу мог толькі расказаць Харыхору пра патаемныя спружыны гэтай гісторыі. Суддзя, які разбірае апеляцыі, некалі паспрачаўся з суддзёй Набагапалам. У тыя часы яны абодва займалі аднолькавае становішча, і гэты суддзя нічым не мог насаліць Набагапалу. Але цяпер, калі ён зрабіўся старэйшым суддзёй, ён адразу адмяніў рашэнне Набагапала і вынес зусім іншы прысуд. «Таму вы і прайгралі»,— скончыў адвакат.

— А ці нельга падаць апеляцыю ў Вярхоўны суд? — спытаў ашаломлены Харыхор. Але Башонта-бабу сказаў, што суддзя паставіў пад сумненне паказанні яго сведкаў і прызнаў сапраўднымі паказанні сведкаў заміндара. А ў Вярхоўным судзе не будуць разбірацца ў сведкавых паказаннях.

— Што ж мне цяпер рабіць? — са слязьмі на вачах запытаўся стары. Але што мог адказаць яму адвакат?

На другі дзень Гірыш Бошу прыйшоў да брахмана з нейкімі людзьмі і пачціва ўзяў прах ад яго ног. Такі пачцівы ён яшчэ не быў ніколі! Развітваючыся, найбцяжжа ўздыхнуў і сказаў:

— Што могуць зрабіць простыя смяротныя? На ўсё воля багоў!

Сшытак

Як толькі Ума навучылася пісаць, яна зусім адбілася ад рук. На сценах усіх пакояў яна выводзіла вугалем крывыя, няроўныя радкі: «Вада цячэ», «Ліст дрыжыць».

Пад падушкай нявесткі яна знайшла «Таямніцу Харыдаша» і на кожнай старонцы кнігі алоўкам напісала: «Чорная вада, чырвоная кветка».

У новым календары, якім звычайна карысталася ўся сям'я, яна перапэцкала надпісамі ўсе зоркі.

У расходнай кнізе бацькі сярод розных рахункаў Ума таксама зрабіла свае паметкі: «Хто піша і чытае, той ездзіць у карэце».

Да пары ніхто не перашкаджаў гэтай творчасці, але аднойчы з Умай здарылася вялікая непрыемнасць.

Старэйшы брат яе Габіндалал, з выгляду чалавек вельмі несамавіты, пісаў у газетах. Пасля гутаркі з ім ні ў кога з яго сваякоў і знаёмых не ўзнікала падазрэння, што ён чалавек, які ўмее мысліць. І сапраўды, у гэтым граху яго нельга было абвінаваціць. Але затое ён пісаў у газетах, і яго думкі цалкам супадалі з думкамі большасці бенгальскіх чытачоў.

Аднойчы, даведаўшыся, што ў працах еўрапейскіх вучоных па анатоміі трапляюцца сур'ёзныя памылкі, Габіндалал, не звяртаючыся да законаў логікі, на адным натхненні, сачыніў цудоўны артыкул, у якім разграміў гэтых вучоных,

І вось апоўдні, калі нікога з хатніх паблізу не было,

Ума над гэтым артыкулам чарнілам напісала «Гапал вельмі добры хлопчык, што яму даюць, тое ён і есць».

Я не ўпэўнены, што пад Гапалам яна разумела чытачоў Габіндалала, але лютасці брата не было мяжы. Спачатку ён пабіў Уму, а потым забраў у яе ўсе пісьмовыя прылады — самыя звычайныя, але здабытыя з вялікай цяжкасцю: маленькі агрызак алоўка і тупое пяро, усё выпадканае чарнілам. Пакрыўджаная дзяўчынка так і не зразумела, за што яе так строга пакаралі, і горка плакала, седзячы на падлозе ў кутку пакоя.

Габіндалал нацешыўся помстай і вярнуў Уме адбраныя рэчы. Апроч таго, адчуваючы нейкае раскаянне, ён, каб суцешыць дзяўчынку, падарыў ёй цудоўны разлінеены сшытак.

Уме тады было сем год. З таго часу яна клапатліва хавала свой сшытак — уначы пад падушкай, а ўдзень — у сябе на грудзях.

Яна не рассталася са сваім сшыткам і тады, калі ёй заплялі маленькія косы і адправілі са служанкай у вязковую школу для дзяўчынак. Адны яе равесніцы пазайздросцілі яе ўменню пісаць, другія здзівіліся, а трэція зненавідзелі.

У першы год свайго навучання Ума старанна запісала ў сшытку: «Усе птушкі крычаць, ноч скончылася».

Седзячы на падлозе ў спальні і закрываючы сшытак рукамі, яна пісала і ўголас, нараспеў чытала напісаныя радкі. Так было сабрана нямала ўзораў паэзіі і прозы.

На другі год у сшытку пачалі з'яўляцца і сачыненні на вольныя тэмы, вельмі кароткія, але важныя, — хаця без пачатку і без канца. Некаторыя з іх варта працытаваць.

Так, пасля апавядання пра тыгра і чаплю была на-

пісана адна фраза — яе не знойдзеш у «Катхамале»¹ альбо дзе-небудзь яшчэ ў сучаснай бенгальскай літаратуры:

«Я вельмі люблю Джошы».

Не думайце, што я збіраюся расказваць любоўную гісторыю. Джошы — не якісьці там адзінаццаці- або дванаццацігадовы хлапчук. Гэта старая служанка, яе поўнае імя — Джашода.

Аднак на падставе адной гэтай фразы нельга правільна меркаваць аб адносінах дзяўчынкі да Джошы. Калі нехта захоча напісаць дакладную гісторыю пра гэта, ён знойдзе ў сшытку, праз дзве старонкі, заяву, цалкам процілеглую вышэйпрыведзеным словам.

І не толькі ў гэтым выпадку! У сачыненнях Умы на кожным кроку сустракаюцца супярэчнасці. Так, у адным месцы напісана: «Я пасварылася з Хошы на ўсё жыццё» (не з Харыхаронам, а з Харыдашы, школьнай сяброўкай). Крыху далей можна знайсці словы, з якіх усім зразумела, што ва ўсім свеце няма больш вернай сяброўкі за Хошы.

Прайшоў яшчэ год, дзяўчынцы мінула дзевяць. Аднойчы раніцай у доме заспявала флейта: надышоў час вяселля Умы.

Жаніха звалі Перымахон, ён быў памочнік Габіндалала ў яго літаратурнай працы. Нягледзячы на малодасць і на тое, што ён сямую-таму вучыўся, новыя ідэі не прасачыліся ў яго галаву. Таму вясковыя жыхары вельмі хвалілі Перымахона. Габіндалал спрабаваў быць яго пераймаць, але значных поспехаў на гэтым полі дзейнасці так і не здолеў дасягнуць.

Апрануўшы сары з Бенарэса і закрыўшы пакрывадам маленькі тварык, Ума з плачам пайшла ў дом свёкра.

— Дзіця, слухайся свякроўкі,— павучала яе ма-

¹ «Катхамала» — адна з кніг для пачатковага чытання.

ці,— рабі ўсё па гаспадарцы, а галоўнае — не чытай і не пішы!

А Габіндалал дадаў:

— Глядзі не ўздумаў там пэцкаць сцены — гэта не такі дом. І ніколі не пішы на паперах Перымахона.

Сэрца дзяўчынкі сціснулася ад гэтых слоў. Яна зразумела, што ў тым доме, куды яна ідзе, ніхто не даруе ёй памылак і што пройдзе шмат дзён, пакуль яна даведаецца, што там лічаць памылкай, што віной, а што правіннасцю.

Усю раніцу ў той дзень спявала флейта, але сумняваюся, ці мог хоць хто-небудзь на зямлі добра зразумець, што робіцца ва ўстрывожаным сэрцы маленькай дзяўчынкі, апранутае у сары з Бенарэса, ва ўпрыгожаных і з пакрывалам на твары.

Джошы пайшла з Умай. Было вырашана, што яна некалькі дзён пажыве разам з Умай у доме свёкра.

Добрая Джошы пасля доўгіх ваганняў узяла з сабой і сшытак. Гэты сшытак — частка бацькоўскай хаты, радасны ўспамін пра нядоўгі час, праведзены ў роднай сям'і, кароткая гісторыя тых дзён, калі бацька і маці песцілі яе. У раннім замужжы Умы гэты сшытак быў маленькай часцінкай волі.

У першыя дні знаходжання ў доме свёкра Ума нічога не пісала — на гэта не было часу.

Праз некалькі дзён Джошы вярнулася на старое месца. У той дзень Ума зачыніла дзверы ў спальню, выняла з бляшанай скрынкі сшытак і са слязьмі на вачах запісала: «Джошы пайшла дамоў, я таксама пайду да мамы».

Цяпер у яе не было часу перапісваць гісторыі з «Чарупатха» і «Бадхадой»¹. Ды я мяркую, што не

¹ «Чарупатх» — кніга Акхой Кумар Дота (1820—1866), у якой выкладзены асновы прыродазнаўства. «Бадхадойя» — кніга для пачатковага чытання.

было і жадання. Таму паміж кароткімі запісамі дзяўчынкі не ішлі вялікія прамежкі. Пасля вышэйпрыведзенага радка стаяў другі: «Калі дада возьме мяне дамоў, я больш ніколі не буду псаваць яго паперы».

Бацька Умы хацеў, каб яна час ад часу гасцявала ў яго, але, кажуць, Габіндалал і Перымахон заўпарціліся.

Габіндалал заявіў, што Ума павінна навучыцца павважаць свайго мужа, а калі часта забіраць яе з дома свёкра і нагадваць пра бацькоўскія пяшчоты, дык гэта будзе ёй толькі перашкаджаць. Ён напісаў наконт гэтага такі цудоўны артыкул, поўны іроніі і павучання, што ніхто з яго чытачоў-аднадумцаў не ўсумніўся ў глыбокай мудрасці твора.

Даведаўшыся пра гэта ад людзей, Ума запісала ў сваім сшытку: «Дада, прыпадаю да тваіх ног, забяры мяне дамоў, я больш ніколі не буду злаваць цябе».

Аднойчы, зачыніўшы дзверы, Ума сядзела ў сваім пакоі і запісвала ў сшытак нейкія наіўныя, неразумныя словы. Яе залоўка, Цілакаманджоры, вельмі цікаўная наогул, падумала: «Трэба паглядзець, чаго гэта боўдзідзі¹ замыкае дзверы. Што яна там робіць?»

Дзяўчынка зірнула ў шчыліну, убачыла, што Ума сядзіць і піша, і вельмі здзівілася. Яшчэ ніколі Сарасваці² не прабіралася так непрыкметна на жаночую палавіну іх дома.

Яе малодшая сястра, Канакаманджоры, таксама падышла да дзвярэй і пачала падглядаць.

А за ёй прыбегла наймалодшая сястрычка Ананкаманджоры.

Стаўшы на дыбачкі, яна зазірнула ў шчыліну і ўбачыла вельмі смешныя рэчы!

¹ Боў — нявестка; дзідзі — старэйшая сястра.

² Сарасваці — багіня навук і мастацтва ў індыйскай міфалогіі.

Ума сядзела і пісала, як раптам за дзвярамі пачуўся шэпт трох знаёмых галасоў і хіхіканне. Яна адразу зразумела ў чым справа, паспешліва запхнула сшытак пад сары і, заміраючы ад сораму і страху, закапалася тварам у пасцель.

Даведаўшыся пра гэта здарэнне, Перымахон сур'ёзна задумаўся. Бяда, калі жанчына бярэцца за навучу! Потым з'явіцца аповесці, за імі — раманы, а хто будзе займацца хатняй гаспадаркай?

Пасля глыбокіх разваг ён прыйшоў да вельмі павучальных вывадаў. Свяшчэнны шлюбны саюз узнікае са спалучэння сілы жаночай і сілы мужчынскай. Але калі веды аслабляць жаночую сілу, то ў жанчыне пачне пераважаць сіла мужчынская. Далей: сутыкненне двух мужчынскіх пачаткаў дае такую разбуральную сілу, якая знішчыць сямейны саюз, і, такім чынам, жанчына застаецца ўдавой.

Да гэтага часу яшчэ ніхто не мог выставіць тэорыю больш арыгінальную!

Позна ўвечары Перымахон прыйшоў да Умы і як след прабраў яе, не паскупіўшыся пры гэтым на кпіны:

— Цяпер табе трэба загазаць шамлу!¹ А потым мая жонка заткне аловак за вуха і пойдзе ў кантору.

Ума не магла да канца зразумець, пра што ён гаворыць. Яна ніколі не чытала артыкулаў Перымахона, таму пачуццё гумару ў яе яшчэ не было дастаткова развіта. Але яна расхвалявалася да слёз.

Доўга пасля гэтай размовы яна нічога не пісала.

Але аднойчы, восеньскай раніцай, нейкая жабрачка заспявала пад акном песню Агамоні². Прытуліўшыся

¹ Шамла — галаўны ўбор, які надзяваюць ва ўрачыстых выпадках.

² Песня Агамоні — песня, напісаная ў гонар вяртання Парваці (жонкі Шывы) да сваіх бацькоў.

тварам да кратаў акна, Ума моўчкі слухала. Яна была адна, свяціла восеньскае сонца, і ёй прыгадалася дзяцінства. А калі, апроч таго, Ума пачула песню Агамоні, яна не магла больш вытрываць.

Ума не ўмела спяваць, але, з таго часу як яна навучылася чытаць і пісаць, у яе з'явілася звычка запісваць пачутыя песні. Тады ёй было не так крыўдна, што яна не можа іх спяваць.

Жабрачка пад акном спявала:

Кажа прахожы: «Маці Умы,
Вунь дзе страчаная зорка твая!»
Маці каралева ад шчасця
Ледзь не звар'яцела зусім.
«Дзе ты, дзе, мая Ума? —
Кажа каралева і плача: —
Хадзі, мая дачушка, хутчэй!
Хадзі да мяне на калені!»
Працягнула дзяўчынка рукі,
Абдымае маці за шыю
І пакрыўджана шэпча: «Калі ж
Забярэш ты мяне дадому?»

Сэрца Умы перапоўнілася крыўдай, на вочы наплылі слёзы. Яна ціхенька паклікала спявачку, замкнула дзверы і, старанна выводзячы літары, пачала запісваць песню ў свой сшытак.

Але Цілакаманджор Канакаманджоры і Аныкаманджоры ўсё бачылі праз шчыліну. Яны запляскалі ў далоні і закрычалі:

— Боў-дзідзі, а мы бачым, што ты там робіш!

Ума паспешліва адчыніла дзверы, выйшла з пакоя і жаласным голасам пачала іх упрошваць:

— Не кажыце нікому пра гэта, я прыпадаю да вашых ног! Я больш ніколі не буду так рабіць, я больш ніколі не буду пісаць!

Тут Ума заўважыла, што Цілакаманджоры цягнуцца да яе сшытка. Прыціснуўшы сшытак да грудзей, Ума ўцякла.

Залоўкі хацелі адабраць сшытак сілай, але, колькі яны ні стараліся, нічога ў іх не атрымалася. Давялося ім паклікаць на дапамогу свайго разумнага брата. З'явіўся Перымахон і з важным выглядам сеў на лажак.

— Аддай сшытак,— сказаў пагрозліва муж. Але ўбачыў, што загад яго не выконваецца, і павысіў голас яшчэ на два тоны:

— Аддай, табе гавораць!

Дзяўчынка прыціснула сшытак да грудзей і ўмольна паглядзела на мужа. Калі ж яна ўбачыла, што Перымахон устаў, каб забраць сшытак, яна кінула яго і сама таксама ўпала на падлогу, закрыўшы твар рукамі.

Перымахон падняў сшытак і пачаў чытаць уголас усё, што ў ім было напісана. З кожнай фразай Ума шчыльней прыціскалася да падлогі, а тры малыя слухачкі заліваліся смехам.

Болей Ума не бачыла свайго сшытка.

У Перымахона таксама быў сшытак, які змяшчаў шмат з'едлівых запісаў. Але, на жаль, не было нікога, хто б мог яго адабраць і знішчыць.

Святло і цені

I

Учора ўвесь дзень ішоў дождж. Сёння дождж сціх, і сонца ды разарваныя воблакі быццам водзяць папераменна доўгім пэндзлем па палетках амаль спелага ранняга рысу. Ад дакранання святла шырокае злёнае палатно загараецца яркай белізной, але праз момант усё пакрываецца густым ценем.

На нябеснай сцэне ігру вядуць толькі два акцёры — воблакі і сонца, кожны з іх выконвае сваю ролю, але не злічыць, у колькіх месцах і колькі п'ес разыгрываецца адначасова на сцэне зямлі.

Там, дзе над невялічкай п'ескай з жыцця мы ўзнялі заслону, ускрай вясковай дарогі стаіць дом. Толькі адзін яго пакой, які выходзіць на вуліцу, пабудаваны з цэгля, — з двух бакоў ад яго адыходзіць старая цагляная агароджа. Гэтая агароджа абкружае іншыя пакоі, з глінянымі сценамі. З вуліцы праз аконныя краты можна ўбачыць, што на кушэтцы сядзіць на паўадзеты юнак, ён чытае кнігу, якую трымае ў правай руцэ, у левай у яго пальмавы ліст: час ад часу ён абмахваецца ім.

Па дарозе перад вокнамі прахаджваецца дзяўчынка ў паласатым сары і есць слівы, якія яна вымае адну за адной з паднятага краю сары. Па выразу яе твару відаць, што яна добра ведае юнака, які сядзіць на кушэтцы і чытае кнігу; ёй хочацца любым спосабам

прыцягнуць яго ўвагу, сваёй маўклівай пагардай даць яму адчуць, што сённяя яна цалкам занята слівамі і не заўважае яго.

Але, як на тое ліха, руплівы малады чалавек блізарукі, і маўклівая пагарда дзяўчынкі здалёк не робіць на яго аніякага ўздзеяння. Дзяўчынка, мусіць, ведае гэта, таму праз нейкі час, замест бескарыснай хадні ўзад і ўперад і маўклівай знявагі, яна пускае ў ход костачкі ад сліў. Калі маеш справу са сляпым, цяжка захаваць пачуццё ўласнай годнасці!

Калі некалькі костчак быццам выпадкова стукнуліся аб драўляныя дзверы, юнак узняў галаву. Хітрая дзяўчынка здагадалася пра гэта і з падвоянай увагай пачала выбіраць спелыя слівы. Малады чалавек прыжмурыўся і, прыгледзеўшыся, пазнаў дзяўчынку; ён адклаў кнігу, падышоў да акна і з усмешкай паклікаў:

— Гірыбала!

Гірыбала засяроджана перабірала слівы. Захопленая гэтым заняткам, яна пачала патроху адыходзіць ад дома.

Блізарукаму юнаку няцяжка было зразумець, што гэта пакаранне за нейкае яго ненаўмыснае злачынства. Ён выбег на вуліцу.

— Гэй, Гірыбала, што ж, сягоння мне сліў не будзе?

Не звяртаючы на яго ўвагі, Гірыбала ўзяла сліву, уважліва яе агледзела і з абыякавым выглядам пачала есці.

Гэтыя слівы з саду Гірыбалы былі штодзённай да нінай юнаку. Хто ведае, можа, сённяя Гірыбала забылася пра гэта, ва ўсякім выпадку яе паводзіны выразна гаварылі, што гэтыя яна прынесла толькі сабе. Але было незразумела, чаго тады яна прыйшла есці іх пад чужое акно. Малады чалавек падышоў да дзяўчынкі і ўзяў яе за руку. Спачатку Гірыбала, выгнуўшыся, паспрабавала вызваліць руку, але раптам з вачэй яе

пырснулі слёзы, яна кінула слівы на зямлю, вырвалася і ўцякла.

Пад вечар гульня сонца і воблакаў спынілася, белыя пухкія воблакі сабраліся на краі неба, і апошнія праменні сонца заззялі на лісці дрэў, на вадзе сажалкі, на кожнай часцінцы ўмытай дажджамі прыроды. І зноў перад крацістымі вокнамі ходзіць тая ж дзяўчынка, а ў пакоі сядзіць усё той жа хлопец. Аднак цяпер у дзяўчынкі ў сары няма сліў, а ў руцэ ў юнака няма кнігі. Зрэшты, адбыліся і некаторыя іншыя, больш істотныя змены.

І на гэты раз цяжка сказаць, з якой мэтай шпацыруе тут дзяўчынка. Ва ўсякім выпадку, па яе паводзінах нельга зрабіць вываду, каб яна хацела распачаць гутарку з маладым чалавекам, што сядзіць у пакоі. Хутчэй за ўсё яна прыйшла паглядзець, ці не пусцілі парасткі тыя слівы, якія яна кінула тут раніцай.

Парасткі не з'явіліся галоўным чынам таму, што цяпер плады ляжалі на кушэтцы перад юнаком, і, калі дзяўчынка, час ад часу нахіляючыся, шукала нейкія нябачныя, уяўныя прадметы, хлопец, усміхаючыся сам сабе, з сур'ёзным выглядам выбіраў слівы адну за адной і старанна іх нішчыў. Але вось некалькі костачак быццам выпадкова ўпалі каля ног дзяўчынкі, і Гірыбала здагадалася, што юнак помсціць ёй за ранішнюю пагарду. Але ж хіба гэта добра! Хіба не жорсткасць — ствараць перашкоды на яе такім цяжкім шляху, у той час як яна, заглушыўшы ўсю гордасць свайго маленькага сэрца, шукала зачэпкі, каб памірыцца. Прыйшла, каб уступіць яму! Кроў прыліла да шчок дзяўчынкі, яна пачала шукаць прычыны, каб уцячы, але тут юнак выйшаў з хаты і ўзяў яе за руку.

Таксама як і раніцай, дзяўчынка паспрабавала вырваць сваю руку, але цяпер яна ўжо не плакала. Наадварот, пачырванеўшы і схваўшы галаву за спіну свайго прыгнятальніка, яна раптам гучна засмяялася,

а потым як быццам падпарадкавалася сіле і ўвайшла ў хату, нібыта паланянка ў турму з жалезнымі кратамі.

Як звычайная гульня сонца і воблакаў на небе, такія ж звычайныя і нявінныя гульні гэтых дзвюх істот на зямлі. Але гэтак жа, як гульня сонца і воблакаў незвычайная, і зусім не гульня, а толькі нагадвае гульню, так і кароткая гісторыя сустрэчы двух невядомых людзей у звычайны восеньскі дзень не з'яўляецца нязначнай сярод соцень здарэнняў, якія адбываюцца ў чалавечым грамадстве, хаця і здаецца такой. Той старажытны, вялікі, нябачны бог, які са спакойным абліччам сплятае за вечнасцю вечнасць, пасеяў у смех і слёзы раніцы і вечара таго дня зярняты шчасця і гора ўсяго жыцця. Тым не менш гэтая беспрычынная ганарыстасць здавалася зусім не зразумелай не толькі гледачам, але і галоўнаму герою п'есы — вышэйпамянёнаму юнаку. Нялёгка здагадацца, чаму гэтая дзяўчынка то злуецца, то выказвае бязмежную пяшчотнасць, то павялічвае штодзённыя падарункі, то зусім не прыносіць іх. Сёння яна, сабраўшы ўсю фантазію, розум і здольнасці, дае адчуць юнаку сваю ўвагу да яго, а заўтра заклікае на дапамогу ўсю маленькую сілу і цвёрдасць, каб укалоць яго. Калі дзяўчынка не можа зрабіць яму непрыемнасці, настойлівасць яе павялічваецца ўдвая, у выпадку ж поспеху цвёрдасць яе разбіваецца раскаяннем на сотні кавалкаў, растае ў слязах, ператвараецца ў паток бязмежнай пяшчотнасці.

Першая нязначная гісторыя гэтай нязначнай гульні сонца і воблакаў каратка расказана ў наступным раздзеле.

II

Усе жыхары вёскі падзяляюцца на варожыя групы, якія вядуць інтрыгі адзін супраць аднаго і садзяць цукровы трыснёг, ходзяць з даносамі і выро-

шчваюць джут. Філасофіяй і вывучэннем літаратуры займаюцца толькі Шашыбушон і Гірыбала.

Гэтае сяброўства ні ў кога не выклікае здзіўлення або цікаўнасці, таму што Гірыбале толькі дзесяць гадоў, а Шашыбушон зусім нядаўна атрымаў званне магістра мастацтваў і бакалаўра праў. Яны суседзі.

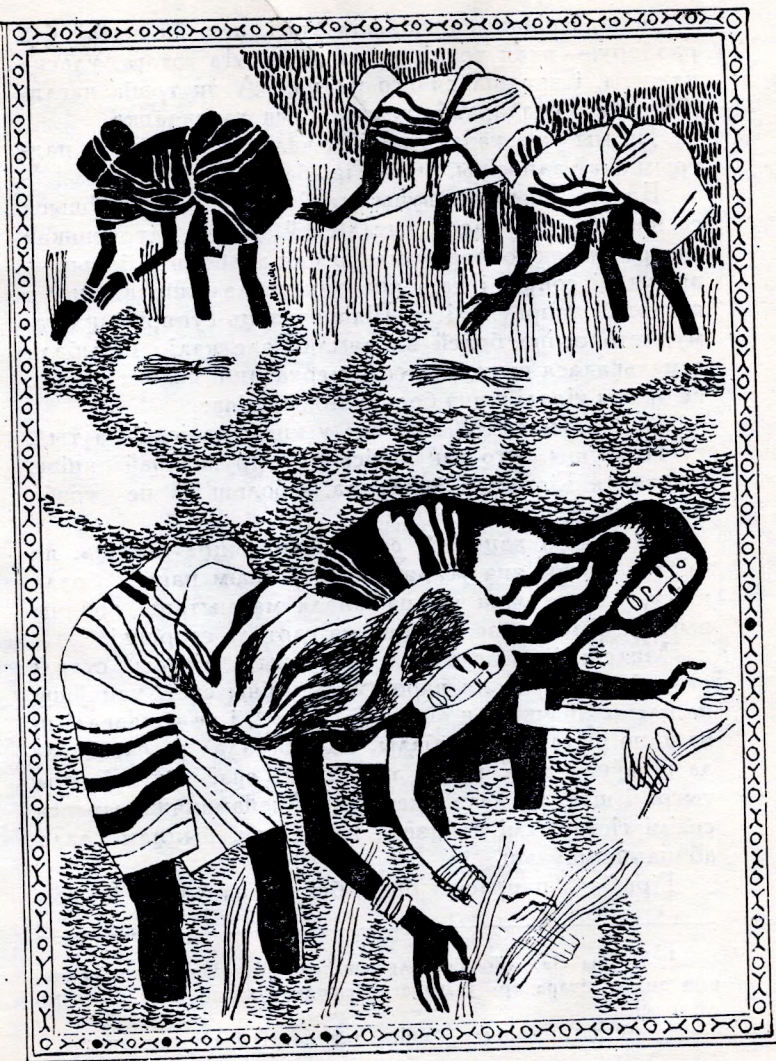
Бацька Гірыбалы, Харкумар, некалі арандаваў зямлю ў роднай вёсцы, але потым трапіў у цяжкае становішча, распрадаў усё, што меў, і пайшоў службыць наібам да свайго памешчыка, які сам у вёсцы ніколі не жыў. Вёска Харкумара ўваходзіла ў акругу, дзе ён збіраў арэндную плату, так што пакідаць родную хату яму не давлялося.

Атрымаўшы званне магістра мастацтваў, Шашыбушон здаў экзамены і па юрыдычных дысцыплінах, але ніякай справай не займаўся. Ён ні з кім асабліва не збліжаўся; калі прысутнічаў на сходах, не гаварыў ані слова. Па блізарукасці ён не пазнаваў знаёмых,— яму прыходзілася прыжмурвацца, а людзі лічаць гэта адзнакай фанабэрыі.

Калі чалавек жыве адзінока, паглыблены ва ўласныя думкі, у такім людскім моры, як Калькута, гэта надае яму асаблівую значнасць, але ў вёсцы такія паводзіны расцэньваюцца зусім інакш.

Калі ўсе намаганні прымусіць Шашыбушона працаваць ні да чаго не прывялі, бацька прывёз яго ў вёску і даручыў даглядаць гаспадарку. Шашыбушону давлялося выслухаць шмат кпінаў і папрокаў з боку вясковых жыхароў. І для гэтага былі свае прычыны: Шашыбушон любіў спакой, цішыню і таму не хацеў жаніцца, а абцяжараныя шматлікімі дочкамі бацькі бачылі ў яго нежаданні нясцерпны эгаізм, які ніяк не маглі яму дараваць.

Аднак, чым больш назалялі Шашыбушону, тым большым дамаседам ён рабіўся. Звычайна ён сядзеў на кушэтцы ў адным з вуглавых пакояў, а вакол яго

былі параскіданы англійскія кнігі, што ён чытаў без разбору, — якая трапіцца на вочы. Да гэтага, уласна кажучы, і зводзілася яго праца. А як трэба наглядць за гаспадаркай, ведала сама гаспадарка.

Як мы ўжо казалі, адзіны чалавек, з якім ён падтрымліваў адносіны, была Гірыбала.

Браты Гірыбалы вучыліся ў школе; вярнуўшыся са школы, яны часта пыталіся ў сваёй дурненькай сястрычкі, якую форму мае зямля альбо што больш — зямля ці сонца, і калі яна адказвала няправільна, з пагардай папраўлялі яе. Відавочнасць супярэчыць таму, што сонца болей за зямлю, але калі Гірыбала асмельвалася выказаць свае меркаванні наконт гэтага, яе браты кідалі яшчэ больш зняважліва:

— Падумаеш! У нас так у кнізе напісана, а ты...

Пачуўшы, што так напісана ў друкаванай кнізе, уражаная Гірыбала змаўкала, — больш ёй не трэба было ніякіх доказаў.

Ёй вельмі хацелася самой навучыцца чытаць, як браты. Часам яна ўсаджвалася ў сваім пакоі, брала кнігу, разгортвала яе, пачынала мармытаць, робячы выгляд, што чытае, і хуценька гартала старонкі.

Маленькія незразумелыя чорныя літары стаялі радамі, як варта ля варот у таямнічы свет, узняўшы на плечы значкі для «і», «ой» і «р»¹, і не адказвалі ні на адно пытанне Гірыбалы. «Катхамала» не расказвала цікаўнай дзяўчыцы аніводнай сваёй казкі пра тыгра і шакала, асла і каня, а «Акенаманчжоры»² са сваімі гісторыямі глядзела на яе так, быццам дала абяцанне маўчаць.

Гірыбала папрасіла была братаў навучыць яе чы-

¹ Літары «і», «ой» бенгальскага алфавіту маюць надрадкавыя знакі, літара «р» у шэрагу выпадкаў пішацца над іншымі літарамі.

² «Акенаманчжоры» — кніга для пачатковага чытання.

таць, але яны і слухаць пра гэта не хацелі. Толькі Шашыбушон дапамог ёй.

Спачатку Шашыбушон быў для Гірыбала таксама незразумелы і таямнічы, як «Катхамала» і «Акенаманчжоры».

У маленькім пакоі з жалезнымі кратамі на вокнах, што выходзяць на вуліцу, на кушэтцы сядзіць юнак, абкружаны кнігамі. Гірыбала стаіць на двары; ухачіўшыся за краты, яна здзіўлена ўзіраецца ў гэтага незвычайнага, паглыбленага ў чытанне чалавека. Па колькасці кніг яна робіць вывад, што ён нашмат больш вучоны за яе братаў. Яна зусім не сумняваецца, што ён з пачатку да канца прачытаў усю «Катхамалу» і іншыя самыя важныя на свеце кнігі. Шашыбушон перагортвае старонкі, а яна стаіць нерухома, дарэмна спрабуючы вызначыць межы яго ведаў.

Урэшце блізарукі Шашыбушон звярнуў увагу на дзяўчынку. Адночы ён разгарнуў кнігу ў прыгожай вокладцы і сказаў ёй:

— Гірыбала, хадзі, я пакажу табе карцінкі!

Гірыбала адразу ўцякла.

Але на другі дзень яна зноў апранула паласатае сары, прыйшла пад акно і з той самай увагай пачала сачыць за юнаком. Шашыбушон зноў паклікаў яе, і зноў яна, трасянуўшы косамі, уцякла.

Так пачалося іх знаёмства, але патрэбна спецыяльнае гістарычнае даследаванне, каб расказаць, як гэта знаёмства перайшло потым у сяброўства, калі дзяўчынка нарэшце адарвалася ад кратаў, увайшла ў пакой Шашыбушона і заняла месца на яго кушэтцы сярод кучы кніг.

Гірыбала пачала вучыцца ў Шашыбушона не толькі чытаць, але і пісаць. Усе будуць рагатаць, калі пачуюць, што, апроч таго, што гэты настаўнік вучыў яе чытаць і пісаць, ён перакладаў ёй творы вялікіх паэтаў і цікавіўся яе думкай адносна іх. Ці разумела

хоць што-небудзь дзяўчынка,— ведае толькі ўсявышні, але няма сумнення, што гэта ёй падабалася. Мяшаючы зразумелае з незразумелым, яе дзіцячая фантазія стварала цудоўныя малюнкi. Моўчкі, з шырока расплюшчанымі вачамі, уважліва слухала яна, час ад часу задавала зусім недарэчныя пытанні альбо пачынала гаворку на пабочную тэму. Шашыбушон ніколі не перашкаджаў гэтаму, яму падабалася слухаць заўвагі маленькага крытыка наконт вялікіх твораў. Ва ўсёй вёсцы гэтая дзяўчынка была адзіным чалавекам, які разумеў яго.

Калі Гірыбала пазнаёмілася з Шашыбушонам, ёй было восем год, цяпер ёй дзесяць. За гэтыя два гады яна вывучыла англійскую і бенгальскую азбуку і прачытала некалькі пачатковых кніжак. Што ж датычыцца Шашыбушона, дык за гэтыя два гады жыцця ў вёсцы ён не мог паскардзіцца на адзіноту.

III

Адносіны паміж бацькам Гірыбалы, Харкумарам, і Шашыбушонам не былі добрыя. Спачатку Харкумар прыходзіў да гэтага магістра і бакалаўра раіцца наконт розных спраў і судовых працэсаў, але бакалаўр не зацікавіўся імі і шчыра прызнаўся ўпраўляючаму ў сваім юрыдычным невуцтве. Той вырашыў, што гэта толькі адгаворка. Так мінула каля двух гадоў.

І вось аднойчы з'явілася неабходнасць уціхамірыць аднаго непакорлівага арандатара. Наіб пачаў прыставаць да Шашыбушона з пытаннямі адносна скаргі, якую збіраўся падаць на арандатара за розныя правіннасці, зробленыя ім у розных месцах. Шашыбушон не толькі не даў яму ніякай парады, але, апроч таго, яшчэ спакойна і рашуча сказаў Харкумару некалькі такіх слоў, якія ніяк не маглі здацца таму прыемнымі!

Харыхор не выйграў ніводнага працэсу, распачатага супраць арандатара. Ён быў цвёрда перакананы, што Шашыбушон памагаў яго ворагу. Наіб даў слова выжыць юнака з вёскі.

Па полі Шашыбушона пачалі хадзіць каровы, нехта падпальваў яго бабы, з ім пачалі спрачацца аб межах яго ўчастка, арандатары адмаўляліся выплачваць яму арэндную плату і нават збіраліся падаць на яго хлуслівы данос; справа дайшла да таго, што пайшлі чуткі, быццам Шашыбушона паб'юць, калі ён выйдзе ўвечары на вуліцу, а ўначы падпаляць яго хату.

Урэшце міралюбны, спакойны Шашыбушон вырашыў перабрацца ў Калькуту.

Ён ужо зусім быў сабраўся ехаць, калі ў вёску прыбыў акруговы суддзя. Яго пасыльныя, слугі, паліцэйскія, сабакі, коні, фурманы ўзбударажылі ўсю вёску.

Пан наіб, запамінаючы, як звычайна, выдаткі, звязаныя з аказаннем гасціннасці, забяспечваў суддзю курамі, яйкамі, маслам, малаком. Пан наіб старанна пастаўляў акруговаму суддзі ежу ў памерах, нашмат большых, чым таму было патрэбна, але калі аднойчы раніцай прыйшоў падмятальшчык суддзі і запатрабаваў для сабакі сахіба¹ чатыры сера² масла, Харкумар не вытрываў. «Калі сабака сахіба і можа без дакораў сумлення ператравіць масла болей, чым мясцовыя сабакі, усё ж такая колькасць далікатнага прадукту пашкодзіць яго здароўю», — сказаў ён падмятальшчыку і не даў масла.

Падмятальшчык заявіў свайму пану, што ён пайшоў да наіба даведацца, дзе можна знайсці для сабакі масла, але наіб на вачах ва ўсіх прагнаў яго прэч

¹ Сахіб — пан, звычайна еўрапеец, англічанін.

² Сера — мера вагі, роўная прыблізна 900 грамам.

за тое, што ён з касты падмятальшчыкаў. Ён зняважліва выказаўся нават пра самога сахіба.

З аднаго боку, сахібы наогул не выносяць славу тай каставай гордасці брахманаў, але тут, апроч усяго, наіб асмеліўся абразіць яго падмятальшчыка. Гэтага суддзя не мог ужо ніяк сцярпець і адразу ж загадаў: «Паклікаць упраўляючага!»

З дрыготкім сэрцам, паўтараючы імя Дургі, Харкумар стаяў перад домам, дзе спыніўся сахіб. Пачуліся крокі, і выйшаў суддзя.

— Чаму ты прагнаў майго падмятальшчыка? — гучна спытаў ён з англійскім акцэнтам.

Харкумар, пачціва склаўшы далоні, паспешліва паведаміў сахібу, што ён ніколі не мог бы дазволіць сабе такога нахабства; праўда, спачатку ён ветліва адмовіўся даць чатыры сера масла для сабакі, паколькі клапаціўся толькі аб яго ж карысці, але потым паслаў людзей сабраць масла.

Сахіб спытаў, каго і куды ён пасылаў. Харкумар неадкладна назваў першыя імёны, што прыйшлі яму ў галаву. Сахіб загадаў сваім людзям высветліць, ці праўда гэта, а наіба затрымаў у сябе. Пад вечар пасланыя вярнуліся і паведамілі, што ніхто нікуды не хадзіў. У суддзі не заставалася нікага сумнення, што ўсе словы наіба — хлусня і што падмятальшчык сказаў праўду.

— А ну, бяры яго за вуха ды вядзі з дому! — гнеўна крыкнуў акруговы суддзя падмятальшчыку.

Той, не трацячы часу, на вачах у людзей, што тоўпіліся вакол, выканаў загад сахіба.

Вестка пра гэта здарэнне адразу ж разнеслася па ўсёй вёсцы. Калі абражаны Харкумар прыйшоў дамоў, ён не мог нават есці і як мёртвы паваліўся на ложак.

Праз сваю пасадку ён займеў шмат ворагаў. І гэты выпадак прынёс ім вялікае задавальненне. Але калі

пра яго пачуў Шашыбушон, які ўжо сабраўся ехаць у Калькуту, ён абурыўся. Усю ноч юнак не мог заснуць.

Раніцай ён прыйшоў да Харкумара. Той схпіў Шашыбушона за руку і разгублена заплакаў.

— Суддзю трэба прыцягнуць да адказнасці за абразу. Я буду тваім абаронцам.

Зразумеўшы, што трэба падаць у суд на самога сахіба суддзю, наіб спалохаўся. Шашыбушон не адступаў.

Харкумар папрасіў даць яму трохі часу падумаць. Але калі ён даведаўся, што чуткі пра яго ўніжэнне разышліся па вёсцы і што яго ворагі не тояць радасці, ён не мог больш вытрымаць і прыйшоў за дапамогай да Шашыбушона.

— Бабу, я чуў, што ты чамусьці вырашыў ехаць у Калькуту. Не рабі гэтага. Калі ў вёсцы ёсць такі чалавек, як ты, мы адчуваем сябе смялейшымі. Ва ўсякім выпадку, ты павінен дапамагчы мне змыць гэтую знявагу.

IV

І вось той самы Шашыбушон, які ўвесь час хаваўся ад людзей, сёння сам з'явіўся ў суд. Выслухаўшы Шашыбушона, суддзя паклікаў яго ў свой пакой і прапанаваў:

— Шашы-бабу, можа, лепш неяк паціху ўладзіць гэтую справу?

Прыжмурыўшы блізарукія вочы, Шашыбушон уважліва паглядзеў на вокладку звода законаў, што ляжаў на сталe.

— Я не магу даць такую параду майму кліенту. Яго абразілі публічна. Як жа гэта можна «ўладзіць паціху»?

Пасля нядоўгай размовы сахіб зразумеў, што гэ-

тага скупага на словы блізарукага чалавека нялёгка пераканаць.

— Ол райт ¹, бабу, паглядзім, што з гэтага атрымаецца!

Суддзя назначыў дзень судовага разбору і выйшаў з пакоя. Тым часам акруговы суддзя напісаў заміндару:

«Твой наіб зняважыў маіх слуг. Гэтым самым ён паставіўся непачціва і да мяне. Спадзяюся, што ты прынеш адпаведныя меры».

Заміндар выклікаў да сябе Харкумара, і той расказаў яму ўсё, што адбылося. Заміндар страшэнна ўзлаваўся:

— Чаму ты неадкладна, без лішніх слоў, не даў падмятальшчыку твая чатыры сера масла? Хіба ты збяднеў бы ад гэтага!

Харкумар не мог не згадзіцца, што гэта, безумоўна, не давяло б яго да галечы. Прызнаўшы сваю віну, ён дадаў:

— Відаць, зоркі мне не спрыялі, таму я і зрабіў гэткае глупства.

— А хто табе параіў падаць скаргу на сахіба?

— Ваша міласць! Я не хацеў скардзіцца. Гэта ўсё Шашыбушон з нашай вёскі. Ён не мае аніякай судовай практыкі, і сам, без маёй згоды, распачаў гэты скандал.

Заміндар быў вельмі злосны на Шашыбушона: бач, гэты новаспечаны беспрацоўны адвакат гатовы на любую авантуру, каб дамагчыся вядомасці. Ён загадаў наібу неадкладна спыніць працэс.

Харкумар узяў з сабой у падарунак рознай садавіны і накіраваўся да акруговага суддзі. Ён заявіў яму, што падаваць на сахіба скаргу зусім не ў яго характа-

¹ Добра (англ.).

ры. Гэта бязвусы блазнюк-адвакат з іх вёскі, Шашыбушон, не сказаўшы яму ані слова, дазволіў сабе такую нахабную выхадку. Сахіб быў абураны паводзінамі Шашыбушона і цалкам задаволены прабачэннямі наіба. Ён сказаў, што пакараў яго ў гневе і цяпер шкадуе аб гэтым. Сахіб нядаўна вытрымаў экзамен па бенгальскай мове і цяпер размаўляў з простымі людзьмі высокім стылем.

Наіб адказаў, што ён зусім не пакрыўдзіўся — здараецца ж, што бацькі таксама караюць сваіх дзяцей за нейкую правіннасць, але ж потым яны садзяць іх на калені і лашчаць!

Надзяліўшы падарункамі акруговага суддзю і яго слуг, Харкумар пайшоў у будынак суда пабачыцца з мясцовым суддзёй. Калі той даведаўся пра нечуваннае нахабства Шашыбушона, ён сказаў:

— Я таксама быў здзіўлены. Я заўсёды лічыў наіба-бабу разумным чалавекам, і раптам мне гавораць, што ён не згаджаецца ўладзіць гэтую справу і пачынае судовы працэс. Я сваім вушам не паверыў!

Урэшце ён запытаўся ў наіба, ці не з'яўляецца Шашыбушон членам Кангрэса¹. Харкумар, вокам не маргнуўшы, адказаў: «Так».

Для своеасаблівага складу мыслення сахіба было зразумела, што ўсё гэта — справа рук Кангрэса. Усюды агенты Кангрэса таемна шукаюць магчымасці якнебудзь справакаваць скандал, надрукаваць пра гэта ў «Амрыта базар»² і пачаць лаянку з урадам. Ён лічыў індыйскі ўрад надта слабым, бо ён не даў у яго рукі ўлады, якой хапіла б, каб адным ударам расправіцца з усімі змоўшчыкамі, і ў глыбіні душы ганіў яго. А імя кангрэсіста Шашыбушона суддзя запомніў.

¹ Кангрэс — партыя Індыйскі нацыянальны кангрэс, заснаваная ў 1885 годзе. Цяпер кіруючая партыя Рэспублікі Індыі.

² «Амрыта базар патрыка» — назва газеты.

Калі ў свеце адбываюцца вялікія падзеі, дык і маленькія здарэнні, працягваючы галодныя карэньчыкі, не прапускаюць магчымасці заявіць пра свае правы.

У тыя часы, калі Шашыбушон пачаў хадайначаць па справе Харкумара, калі ён стаў наводзіць даведкі ў тоўстых тамах, у думках рэпеціраваў і выклікаў сведкаў на перакрываваны допыт, калі ён, калоцячыся ад хвалявання і абліваючыся потам, уяўляў сябе на судовым працэсе на вачах вялізнага натоўпу гледачоў і загадзя цешыўся сваім поўным трыумфам у змаганні, — яго маленькая вучаніца кожны дзень прыходзіла да дзвярэй яго дома, трымаючы ў руках старэнькі падручнік, спісаны чарнілам сшытак і захапіўшы з сабой то садавіну, то кветкі са свайго саду, то ласункі з матчынай кладоўкі, то бецель.

У першыя дні яна бачыла, што Шашыбушон засяроджана перагортваў старонкі вялікай кнігі без карцінак. Раней, якія б кнігі ён ні чытаў, ён заўсёды хоць трохі тлумачыў іх Гірыбале. Няўжо цяпер ва ўсёй гэтай кучы чорных кніг няма і двух слоў для яе! Няўжо ўсё толькі таму, што гэтыя кнігі такія вялікія, а яна такая маленькая!

Спачатку, каб прыцягнуць увагу настаўніка, Гірыбала спявала, пісала і на поўны голас чытала напісанае, гайдаючыся пры гэтым з боку ў бок, — ніякага выніку! Яна вельмі злавалася ў душы на тоўстую чорную кнігу. Гэтая кніга здавалася ёй нейкай агіднай, злоснай, бязлітаснай істотай; кожная незразумелая старонка ў ёй — тварам нядобрага чалавека, які глядзеў на яе з нямой пагардай за тое, што яна маленькая дзяўчынка. Калі б нейкі злодзей украў гэтую кнігу, яна б сцягнула з матчынай кладоўкі ўсе ласункі, каб узнагародзіць яго. Колькі незвычайных малітваў аб знішчэнні гэтай злоснай кнігі звяртала яна да багоў!

Але багі не пачулі яе, і я не бачу ніякай неабходнасці пераказваць змест малітваў чытачам.

Тады засмучаная дзяўчынка вырашыла дні тры не прыходзіць да настаўніка. Потым, каб высветліць вынікі такога мерапрыемства, яна пайшла — вядома, зусім па іншай справе — па дарозе міма дома Шашыбушона і крадком зазірнула ў акно. Цяпер у Шашыбушона не было той чорнай кнігі, ён стаяў пасярод пакоя і, размахваючы рукамі, звяртаўся да жалезных пруткоў аконных кратаў з прамовай на замежнай мове. Мусіць, спрабаваў на гэтым жалезе, ці здолее ён растапіць сэрца суддзі. Шашыбушон, які ведаў жыццё толькі па кнігах, меркаваў, што калі ў мінулыя часы Дэмасфен, Цыцэрон, Барк, Шэрыдан і іншыя прамойцы рабілі цуды сваім красамоўствам, стрэламі сваіх слоў перамагалі несправядлівасць, выкрывалі насілле, звяргалі пыху, дык і цяпер у гэтым няма нічога дзіўнага. Стоячы ў сваёй маленькай старой хаціцы, ён уяўляў сабе, як перад усім светам прысароміць гэтага ап'янёнага ўладай фанабэрыстага англічаніна і прымусіць яго раскаяцца. Ці смяяліся багі ў нябёсах, слухаючы яго, ці слёзы каціліся з боскіх вачэй — ніхто не ведае.

Вось чаму ён так і не заўважыў Гірыбалу ў той дзень. Сліў у дзяўчынкi таксама больш не было — яна расчаравалася ў дзеянні слівавых костчак. Цяпер, калі Шашыбушон з абьякавым выглядам пытаўся: «Гіры, сёння сліў не будзе?», ёй здавалася, што ён смяецца з яе. Яна адказвала: «Ідзі, ідзі адсюль!» — і ўцякала. Сёння ў яе не было сліў, і ёй давялося ўжыць маленькую хітрасць. Раптоўна яна ўтаропіла позірк удалечыню і гучна закрычала:

— Шорна, пачакай мяне, я зараз прыйду!

Чытач можа падумаць, што гэтая фраза адрасавалася нейкай сяброўцы, што ішла воддаль, але чытачкі лёгка здагадаюцца, што там нікога не было, а

той, каму прызначаліся гэтыя словы, знаходзіўся побач. Але, на жаль, гэтая хітрасць у адносінах да сляпога чалавека не ўдалася. Шашыбушон не тое каб не чуў слоў дзяўчынкі,— ён проста не зразумеў іх сэнсу. Ён думаў, што дзяўчынка сапраўды хоча пагуляць, а ён не меў часу займацца з ёй, бо ў той дзень ён таксама шукаў вострых стрэлаў для некаторых сэрцаў. Але таксама як стрэлы, якія пускала маленькая рука дзяўчынкі, не трапілі куды трэба, так не дасягнулі мэты і стрэлы вучонага чалавека,— чытачы ўжо ведаюць пра гэта.

Костачкі ў маюць адну перавагу: калі іх кідаюць адну за адной дык няхай нават чатыры з іх упадуць міма, пятак усё ж, напэўна, пацэліць. Але якой бы ўяўнай ні была Шорна, заставацца на месцы немагчыма, калі крыкнеш ёй: «Я іду!» Бо калі і далей стаяць на месцы, дык у людзей, вядома, могуць узнікнуць падазрэнні адносна існавання Шорна. Таму, калі прыём не ўдаўся, Гірыбале прыйшлося неадкладна пайсці. Але тым не менш па яе хадзе нельга было заўважыць той радасці, якая з'яўляецца пры шчырым жаданні сустрэцца з сяброўкай. Яна быццам імкнулася, не азіраючыся назад, адчуць, ці не ідзе за ёй нехта. Калі ж зразумела, што ззаду нікога няма, яна, усё яшчэ спадзеючыся на нешта, павярнулася і, нікога не ўбачыўшы, у адчай і злосці падрала на маленькія шматкі і выкінула на дарогу старэнькі падручнік, а разам з ім і апошняю надзею. Каб яна магла вярнуць Шашыбушону ўсе веды, якія атрымала ад яго, яна б шпурнула іх пад яго акно таксама, як слівавыя костачкі. Дзяўчынка цвёрда вырашыла, што перш чым яна зноў пабачыцца з Шашыбушонам, яна забудзецца на ўсё, чаму ён навучыў яе. Ён будзе пытацца ў яе, а яна не адкажа ні на адно пытанне. Ні на адно, ні на адно! Тады ён зразумее!

Вочы Гірыбалы напоўніліся слязьмі. Думка пра

тое, як засмуціцца Шашыбушон, калі даведаецца, што яна нічога не памятае, трохі супакоіла яе спакутаванае сэрца, але калі падумала пра будучыню няшчаснай Гірыбалы, якая зрабілася невукам па віне Шашыбушона, яна прасякнулася жалем да самой сябе.

Па небе плылі воблакі — у сезон дажджоў такія воблакі можна ўбачыць кожны дзень.

Схаваўшыся за дрэвы ля дарогі, Гірыбала плакала ад вялікай крыўды. Колькі дзяўчынак штодзень праліваюць такія беспрычинныя слёзы! У іх вядома, няма нічога надвычайнага.

VI

Для чытачоў ужо не таямніца, чаму юрыдычныя пошукі і аратарскія практыкаванні Шашыбушона аказаліся дарэчнымі: скаргу, пададзеную на імя суддзі, нечакана забралі назад. Харкумар быў прызначаны ганаровым суддзёй свайго раёна. Цяпер, апануўшы брудны чапкан¹ і зашмальцаваны турбан, ён часта накіроўваўся ў суд, дзе ніколі не забываўся падысці і павітацца з сахібам.

Праз некалькі дзён над чорнай тоўстай кнігай Шашыбушона пачаў спраўджацца праклён Гірыбалы — яна была пераселена ў цёмны кут і там, забытая, пакрылася пылам. Але дзе ж Гірыбала, дзе тая дзяўчынка, якая б узрадавалася такой няўвазе да знаёмай кнігі?

У той дзень, калі Шашыбушон загарнуў звод законаў, ён нарэшце заўважыў, што Гірыбала знікла. Паступова ён успомніў усю гісторыю апошніх дзён. Ён прыгадаў, як адной сонечнай раніцай Гірыбала прынесла ў сары яшчэ вільготныя ад дажджу кветкі

¹ Чапкан — вопратка для ўрачыстых афіцыйных падзей.

бакуль, а ён нават не зірнуў на яе — чытаў далей. Яна спачатку разгубілася, але потым выцягнула з краю сары іголку з ніткай і, нахіліўшы галаву, пачала рабіць гірлянду, нанізваючы адну кветку за другой, — рабіла яна гэта вельмі марудна, але нарэшце ўсё ж скончыла. Быў ужо вечар, Гірыбале пара ўжо было ісці дамоў, а Шашыбушон усё яшчэ не адрываўся ад кнігі. Засмучаная дзяўчынка паклала гірлянду на кушэтку і выйшла. Юнак здагадаўся, што з кожным днём яе самалюбства цярпела ўсё больш ад яго няўвагі, таму яна больш не заходзіла ў яго пакой і толькі зрэдку прабягала па дарозе паўз яго дом. Урэшце яна зусім перастала з'яўляцца — з той пары мінула ўжо некалькі дзён. Самалюбства дзяўчынкі не магло вытрымаць такога доўгага выпрабавання. Шашыбушон глыбока ўздыхнуў і прыхіліўся да сцяны. Цяпер, калі не было яго маленькай вучаніцы, у яго знікла ўсякая цікавасць да чытання. Ён браў кнігу, прачытваў дзевяць старонкі і клаў яе на месца. Пачынаў пісаць, але штохвілінна ўздрыгваў, глядзеў на дарогу, быццам чакаў некага, і кідаў пачатае.

Шашыбушон спалохаўся, ці не захварэла Гірыбала. Асцярожна распытаў ён знаёмых і даведаўся, што хваляваўся дарэмна: Гірыбале цяпер нельга выходзіць з дому, — хутка адбудзецца яе вяселле.

На раніцу пасля таго, як Гірыбала падрапа падручнік і кінула яго на брудную вясковую дарогу, дзяўчынка паспешліва выйшла з дому, загарнуўшы ў край сары ласункі. Харкумар, які не спаў з-за гарачыні ўсю ноч, зрання сядзеў, раздзеты да пояса, у двары і курыў.

— Ты куды? — спытаў ён Гіры.

— Да Шашы-дады.

— Няма чаго хадзіць да Шашы-дады, ідзі ў хату.

Ён пачаў лаяць яе: дарослая дзяўчына, хутка час перасяляцца да свёкра, а сораму не ведае! З таго дня

ёй забаранілі выходзіць на вуліцу. Цяпер яна ўжо не мела магчымасці зламаць сваю гордасць. Згушчаны мангавы сок, бецель і абабраны лімон былі вернуты на ранейшае месца. Пачаліся дажджы, ападаюць кветкі бакуль, спелыя гуавы вісяць на дрэвах, птушкі дзяўбуць слівы, што ўсеялі зямлю. На жаль, старэнькага падручніка больш няма!

VII

У той дзень, калі спявала флейта на вяселлі Гірыбалы, Шашыбушон, якога не запрасілі на ўрачыстасці, плыў у лодцы ў кірунку Калькуты.

З таго часу як Харкумар забраў назад сваю скаргу, ён узненавідзеў Шашыбушона. Ён быў упэўнены, што той пагарджае ім. Ён бачыў тысячы ўяўных адзнак гэтай пагарды на твары Шашыбушона, у выразе вачэй, ва ўсіх яго паводзінах. Ён лічыў, што усе жыхары вёскі даўно ўжо забыліся пра яго ганьбу, толькі адзін Шашыбушон памятае, і наіб не смеў зірнуць у вочы юнаку. Пры сустрэчах з ім Харкумару рабілася няёмка, можа, таму ён і злаваўся на Шашыбушона. Ён даў самому сабе слова, што Шашы з'едзе з вёскі.

Прымусіць такога чалавека паехаць са свайго дома не цяжка. І мэты сваёй пан наіб неўзабаве дасягнуў. Адноўчы раніцай Шашы перанёс у лодку кнігі і некалькі жалезных куфэркаў. Тую адзіную нітку, якая звязвала яго з вёскай, разрывала сённяшняе вяселле. Ён не ўяўляў сабе раней, як моцна абвілася гэтая пяшчотная нітка вакол яго сэрца. Калі лодка адплыла ад берага і вершаліны знаёмых дрэў пачалі хавацца ўдалечыні, а гукі святочнай музыкі чуліся ўсё слабей, яго сэрца раптам перапоўнілася слязьмі, нешта здушыла горла, жылкі на скронях часта забіліся, і ўвесь свет расплыўся перад ім падманлівым міражом.

Дзьмуў моцны сустрэчны вецер, таму лодка, хоць

і плыла па цячэнні, рухалася наперад вельмі марудна. У гэты час на рацэ адбылася падзея, якая перапыніла падарожжа Шашыбушона.

Нядаўна адкрылася новая параходная лінія, якая злучыла чыгуначную станцыю з суседнім раёнам. Шумна варочаючы колы і ўзнімаючы хвалі, уверх па рацэ ішоў параход. На ім знаходзіліся малады сахіб — кіраўнік новай лініі — і некалькі пасажыраў. Некаторыя з пасажыраў былі аднавяскоўцы Шашыбушона.

Нейкі купецкі баркас спрабаваў перагнаць параход і то наганяў яго, то зноў адставаў. Лодачнік усё больш уваходзіў у азарт. Над першым ветразем ён паставіў другі, над другім — яшчэ трэці, малы. Пад напорам ветру доўгая мачта нахілялася наперад, высокія хвалі з плёскатам біліся аб яе барты, і баркас імчаўся, як конь, што закусіў дуглі. У адным месцы рака трохі паварочвала, тут баркас кінуўся напярэймы параходу і апырэдзіў яго. Успёршыся на парэнчы, сахіб з цікавасцю сачыў за гэтым спаборніцтвам. Калі хуткасьць баркаса дасягнула мяжы і ён на некалькі локцяў¹ апырэдзіў параход, сахіб раптам узняў стрэльбу і, прыцэліўшыся ў надзьмуты ветразь, стрэліў. Імгненна ветразь раздзёрся, і баркас перакуліўся. Параход знік за паваротам ракі.

Цяжка сказаць, чаму сахіб зрабіў гэта. Мы, бенгальцы, не можам зразумець, што прыносіць радасць англічанам. Магчыма, ён не мог сцяраць перамогі індыйскага баркаса ў спаборніцтве; магчыма, была нейкая жорсткая асалода ў гэтым відовішчы, калі вялікі надзьмуты парус у адно імгненне раздзіраецца ў шматкі; а магчыма, было нейкае д'ябальскае задавальненне ў тым, каб адразу спыніць гульнію маленькага судна, зрабіўшы ў ім некалькі дзірак, — не ведаю. Але бяспрэчна адно: англічанін быў цвёрда ўпэўне-

¹ Локаць — мера даўжыні, роўная 0,5 метра.

ны, што за гэты жарт яму нічога не будзе, і лічыў, што як гаспадар баркаса, так і каманда, уласна кажучы, не людзі.

Калі сахіб узяў стрэльбу, стрэліў і баркас перакуліўся, Шашыбушон быў зусім побач з месцам здарэння і ўсё бачыў. Ён паспешліва падплыў да перакуленага баркаса і падабраў лодачніка і весляроў. Не ўдалося выратаваць толькі аднаго чалавека — ён быў у момант крушэння пад паветкай і расціраў вострыя прыправы.

Кроў закіпела ў жылах у Шашыбушона. Правасуддзе рухаецца надзвычай марудна — яно быццам вялікая і складаная машына: узважаючы ўсе «за» і «супраць», яно збірае доказы і з поўнай абыякавасцю накладвае кару; у ім не б'ецца чалавечае сэрца. Але Шашыбушону здавалася, што падзяляць пакаранне і гнеў таксама ненатуральна, як аддзяляць насычэнне ад голаду і здавальненне ад жадання. Ёсць шмат злачынстваў, якія патрабуюць ад гледача неадкладнага ўмяшання, у іншым разе яго чакае адплата ўсёведнага бога, што хаваецца ў душы кожнага чалавека! Тады бывае пакутліва сорамна суцяшаць сябе спасылкай на правасуддзе. Але і машына правасуддзя, і параход везлі кіраўніка ўсё далей ад Шашыбушона. Не ведаю, ці выйграла ад гэтай падзеі грамадства, але «індыйскую меланхолію» Шашыбушона яна, безумоўна, толькі ўмацавала.

Шашы вярнуўся з выратаванымі ў вёску. Баркас вёз груз джуту. Шашыбушон паслаў людзей выцягнуць яго і прапанаваў лодачніку падаць скаргу на кіраўніка лініі.

Лодачнік не згаджаўся.

— Баркас патануў, навошта ж мне яшчэ самога сябе тапіць? — пытаўся ён. — Па-першае, трэба будзе плаціць, потым, закінуўшы працу, забыўшыся на яду і сон, увесь час праводзіць у судзе, ды, апроч гэтага,

адзін толькі бог ведае, чым скончыцца справа супраць сахіба.

Але ўрэшце, калі ён даведаўся, што Шашыбушон сам адвакат, што ўсе выдаткі будзе несці ён і што ўсе факты за тое, што суд вырашыць кампенсаваць панесеную ім страту, ён згадзіўся. Аднак аднавяскоўцы Шашыбушона, якія ехалі на параходзе, нізавошта не хацелі быць сведкамі на судзе. Яны казалі Шашыбушону:

— Пане, мы нічога не бачылі, мы былі на другім баку парахода, праз шум машыны і плёскаць вады там не было чуваць стрэлу.

Праклінаючы ў душы суайчыннікаў, Шашыбушон сам падаў скаргу на кіраўніка.

Сведкі аказаліся зусім непатрэбнымі. Кіраўнік прызнаўся, што ён сапраўды стрэліў. Ён сказаў, што ўбачыў у небе чараду жураўлёў і прыцэліўся. Параход рухаўся на поўнай хуткасці і ў момант стрэлу быў ужо ў тым месцы, дзе рака паварочвае. Такім чынам, кіраўнік не мог ведаць, ці варону ён забіў, ці жорава падстрэліў, ці баркас патапіў. У паветры і на зямлі столькі здабычы для паляўнічага, што ніводны разумны чалавек не стане знарок траціць стрэл — хаця б ён каштаваў чвэрць пайсы, — на «дзерці рэг», гэта значыць брудную анучу.

Сахіба апраўдалі, і ён, пыхкаючы сігарай, накіраваўся ў клуб гуляць у віст. Труп чалавека, які расціраў прыправы, знайшлі на беразе за дзевяць міль ад месца здарэння. З разбітым сэрцам вярнуўся Шашыбушон у сваю вёску.

У той дзень, калі ён вярнуўся, для Гірыбалы была прыгатавана лодка, каб адвезці яе ў дом свёкра. Хаця ніхто не запрашаў Шашыбушона, ён усё ж пацягнуўся на бераг. Каля прыстані стаяў натоўп, ён пайшоў не туды, а трохі далей. Калі лодка адчаліла ад прыстані і праплыла перад ім, ён на імгненне ўба-

чыў нявесту, якая сядзела, нізка нахіліўшы твар, схаваны пад пакрывалам.

Доўгі час Гірыбала спадзявалася, што перад ад'ездам ёй як-небудзь удасца сустрэцца з Шашыбушонам, цяпер жа яна не магла ведаць, што яе настаўнік стаіць недалёка ад яе на беразе і глядзіць на яе. Дзяўчына ні разу не ўзняла галавы, толькі бязгучна плакала, і слёзы каціліся па яе шчоках.

Лодка адплывала ўсё далей і далей і нарэшце зусім схавалася з вачэй. Праменні ранішняга сонца заззялі на вадзе; побач, у галінах мангавага дрэва, гучна спяваў бясконцую песню папіяр; перавозчык зноў пачаў ездзіць ад аднаго берага да другога, забіраючы груз і людзей; жанчыны прыйшлі да прыстані па вадку і ажыўлена абмяркоўвалі ад'езд Гіры ў дом свёкра. Шашыбушон зняў акуляры, выцер няпрошаныя слёзы і пакрочыў у сваю хаціну з жалезнымі кратамі на вокнах, што стаіць на краі дарогі. Раптам яму здалося, што ён чуе голас Гірыбалы: «Шашы-дада!» Дзе яна, дзе? Нідзе яе няма! Ні ў доме, ні на дарозе, ні ў вёсцы, — толькі ў яго перапоўненым слязьмі сэрцы.

VIII

Шашыбушон зноў сабраў свае рэчы і накіраваўся ў Калькуту. Спраў у яго ў Калькуце ніякіх не было, ехаць туды яму, уласна кажучы, не было чаго, таму ён вырашыў паехаць туды не па чыгунцы, а па рацэ.

Сезон дажджоў быў у самым разгары. Бенгалію пакрыла, нібы сетка, тысяча звілістых ручаёў. Крываносныя сасуды свежай зялёнай Бенгаліі перапоўніліся, усюды пышна разрасліся бурныя ліяны, травы, кусты, рыс, джут, цукровы трыснёг.

У вузкіх звілістых пратоках, па якіх плыла лодка Шашыбушона, вада зраўнялася з берагамі. Лугі, а месцамі і хлебныя палаткі былі затоплены. Вада пад-

ступала да вясковых агароджаў, зараснікаў бамбуку і мангавых садоў, як быццам багі паклапаціліся абвесці каналамі карані дрэў па ўсёй Бенгаліі.

У пачатку падарожжа памытыя дажджамі дрэвы весела блішчалі ў праменнях сонца, але хутка сабраліся хмары і пайшоў дождж. Куды ні зірнеш,— усюды сумна і гразка. Як каровы ў час паводкі тоўпяцца ў вузкіх, брудных, абкружаных вадой загарадках, жаласна глядзяць вакол і цярпліва мокнуць пад струменямі дажджоў, так і Бенгалія маўкліва і сумна мокла ў непраходных, залітых багністай гразцю сырых джунглях. Сяляне выходзяць на вуліцу, прыкрыўшы галаву токай¹; жанчыны, скурчыўшыся ад дажджу і халоднага ветру, спяшаюцца па гаспадарчых справах з дома ў дом альбо, асцярожна ступаючы, ідуць пад дажджом на раку па ваду, а мужчыны, што засталіся дома, сядзяць каля дзвярэй і кураць; яны выходзяць толькі ў крайніх выпадках, абгарнуўшы хустку вакол клубоў, узяўшы ў рукі туфлі і раскрыўшы парасон над галавой,— даваць парасон жанчыне не належыць да ліку добрых звычаяў гэтай краіны, якую то паліць сонца, то заліваюць дажджы.

Дождж не слабеў. Шашыбушону надакучыла сядзець у лодцы, зашыўшыся пад стрэшку; ён вырашыў перасесці ў цягнік. Ён прыстаў да берага там, дзе адна рака ўпадае ў другую, прывязаў лодку і пайшоў пашукаць якога-небудзь харчу.

Калі кульгавы трапляе ў яму, у гэтым вінавата не толькі яма,— нагу кульгавага заўсёды быццам цягне да яе. У той дзень Шашыбушон даказаў гэта.

У месцы сутоку дзвюх рэчак рыбакі паставілі вялікую сетку, прывязаўшы яе да прыбярэжнага бамбуку. Толькі ў адным месцы застаўся праход для ло-

¹ Тока — пакрывала на галаву, зробленае з лісця пальмы.

дак. Рыбакі з даўніх часоў лавілі рыбу такім спосабам і плацілі за гэта адпаведны падатак. Як на тое ліха, старэйшаму паліцэйскаму чыноўніку раптам спатрэбілася плысці якраз гэтым шляхам. Заўважыўшы яго лодку, рыбакі пачалі здалёк крыкам папярэдджаць яго аб пастаўленай сетцы і паказваць праход. Але лодачнік сахіба не прывык лічыцца з перашкодамі, створанымі людзьмі, ён накіраваў лодку проста на сетку. Сетка апусцілася і прапусціла лодку, але вясло завязла. Каб выцягнуць яго, патрабавалася трохі часу і намаганняў.

Але сахіб узлаваўся і загадаў спыніцца. Убачыўшы выраз яго твару, рыбакі разбегліся хто куды. Сахіб загадаў сваім веслярам знішчыць сетку, і яны адразу ж парэзалі сетку, якая каштавала семсот — васьмьсот рупій.

Спагнаўшы сваю злосць, сахіб загадаў прывесці да сябе рыбакоў. Паліцэйскі не знайшоў нікога з іх і затрымаў чатырох першых сустрэчных сяян. Склаўшы рукі, яны ўпрошвалі сахіба адпусціць іх, запэўнівалі, што нічога не ведаюць. Паліцэйскі начальнік аддаў загад арыштаваць іх. У гэты момант Шашыбушон, у акулерах, не паспеўшы нават зашпіліць гузікі на кашулі, задыхаўшыся, падбег да лодкі сахіба і дрыготкім голасам сказаў:

— Вы не мелі права рэзаць сетку і мучыць гэтых чатырох чалавек!

Вялікі начальнік груба адказаў яму на мове хіндзі. У тое ж імгненне Шашыбушон скокнуў з берага ў лодку, кінуўся на сахіба і пачаў біць яго, як хлапчук ці вар'ят.

Што адбылося потым, ён не памятаў. Апрытомнеў ён у паліцэйскім участку, і наўрад ці трэба казаць, што тое абыходжанне, якое ён там зазнаў, не прынесла яму ані маральнага задавальнення, ані фізічнай палёгкай.

IX

Бацька Шашыбушона наняў адваката і перш за ўсё дамогся вызвалення сына на парукі. Пасля гэтага пачаліся клопаты, звязаныя з судовым працэсам.

Усе рыбакі, якім належала знішчаная сетка, жылі ў той жа акрузе, што і Шашыбушон, і былі падначалены таму ж заміндару. Калі з кім-небудзь з іх здаралася няшчасце, яны прыходзілі да Шашы як да юрыста. Тых, каго затрымаў сахіб, Шашыбушон таксама ведаў.

Шашы паклікаў іх і паведаміў, што выставіць іх у якасці сведак. Яны страшэнна спалохаліся: у іх сем'і, дзеці, дзе ж ім шукаць паратунку, калі яны пасварацца з паліцыяй? Кожны ж мае толькі адну галаву на плячах! Страту яны пацярпелі, гэта так, тут ужо нічога не зробіш, а нашто ж ім яшчэ сабе ж на бяду выступаць сведкамі!

— Пан, ты ўцягваеш нас у вялікую непрыемнасць, — гаварылі яны.

Але пасля доўгіх размоў яны ўсё ж згадзіліся расказаць усю праўду.

Калі Харкумар прыйшоў па нейкіх справах у суд і завітаў пакланіцца сахібам, англічанін-паліцэйскі, смеючыся, сказаў яму:

— Наіб-бабу, я чуў, твае арандатары збіраюцца даваць хлуслівыя паказанні супраць паліцыі?

Наіб спалохаўся:

— Як, хіба гэта магчыма? Да чаго ж нахабнымі зрабіліся гэтыя сыны бруднай касты!

Хутка з газет стала вядома, што на судзе адвакат не здолеў абараніць Шашыбушона.

Рыбакі адзін за адным заявілі, што сахіб не рэзаў сеткі, а толькі паклікаў да лодкі і запісаў іх імёны.

І гэта яшчэ не ўсё! Некалькі аднавяскоўцаў Шашыбушона паказалі, што яны ў той час рабілі вясель-

ную паездку і былі недалёка ад месца здарэння. Яны бачылі на свае вочы, як Шашыбушон раптам без дай прычыны накінуўся на паліцэйскага.

Шашыбушон прызнаў, што, пасля таго як яго абразілі, ён увайшоў у лодку і ўдарыў паліцэйскага. Але галоўная прычына была ў тым, што сахіб парэзаў сетку і арыштаваў невінаватых рыбакоў.

Пры такіх умовах нельга было лічыць несправядлівасцю абвінаваўчы прысуд, які вынеслі Шашыбушону. Прысуд быў суровы, бо Шашыбушон абвінавачваўся ў некалькіх злачынствах: пабоі, незаконнае ўварванне ў лодку, супраціўленне законным дзеянням паліцыі і г. д. — меліся поўныя доказы ўсяго гэтага.

Шашыбушон павінен быў пакінуць кнігі ў сваёй маленькай хаціне і пяць год правесці ў турме. Яго бацька хацеў падаць апеляцыю, але Шашыбушон рашуча запрацівіўся. Ён сказаў:

— Добра, што я мушу ісці ў турму. Жалезныя ланцугі не хлусяць, а «свабода» за сценамі турмы падманула мяне, кінула ў бяду. Калі ж казаць пра грамадства, дык у турме значна менш ілгуноў і няўдзячных, чым на волі, хаця б таму, што там менш месца.

Х

Неўзабаве пасля таго, як Шашыбушона пасадзілі ў турму, памёр яго бацька. Больш у яго не засталася нікога. Праўда, быў яшчэ брат, але ён ужо даўно працаваў у Цэнтральных правінцыях: там ён пабудаваў сабе дом, абзавёўся сям'ёй і вяртацца на радзіму не збіраўся. Усю маёмасць, якую пакінуў бацька Шашыбушону, захапіў пры дапамозе розных хітрасцяў найб Харкумар.

Відаць, лёсу было пажадана, каб у турме Шашыбушону давялося перанесці больш пакут, чым іншым зняволеным. І тым не менш доўгія пяць год прайшлі.

Зноў надышоў перыяд дажджоў. Схуднелы, са спустошаным сэрцам, Шашыбушон выйшаў з турмы. Ён атрымаў свабоду. Апроч яе, за сценамі турмы ў яго нічога і нікога не было. Бяздомнаму, адзінокаму, выкінутаму з грамадства, Шашыбушону вялікі свет здаўся беспрытульнай пустыняй.

Ён стаяў і раздумваў, як звязаць яму парваную ніць жыцця, з чаго пачаць. Раптам перад ім спыніўся вялікі экіпаж, запрэжаны парай коней. З яго выйшаў слуга, спытаўся:

— Ваша імя Шашыбушон-бабу?

— Так.

Слуга расчыніў дзверцы экіпажа і выцягнуўся, чакаючы, пакуль ён сядзе.

— Куды вы збіраецеся мяне везці? — здзівіўся Шашыбушон.

— Вас запрашае мой гаспадар.

Вакол збіраліся цікаўныя прахожыя, таму, ні пра што больш не распытваючы слугу, Шашыбушон сеў у карэту. «Вядома, тут нейкае непаразуменне,— думаў ён,— але ж усё роўна трэба некуды ісці. Магчыма, гэтая памылка і будзе пачаткам майго новага жыцця».

У той дзень у небе ішла гульня воблакаў і сонца; цёмна-зялёныя палі, што цягнуліся ўздоўж дарогі, затопленыя дажджамі, стракацелі зменаі святла і ценяў. Каля рынку стаяла нахіленая старая калымага, а непадалёк ад яе, каля харчовай крамы, група жабракоў, манахаў-вішнуітаў, спявала пад акампанемент гупіджонтры¹ і барабана:

Вярніся, вярніся, валадар мой, вярніся!

У маё галоднае, змучанае сэрца, валадар мой, вярніся!

Экіпаж ехаў, і песня чулася ўжо здалёк:

¹ Гупіджонтра — музычны інструмент.

О бязлітасны, вярніся! Мой ласкавы, пяшчотны, вярніся!
О прыгожы, як асвяжаючая навальнічная хмара, вярніся!

Словы песні чуваць былі ўсё слабей — іх ужо нельга было разабраць. Але рытм яе ўсхваляваў Шашыбушона, і ён напяваў яе сам сабе, прыдумваючы радок за радком, быццам не меў сілы спыніць песню.

Маё вечнае шчасце, вярніся! Маё вечнае гора, вярніся!
Маё шчасце і гора, пакута, багацце, прыйдзі да мяне!
Мой вечна жаданы, вярніся!
Мой заўсёды каханы, вярніся!
О няверны, о вечны, у абдымкі мае вярніся!
Мне на грудзі вярніся, у мае вочы вярніся!
У мой сон, мае мары, у мой дом,
Маю радасць, ва ўсё маё жыццё вярніся!
У мой смех вярніся,
У мае слёзы вярніся!
У маё каханне, у мой падман,
У маю гордасць вярніся!
У маю памяць вярніся, у павагу вярніся,
У маю веру і справы, клопат.
Сорам, жыццё і смерць вярніся!

Карэта ўехала ў агароджаны сад і спынілася перад двухпавярховым домам. Шашыбушон перастаў спаваць.

Не пытаючыся ні пра што, ён пайшоў услед за слугой.

У пакоі, дзе ён апынуўся, уздоўж сцен стаялі зашклёныя шафы з радамі кніг у рознакаляровых вокладках. Ubачыўшы іх, ён адчуў сябе нібыта другі раз вызваленым з турмы. Гэтыя прыгожыя кнігі з залатым цісненнем здаваліся яму знаёмымі варотамі, упрыгожанымі каштоўнымі каменнямі, за якімі хаваўся свет шчасця.

На стала нешта ляжала. Нахіліўшыся, блізарукі Шашыбушон разгледзеў зламаную грыфельную дошку і на ёй — некалькі старых сшыткаў, пашарпаны

«Дхарапат», «Катхамалу» і «Махабхарату» Кашырама Даса¹.

На драўлянай рамцы грыфельнай дошкі вялікімі літарамі было напісана почыркам Шашыбушона: «Гірыбала Дэбі». Гэта самае імя было таксама напісана яго почыркам на сшытках і кнігах.

Шашыбушон зразумеў, куды ён трапіў. Сэрца закалацілася ў яго грудзях. Ён зірнуў у адчыненае акно — і што ж убачыў? Той маленькі, з кратамі на вокнах, дом, тую выбітую вясковую дарогу і маленькую дзяўчынку ў паласатым сары... І сваё тады спакойнае ціхамірнае жыццё.

У тым шчаслівым жыцці не было нічога надзвычайнага ці выключнага: у непрыкметнай працы, у маленькім шчасці мінаў дзень за днём, і сярод нязначных падзей яго жыцця на фоне яго асабістых заняткаў вылучалася навучанне маленькай вучаніцы. Адзінокае жыццё ў хаціне на краі дарогі, той спакой, тое маленькае шчасце, маленькі тварык маленькай дзяўчынкі — усё зноў зазьяла перад ім, як недаступная, нябесная мара, па-за часам і прасторай. Карціны і ўспаміны тых дзён зліваліся са святлом сённяшняй сумнай раніцы і пяшчотным матывам вішнуіцкай песні і гучалі ў яго душы цудоўным ззяючым напевам. Сумны, горды тварык пакрыўджанай дзяўчынкі, што стаіць пасярод вузкай і гразкай дарогі праз джунглі, паўстаў перад яго вачамі, як прыгожы вобраз, створаны самім богам. Зноў пачуліся жаласныя гукі песні, і яму здалося, што на твары вясковай дзяўчынкі адлюстравалася няўцешнае гора ўсяго свету. Закрыўшы твар рукамі і ўспёршыся локцямі на стол, на дошку, сшыткі і кнігі, ён забыўся ва ўспамінах тых дзён.

¹ Кашырам Дас — бенгальскі паэт сярэднявековага пераказаў на бенгальскай мове стараіндзейскі эпас «Махабхарата».

Пачуліся лёгкія крокі. Малады чалавек узняў галаву. Перад ім, трымаючы на срэбным падносе садавіну і ласункі, у маўклівым чаканні стаяла Гірыбала. Ён выпрастаўся, і Гірыбала, апранутая ў белае ўдовіна сары без аніякіх упрыгожанняў, апусцілася перад ім на калені, нізка схіліўшы галаву.

Калі ўдава ўстала і з любасцю зірнула ў твар змучанага схуднелага Шашыбушона, слёзы напоўнілі яе вочы і пакаціліся па шчоках.

Шашыбушон хацеў задаць ёй звычайнае пытанне пра здароўе, але не мог прамовіць ані слова. Слёзы стаялі ў яго ў горле, — нявыплаканыя слёзы і нявыказаныя словы застылі ў сэрцы...

Натоўп жабракоў-паломнікаў спыніўся перад домам і заспяваў, паўтараючы зноў і зноў:

Вярніся, о вярніся!

Суддзя

I

Чалавек, у якога пасля доўгага бадзяння Кхірода знайшла прытулак, кінуў яе, як непатрэбную анучу.

Думка, што ёй зноў давядзецца за кавалак хлеба і нейкі прыстанак шукаць новага абаронцу, выклікала ў Кхіроды глыбокую агіду. Яна была ўжо не маладая.

Гэта быў той узрост, калі ў жыцці надыходзіць цудоўная пара, падобная на сонечную восень, — спакойная і глыбокая. У гэтую пару выпявае ніва жыцця і спеюць плады. Вясковае дзівацтва маладосці робіцца тады недарэчным. Мы як быццам завяршаем стварэнне свайго зямнога дома. У гэты час усё перажывае — добрае і благое, радаснае і горкае — мяняе нашу свядомасць. Мы адмаўляемся ад памылак чарадзейнага свету летуценняў і наладжваем наша жыццё так, як гэта дазваляюць нашы абмежаваныя магчымасці. Прывабны позірк новай каханкі ўжо не прыцягвае нас, і мы пачынаем больш цаніць старыя сімпатыі. Свежасць юнацтва тады ўжо блякне, а ніколі не старая душа чалавека пасля доўгага сумеснага жыцця ўсё яснаей выступае ў выразе твару і вачэй. Голас, усмешка, позірк — усё пачынае адпавядаць унутранай прыродзе чалавека. Мы расстаёмся з надзеямі на тое, чаго так і не дасягнулі, перастаём бедаваць пра тых, хто нас ашукаў. І тады мы аддаём наша сэрца таму, хто палюбіў нас і стаў бліжнім, хто захаваў вернасць

пасля ўсіх жыццёвых бур і горкіх разлук. І мы адчуваем задавальненне і спакой, калі застаёмся ў любым нам асяроддзі даўно выпрабаваных, верных сяброў. І гора тым, хто вымушаны ў гэтыя мяккія часы жыццёвага змяркання марна гнацца за новымі ўпадобамі і набыткамі, у каго не падрыхтавана пасцель для адпачынку, для каго не запалена святло, калі ўвечары ён вяртаецца дамоў.

Калі Кхірода прачнулася аднойчы раніцай і выявіла, што яе палюбоўнік уцёк, прыхапіўшы з сабой усе яе ўпрыгожанні і грошы, і што яна цяпер не мае чым заплаціць за кватэру, на што купіць малака для трохгадовага сына; калі яна падумала, што ёй ужо трыццаць восем год, у яе няма на ўсім свеце ніводнай блізкай душы і яна не можа нават памерці ў сваёй сям'і; калі яна ўявіла сабе, што сёння ёй зноў дзевяццаць, выцершы слёзы, нафарбаваць вейкі, вусны, шчокі і, хаваючы ўсімі хітрасцямі свой узрост, весела ўсміхацца і з бясконцай цярпліваасцю плесці сеткі ілюзій для ўлаўлення сэрцаў,— тады яна зачыніла дзверы, павалілася на зямлю і забілася галавой аб падлогу.

Увесь дзень яна нічога не ела і ляжала як мёртвая. Надышоў вечар. У пакоі стала цёмна. Выпадкова прыцягнуўся да яе адзін з яе ранейшых палюбоўнікаў і пастукаў у дзверы.

— Кхіро! — паклікаў ён.— Адчыні мне, Кхіро!

Жанчына расчыніла дзверы і, гыркаючы, як тыгрыца, выскачыла на вуліцу з мятлюю ў руках. Шчодралюбы маладзён паспяшаўся рэтыравацца.

Але шум пабудзіў хлопчыка, які, праплакаўшы ўвесь дзень ад голаду, заснуў быў на сваім ложку.

— Мама! — закрычаў ён пранізліва.— Ма, ма!

Тады Кхірода схапіла дзіця, моцна прыціснула яго да грудзей, выбегла на вуліцу і кінулася з ім у калодзеж.

На шум збегліся суседзі з ліхтарамі. Кхіроду і дзіця хутка выцягнулі. Маці была непрытомная, а хлопчык памёр ужо.

У бальніцы ўрачы вылечылі Кхіроду. А калі яна ачуныла, суддзя прыцягнуў яе да адказнасці за забойства дзіцяці.

II

Суддзя Махітмахон Дат быў важны ўрадавы чыноўнік. Ён веў судовы разбор па ўсёй строгасці закону, і Кхіроду прыгаварылі да павешання. Дарэмна адвакаты прыгадвалі гаротнае становішча няшчаснай і спрабавалі яе выратаваць, — яны нічога не дамагліся. Суддзя не знайшоў ніякіх падстаў для змякчэння прысуду.

На гэта суддзя меў свае прычыны. Ён называў індускіх жанчын багінямі, але ў душы ім не давяраў. Ён лічыў, што яны ўсе схільныя да парушэння сямейных сувязей.

Варта толькі аслабіць за імі нагляд — і ў грамадстве не застаецца ніводнай прыстойнай жанчыны.

Такое перакананне склалася ў суддзі не выпадкова. Каб зразумець, чаму ён так думаў, нам прыйдзецца вярнуцца да некаторых падзей яго юнацтва.

Махітмахон Дат, студэнт другога курса каледжа, быў у тыя часы зусім іншы. Цяпер спераду ў яго зьяе лысіна, а патыліцу ўпрыгожвае цікі¹. Вострая брытва кожную раніцу знішчае ўсялякія сляды валасоў на твары. А тады... Залатыя акулеры, бародка, вусы і еўрапейская прычоска рабілі яго падобным на бога Карціка ў выданні XIX стагоддзя. Ён уважліва сачыў за сваёй знешнасцю, не адчуваў агіды да віна альбо мяса і меў яшчэ такія-сякія схільнасці.

¹ Цікі — пучок валасоў на патыліцы ў брахманаў.

Непадалёк ад яго дома жыла сям'я, у якой нудзілася ўдава — Хемшашы, зусім маладзенькая, гадоў чатырнаццаці ці пятнаццаці.

Сіняватыя берагі, пакуль не трапіш на іх, здаюцца з мора казачна-прыгожымі. Удоўства трымала Хемшашы ўдалечыні ад рэальнага свету, і таму ён здаваўся ёй поўным казачных таямніц і весялосці палацам, што стаіць на другім беразе. Яна не ведала, што механізм гэтага свету жорсткі і складаны, што шчасце ў ім перамешана з горам, сумненнямі і неяскай, атручана горыччу і адчаем. Жыццё ўяўлялася ёй лёгкім, як празрысты ручай, а шляхі свету — шырокімі і роўнымі. Ёй здавалася, што шчасце знаходзіцца толькі там, за яе вокнамі, а тут, у яе пяшчотным і палкім сэрцы, тоўпяцца толькі адны незадаволеныя жаданні. Свежы ветрык маладосці павяваў тады ў прасторах яе душы і напаўняў увесь сусвет пералівамі вясёлкі веснавой прыгажосці. Сэрца яе вольна білася пад высокім блакітам нябёс, і свет раскрываўся ў духмянасці яе душы, як пяшчотныя пялёсткі чыронага лотаса.

Яе сям'я складалася з бацькі, маці і двух малодшых братоў. Браты пасля снідання ішлі раніцай у школу, потым вярталіся, абедалі і зноў ішлі паўтараць урокі ў вячэрнія класы. Бацька на свой сціплы заробак не мог узяць для іх рэпетытара.

У вольную часіну Хем любіла сядзець ля акна ў сваім пакойчыку. Яна прагна разглядала прахожых, прыслухоўвалася да звонкіх галасоў вулічных гандляроў, і ёй здавалася, што ўсе людзі шчаслівыя. Яна думала, што жабракі — гэта проста вольныя птушкі, а вулічныя гандляры — толькі актёры, якія мільгаюць на радаснай сцэне жыцця і якім не трэба ў поце зарабляць сабе на харч.

Па некалькі разоў у дзень яна бачыла, як пад акном праходзіў, ганарыста выпнуўшы грудзі, апрану-

ты з іголачкі Мохіт. Ён здаваўся ёй падобным на вялікага Індру¹, самым шчаслівым і самым лепшым з мужчын. Ёй мроілася, што гэты ганарысты, прыгожа апрануты юнак мае ўсё, чаго толькі можна пажадаць. У думках яна абагатварала Мохіта, надзяляла яго ўсялякімі добрачыннасцямі і забаўлялася гэтым, як маленькая дзяўчынка, калі гуляе ў лялькі.

Неяк аднаго вечара яна ўбачыла, што вокны ў доме Мохіта ярка асветлены. Адтуль чуваць былі звон бранзалетаў танцоўшчыц і галасы спявачак. Усю ноч яна не спала, глядзела прагнымі вачамі на цені, што рухаліся ў вокнах дома насупраць, і сэрца яе ныла і трапятала ў грудзях, як птушка ў клетцы.

Яна не ганіла сваё бажанства. Як матылі ляцяць на агонь, прымаючы яго за святло зорак, так і Хем прымала ярка асветленыя вокны кватэры Мохіта, адкуль чуліся прывабныя гукі музыкі і спевы, за райскую мясціну. Ёй не спалася ў начной цемры, і са святла, ценяў, уласных жаданняў і мрояў яна стварала нейкае чароўнае царства. На трон яна ўзвзяла свайго куміра і глядзела на яго са здзіўленнем і захапленнем. Яна паліла на вуголлях сваіх жаданняў жыццё і маладосць, сучаснасць і будучыню, шчасце і гора, нібыта на ахвярным агні. Пакланяючыся адзінаму бажанству ў ціхім храме сваёй душы, яна не ведала, што ў асабняку насупраць сярод віхру забаў і весялосці пануюць бязмежная стомленасць, перасыць, бруд нячыстых жаданняў і згубная распушта.

Маладзенькая ўдава не здолела разглядзець здалёк, што ў такія бяссонныя, залітыя агнямі ночы вядзецца смяротная гульня і гучыць жорсткі, няшчыры смех.

¹ І н д р а — уладар багоў у індыйскай міфалогіі; бог навальніцы і грому.

Хем магла б усё жыццё правесці ў адзіноце ля акна, у марах аб гэтым ілюзорным царстве і сваім бажастве. Але, на жаль, бажаство злітавалася, і неба пачало зніжацца. Сутыкнуўшыся з зямлёй, неба знікла; але разам з ім загінула і тая, што так доўга стварала яго ў сваіх марах.

Я не бачу неабходнасці падрабязна расказваць аб тым, як прагны позірк Мохіта прыкмеціў гэтую летуценную дзяўчынку ля акна, як ён слаў ёй лісты з фальшывым подпісам Бінадчондра, як атрымаў нарэшце ў адказ баязлівае і ўсхваляванае пасланне, поўнае ўзбуджаных пачуццяў і арфаграфічных памылак, і якая ўслед за гэтым узнялася бура ўнутранай барацьбы: захаплення і сарамлівасці, спадзяванняў і боязі, сумненняў і страху. Увесь свет закруціўся вакол Хемшошы, ап'янелай ад згубнага шчасця. Свет круціўся вакол яе ўсё хутчэй і хутчэй, пакуль не ператварыўся ў нейкі бесцялесны цень і пакуль, нарэшце адарваўшыся ад кола жыцця, маладая жанчына не апынулася раптоўна адкінутай далёка ўбок.

Аднойчы, глыбокай ноччу, Хемшошы кінула бацьку, маці, братоў і разам з Мохітам, які назваў сябе Бінадчондра, села ў экіпаж. Калі ідал паўстаў перад ёю ў цялесным вобразе, з усімі сваімі атрыбутамі, яна ледзь не правалілася скрозь зямлю ад сораму і дакораў сумлення. Не паспеў экіпаж крануцца з месца, як Хем са слязьмі абняла ногі Мохіта і пачала ўпрошваць:

— Малю цябе, пакінь мяне дома!

Тады ўстрыжаны Мохіт заціснуў ёй рот, і экіпаж памчаўся.

Быццам перад вачамі тапельца, праносіліся перад Хемшошы ў змроку зачыненага экіпажа малюнкi яе жыцця: вось бацька раніцай чакае яе снедаць; вось вярнуўся са школы яе малодшы брат, яна корміць яго,

а ён задаволена смяецца; вось яна з маці гатуе бецель, а калі надыходзіць вечар, маці прычэсвае яе. Яна так выразна ўявіла сабе ўсе куточки свайго дома, усе свае маленькія штодзённыя справы! Яе ціхае самотнае жыццё ў сціплай сям'і цяпер здавалася ёй раем... Гатаваць бецель, прычэсвацца, абмахваць бацьку веерам, калі ён есць, выдзіраць у яго сівыя валасы, калі ён дрэмле пасля абеду ў свабодныя дні, — нават гэта здавалася ёй такім мірным, такім поўным і цяпер, на жаль, такім далёкім шчасцем.

Як магла яна не зразумець, што іншага шчасця ёй і шукаць было няма чаго!

Яна падумала, што цяпер ва ўсіх дамах дзяўчаты спяць. Чаму яна раней нават не ўяўляла сабе, якая гэта асалода — спаць спакойна на сваёй пасцелі, у сваім пакоі?!

Заўтра з раніцы ўсе жанчыны зоймуцца сваімі звычайнымі справамі. А дзе скончыцца гэтая бяссонная ноч для Шошы, што ўцякла з дому?

Калі наступіць бязрадасная раніца і вясёлыя, мірныя праменні сонца зазяюць блікамі на сценах доміка на рагу ў завулку, усё раптоўна адкрыецца. Якая ганьба! Колькі праклёнаў абрушыцца на яе, колькі пральецца слёз!

Сэрца Хем разрывалася ад болю. Рыдаючы, яна пачала ўпрошваць Мохіта:

— Цяпер яшчэ ноч! Маці і браты яшчэ не прачнуліся! Адвядзі мяне назад!

Але бажаство нічога не хацела слухаць. Яно пасадзіла яе ў вагон другога класа, напоўнены брынклівым скрыпам колаў, і павезла туды, дзе павінен быў знаходзіцца рай.

А яшчэ праз нейкі час бажаство і рай зноў селі ў вагон другога класа і паехалі па іншай дарозе. І Хем засталася адна, па горла ў гразі.

III

Я нагадаў толькі адзін эпізод з мінулага жыцця Махітмахона. Каб не паўтарацца, не буду расказваць іншыя.

Цяпер няма патрэбы ператрасаць усе гэтыя старыя гісторыі. Наўрад ці ёсць на свеце чалавек, які памятае таго Бінадчондра. А цяперашнія паводзіны Мохіта бездакорныя: ён штодзень спраўляе рэлігійныя абрады і пастаянна вывучае шастры, ён вучыць йогэ сваіх дзяцей і строга сочыць за жанчынамі, замкнутымі ва ўнутраных пакоях, куды няма доступу нават сонцу, месяцу і ветру. Калісьці Мохіт правініўся перад некалькімі жанчынамі, і таму цяпер ён сурова карае жанчын за самыя малыя правіннасці ў адносінах да грамадства.

Праз некалькі дзён пасля вынясення смяротнага прысуду Кхіродзе суддзя, вялікі аматар паесці, пайшоў на турэмны агарод за гароднінай. Апроч таго, яму хацелася даведацца, ці адчувае вязніца згрызоты сумлення, успамінаючы грахі свайго злачыннага жыцця.

Мохіт увайшоў у жаночае аддзяленне турмы і яшчэ здалёк пачуў шум і крыкі. Увайшоўшы ў камеру, ён убачыў, што Кхірода сварыцца з наглядчыцай. Суддзя кпліва ўсмінуўся:

«Ну і характар у гэтых жанчын! Нават перад смерцю яны не прапускаць магчымасці паскандаліць. Яны і ў царстве Ямы, напэўна, будуць лаяцца з яго служыцелямі».

Мохіт падумаў, што павучаннямі і ўгаворамі трэба было б выклікаць у асуджанай раскаянне. Але, калі ён з'явіўся з гэтай высакароднай мэтай перад Кхіродай, яна склала з маленнем рукі і жаласна сказала:

— О пан, прашу цябе, загадай ёй вярнуць мой пярсцёнак!

Наглядчыца растлумачыла, што пярсцёнак быў схаваны ў валасах Кхіроды,— яна выпадкова яго заўважыла і адабрала.

Мохіт яшчэ раз усміхнуўся ў думках:

«Ёй заўтра ісці на шыбеніцу, а яна ўсё яшчэ думае пра нейкія пярсцёнкі. Відаць, для жанчын няма нічога даражэйшага за бразготкі!»

— А ну, пакажы, што там за пярсцёнак! — загадаў ён наглядчыцы.

На адным баку пярсцёнка была мініяцюра на славовай косці — партрэт юнака з бародкай і вусамі. На другім баку на золаце было выгравіравана: «Бінадчондра».

Суддзя здрыгануўся, быццам дакрануўся рукой да распаленага вугалю, уважліва зірнуў на Кхіроду. Мохіт успомніў пяшчотны, закаханы і сарамлівы тварык, заліты слязьмі, які ён бачыў дваццаць чатыры гады назад. Так, няма сумнення, твар быў той самы!

Суддзя Махітмахон Дат яшчэ раз паглядзеў на пярсцёнак, і, калі потым ён павольна ўзняў галаву, распусная жанчына, азораная водбліскам маленькага пярсцёнка, заззяла перад ім, як залатая статуя багіні.

Старэйшая сястра

I

Тара падрабязна расказвала вясковым кумачкам, як яе сусед, бязлітасны тыран, мучыць сваю жонку.

— Няхай агонь спаліць яго рот,— вынесла яна свой кароткі прысуд.

Гэтыя словы балюча закранулі Шошы, жонку Джойгапала.

«Жонцы ні пры якіх абставінах нельга жадаць мужу такіх непрыемнасцяў. Хай ужо лепш ён трымае ў роце запаленую папяросу»,— падумала яна і выказала ўголас свае сумненні.

Але Тара не супакойвалася.

— Чым быць жонкай такога чалавека, лепш сем разоў застацца ўдавой! — усклікнула яна з падвоеным запалам і пайшла.

А Шошы вярнулася дамоў і яшчэ доўга думала пра гэта.

«Я не магу ўявіць сабе, як павінен правініцца мой муж, каб я стала такой жорсткай»,— казала яна сабе, і сэрца яе напоўнілася пяшчотай да мужа, якога не было побач. Яна кінулася на той бок пасцелі, дзе ён звычайна ляжаў, цалавала пустую падушку, удыхаючы знаёмы пах...

Жанчына зачыніла дзверы спальні і выцягнула з драўлянай шкатулкі пажайцелую ад часу фатаграфію і лісты мужа.

Увесь дзень Шошы правяла ў сваім пустым пакоі. Востра адчуваючы сваё адзіноцтва, яна плакала, сумавала аб мінулым.

Джойгапал і Шашыкола былі мужам і жонкай ужо даўно. Яны рана пажаніліся, мелі некалькі дзяцей, ніколі не разлучаліся — дні ішлі мерна і спакойна, ніхто не выказваў нейкіх асаблівых пачуццяў адно да аднаго. І вось цяпер, на шаснаццатым годзе іх сумеснага жыцця, Джойгапал раптоўна паехаў на доўга па службовых справах.

Пачуццё да мужа з новай сілай загарэлася ў сэрцы жанчыны. Разлука зрабіла яго яшчэ больш бліжнім, яшчэ тужэй зацягнулася пятля кахання ў душы Шашыколы.

Успаміны пра ўсё тое, што заставалася непрыкметным у штодзённым існаванні, тужліва сціскалі яе сэрца. У гэты веснавы дзень яна зноў бачыла шчаслівыя сны палкай маладосці, калі яна толькі што выйшла замуж. А Шошы была ж не такая ўжо маладая і мела дзяцей!

Разлілася крыніца кахання, што непрыкметна струменілася ў патоку яе жыцця. Гучала ўдалечыні прыемная музыка, на берагах відаць былі залатыя замкі і казачныя гаі... На жаль, яна не магла больш ступіць у гэтую краіну мінулага шчасця.

— Хай толькі вернецца муж, — шаптала жанчына, — я больш не дам жыццю, вясне праходзіць так марна і бескалярова. А колькі разоў я спрачалася з мужам за дробязі і засмучала яго непатрэбнымі сваркамі!

Поўная шчырага раскаяння, Шошы цвёрда вырашыла быць заўсёды цяплявай: не працівіцца жаданням мужа, паслухмяна выконваць яго загады. Усё добрае ці благое яна будзе прымаць з любоўю і пяшчотай, муж для яе — усё, ён яе бог і самы дарагі ў свеце чалавек.

Шашыкола была адзіная дачка ў сваіх бацькоў, і яны заўсёды яе песцілі. Таму, хоць Джойгапал атрымліваў невялікую пенсію, маладая сям'я за кошт цесця жыла ў вёсцы, ні ў чым сабе не адмаўляючы.

Але вось зусім не ў пару ў немаладых ужо бацькоў Шошы нарадзіўся сын. Трэба сказаць, што дачка была глыбока абражана такімі нечаканымі, несправядлівымі і нават ганебнымі паводзінамі сваіх бацькоў. Яе муж таксама не выказваў асаблівай радасці з гэтай прычыны.

Гэтае позняе дзіця паглынула ўсю ўвагу бацькоў Шошы. Нованароджаны швагер, малютка, які толькі і ведаў, што смактаць матчыны грудзі і спаць, сваімі маленькімі, слабымі ручкамі невядома як пазбавіў Джойгапала ўсіх надзей на будучыню. Яму давалося паступіць на службу на чайныя плантацыі ў Асаме. Сваякі і знаёмыя настойліва раілі Джойгапалу знайсці працу бліжэй. Але ён нікога не слухаўся — ці то раззлаваўся на ўсіх, ці то разлічваў на хуткае павышэнне на новай службе.

Джойгапал паехаў у Асам, пакінуўшы жонку з дзецьмі ў цесця. Муж і жонка рассталіся першы раз.

Такі паварот лёсу выклікаў у Шошы ўтоеную нянавісць да малога брата. А той, хто не мае магчымасці дзяліцца сваімі перажываннямі, злучае яшчэ больш. Маленькі чалавечак, насмактаўшыся ўдосталь малака, заплюшчваў вочкі і засынаў, а яго старэйшая сястра злавалася і сварылася з усімі з любой, нават самай нязначнай прычыны — то малако занадта гарачае, то рыс астыў, то дзеці спазняюцца ў школу.

Маці малога неўзабаве памерла. Перад смерцю яна аддала сына пад апеку дачкі. Цяпер асірацелае дзіця здолела хутка заваяваць сэрца сваёй злоснай сястры. Хлопчык забіраўся да яе на калені, хныкаў, усяляк стараўся злавіць сваім бяззубым роцікам яе вусны, нос або вочы; хапаў маленькай ручкай яе ва-

ласы і нізавошта не хацеў іх выпускаць; прачынаўся да світання, перапаўзаў да сястры і, пяшчотна тузаючы яе, нешта шчабяталі. Ён навучыўся клікаць сястру Зізі і Зізі-ма, замест дзідзі і дзідзі-ма, і ўвесь час прычыняў ёй непрыемнасці — рабіў тое, што не трэба, калі яна займалася справамі альбо адпачывала, цягнуў у рот тое, што трапляла яму ў рукі, залазіў, куды нельга было, — і Шошы не магла ўстояць. Яна цалкам пакарылася маленькаму тырану. Ён страціў маці, але затое набыў непадзельную ўладу над сваёй сястрой.

II

Хлопчыка звалі Нілмоні. Калі яму мінула два гады, яго бацька, Каліпрашона, цяжка захварэў. Джойгапалу паслалі ліст з просьбай неадкладна прыехаць. Калі ён пасля вялікіх клопатаў атрымаў адпачынак, Каліпрашона быў ужо на смяротным ложку. Паміраючы, ён прызначыў зяця апекуном сына, а дачцэ пакінуў у спадчыну чвэрць сваёй маёмасці.

Джойгапал адмовіўся ад працы і ўступіў у кіраванне гаспадаркай нябожчыка цесця. Пасля доўгай разлукі муж і жонка зноў сустрэліся.

Калі паб'ецца нейкая рэч, кавалкі можна прыгнаць адзін да аднаго і склеіць. Аднак людзей пасля доўгай разлукі нельга так падагнаць адзін да аднаго — чалавечая душа не тое, што нежывы прадмет, яна мяняецца і перайначваецца з цягам часу.

Вяртанне мужа абудзіла ў Шошы новыя пачуцці. Як быццам яна зноў выйшла замуж. Знікла абьякавасць, што з'явілася была ў выніку доўгага сумеснага жыцця. Шошы здавалася, што муж стаў ёй значна даражэй. Яна няспынна паўтарала сабе: «Што б ні здарылася, я заўсёды буду кахаць свайго мужа».

Джойгапал інакш перажываў сустрэчу з жонкай. Раней, калі яны заўсёды былі разам, калі ў іх былі агульныя інтарэсы і звычкі, Шошы была неад'емнай часткай яго самога — каб яе не стала, Джойгапал адчуў бы ў сваім штодзённым жыцці незвычайную пустэчу. Так і сапраўды было спачатку — на чужыне Джойгапалу ў першыя дні здавалася, што ён апускаецца ў нейкае бяздонне. Але новыя прывычкі паступова запоўнілі пустату і выціснулі ўспаміны пра яго ранейшае жыццё.

Справа гэтым не абмежавалася. Раней Джойгапал жыў лена і бесклапотна. За апошнія ж два гады ў ім абудзілася такая вострая прага дабіцца поспеху ў жыцці, што ён ні пра што не мог больш думаць.

Ахопленаму новай цягай Джойгапалу ўсё яго мінулае жыццё пачало здавацца бесцясным ценем. Жанчыну больш за ўсё ператварае каханне, а мужчыну — славалюбства.

За два гады разлукі, вядома, змянілася і Шашыкола. Маленькі брат унёс нешта зусім новае ў яе жыццё, і гэта новае было незразумела Джойгапалу. У адносінах да хлопчыка яны не мелі згоды. Шошы імкнулася прымусіць мужа палюбіць малое, але так і не магла ўсвядоміць, як ён да яго ставіцца.

Шошы з радаснай усмешкай падыходзіла да мужа з дзіцем на руках, але Нілмоні не хацеў нічога ведаць пра сваяка — ён абдымаў шыю сястры маленькімі ручкамі і хаваў галоўку на яе плячы. А Шошы так хацелася, каб маленькі брацік выявіў перад яе мужам усе свае здольнасці. Але муж і не спрабаваў дабівацца прыхільнасці дзіцяці, хлопчык адказваў яму тым самым. Джойгапал ніяк не мог зразумець, што незвычайнае знайшла яго жонка ў гэтым худым, вялікагаловым, сур'ёзным смуглявым хлапчуку, каб шчодра сыпаць яму столькі ўвагі. Жанчыны лёгка ўлаўліваюць настрой сваіх мужоў. Неўзабаве Шошы зразу-

мела, што Джойгапал абыжава ставіцца да яе браціка.

З таго часу яна пачала хаваць хлопчыка, трымала яго як мага далей ад халодных, а часам непрыязных вачэй мужа. Так дзіця зрабілася цэнтрам яе клопатаў, яе таемным скарбам. А затоенае пачуццё разгараецца мацней за ўсё. Калі Джойгапала раздражняў плач малога, Шошы прыціскала яго да грудзей і старалася супакоіць. Калі ж хлопчык перашкаджаў мужу спаць і той злосна, ледзь не з нянавісцю крычаў на яго, Шошы хвалявалася і бянтэжылася, быццам была ў нечым вінаватая перад мужам. Яна паспешліва брала дзіця на рукі, адыходзілася далей і пяшчотнымі ласкамі суцяшала яго.

— Даражэнькі мой, любы, радасць ты мая,— шаптала маладая жанчына, калышачы хлопчыка.

Дзеці ўвесь час сварыліся праз розныя дробязі. Раней парадак наводзіла Шошы, яна звычайна становілася на бок брата — у яго ж не было маці — і карала сваіх дзяцей. А цяпер суддзя змяніўся, а з ім стаў іншы і крымінальны кодэкс. Нілмоні бязвінна падпадаў пад гнеў і пакаранне. Несправядлівыя адносіны мужа да швагра, як востры нож, упіваліся ў сэрца Шошы; яна брала пакрыўджанага хлопчыка ў свой пакой, карміла яго рознымі прысмакамі, дарыла цацкі, лашчыла, цалавала і старалася супакоіць як толькі магла.

Але чым больш клопату пра брата выказвала Шошы, тым мацней рабілася незадаволенасць Джойгапала, і, наадварот, чым больш злаваўся Джойгапал на хлопчыка, тым мацней любіла яна малое. З жонкай Джойгапал абыходзіўся добра, і Шошы падпарадкоўвалася мужу пяшчотна і пакорліва. Але прысутнасць хлопчыка выклікала скрытыя сутыкненні, а маўклівую барацьбу зносіць куды цяжэй, чым адкрыта сварыцца.

III

Пры першым поглядзе на Нілмоні адразу кідалася ў вочы яго вялікая галава. Здавалася, што выдзьмулі вялікі пузыр на канцы танюткай галінкі. Дактары апасаліся, што хлопчык так і застанецца хваравітым альбо зусім не выжыве. Ён доўга не мог навучыцца хадзіць і гаварыць. І, гледзячы на яго маленькі сур'ёзны тварык, здавалася, што бацькі ўсклалі на плечы сына ўвесь цяжар свайго ўзросту.

Але дзякуючы пяшчотным клопатам сястры небяспечны перыяд шчасліва мінуў. Хлопчыку споўнілася пяць гадоў.

І вось аднаго разу, у сярэдзіне месяца карцік, у дзень цырымоніі «бласлаўлення брата»¹, Шошы апрагнула маленькага Нілмоні ў новую вопратку і ўжо падрыхтавалася нанесці яму на лобік традыцыйны знак, як у пакой увайшла суседка Тара і ўсчала сварку з Шошы.

Тара заявіла, што няма ніякага сэнсу ставіць сімвал любасці на лобік хлопчыка і разам з тым таемна губіць яго.

Эдзіўленая Шошы была ўражана як громам. Яе ахапілі гнеў і крыўда.

Тара растлумачыла: Шошы і яе муж вырашылі адабраць у маленькага хлопчыка маёмасць, што дасталася яму ў спадчыну. Яны шляхам нявыплаты арэнднай платы збіраюцца падвесці маёнтак пад аукцыён, а потым купіць яго праз падстаўную асобу дваюраднага брата Джойгапала.

— Няхай праклёны ўпадуць на таго, хто распаўсюджвае такія гнюсныя паклёпы, хай у яго адваліцца

¹ Цырымонія «бласлаўлення брата» ў індыйскай сям'і адбываецца адзін раз на год і зводзіцца да таго, што старэйшая сястра наносіць метку сандалавай пастай на лоб брата. Пад час цырымоніі брат і сястра абменьваюцца падарункамі.

ад праказы язык,— загарэлася гневам Шошы. Са слязьмі на вачах пайшла яна да мужа і пераказала яму плёткі.

— Так, мусіць, цяпер нікому нельга верыць,— заявіў Джойгапал.— Упен — мой дваюрадны брат, і я быў зусім спакойны, калі даручыў яму кіраванне гаспадаркай. Мне і ў галаву не магло прыйсці, што ён можа ўтоіць запазычанасць па хашыльпурскаму маёнтку і купіць яго сабе.

— Хіба ты не будзеш скардзіцца на яго? — спытала ўражаная Шошы.

— Як гэта я буду скардзіцца на ўласнага брата? Ды і карысці ніякай не будзе, дарма толькі грошы выкіну.

Шошы была абавязана верыць мужу, але на гэты раз не змагла. Шчаслівая сям'я, яе становішча ўлюбёнай гаспадыні дома — паўсталі перад ёй у жахлівым, агідным святле. Сям'і — самага надзейнага прытулку ў свеце — больш не было. Была страшная пастка, куды яна трапіла разам з братам.

Шошы напружана абдумвала, як жа ёй, адзінокай жанчыне, абараніць бездапаможнага Нілмоні, але нічога не прыходзіла ў галаву. І чым больш яна думала, тым больш адчувала страх і агіду да мужа і разам з тым — пяшчотнасць да брата, над будучыняй якога навісла пагроза. Каб толькі ведала яна, як гэта зрабіць, яна б звярнулася за дапамогай да губернатара ці напісала б ліст самой каралеве Англіі і выратавала б маёмасць свайго брата. Каралева ніколі б не дазволіла прадаць маёнтак у Хашыльпур, які прыносіў Нілмоні семсот пяцьдзесят восем рупій у год.

Пакуль Шашыкола раздумвала аб тым, як атрымаць аудыенцыю ў каралевы і як трэба адплаціць дваюрадному брату свайго мужа, Нілмоні нечакана захварэў на ліхаманку. Ён калаціўся ў сутаргах і часта траціў прытомнасць.

Джойгапал паклікаў мясцовага ўрача. У адказ на просьбу Шошы запрасіць лепшага ўрача Джойгапал спытаў:

— Хіба Моцілал дрэнна лечыць?

Шошы павалілася да ног мужа, яна жыццём сваім заклінала яго выканаць яе просьбу.

— Добра, я прышлю ўрача з горада, — нарэшце згадзіўся ён.

Шошы брала хлопчыка на рукі, прыціскала яго да грудзей. Дзіця не хацела ні на хвіліну расставіцца з ёю, яно чаплялася за Шошы, каб яна не пайшла, і нават у сне не выпускала яе вобраткі.

Так прайшоў дзень. Увечары вярнуўся Джойгапал і сказаў, што ўрача ў горадзе ён не застаў, той паехаў некуды далёка да хворага.

— Мне трэба паехаць яшчэ ў адно месца па судовых справах, — дадаў ён, — і я папрасіў Моцілала акуратна наведваць хворага.

Уначы Нілмоні пачаў грызніць. Ледзь дачакаўшыся ранку, Шошы наняла лодку і павезла брата ў горад. Доктар быў дома і нікуды не ад'язджаў. Ён адразу ўбачыў, што мае справу з жанчынай з прыстойнай сям'і, уладкаваў Шошы з братам у старой удавы і пачаў лячэнне хлопчыка.

На другі дзень з'явіўся Джойгапал. Ён кіпеў ад абурэння і загадаў жонцы неадкладна вяртацца дамоў.

— Можаш забіць мяне, але цяпер я не вярнуся. Вы ўсе хочаце загубіць майго Нілмоні, а ў яго няма ані маці, ані бацькі, няма нікога, апроч мяне. Я павінна яго выратаваць.

— Тады заставайся тут, і можаш наогул у мой дом не вяртацца! — запальчыва ўсклікнуў Джойгапал.

— Твой дом? Гэта дом майго брата! — запырэчыла Шошы.

— Добра, паглядзім,— пагрозліва сказаў муж і пайшоў.

Гэтыя падзеі нарабілі шмат шуму ў вёсцы.

— Э мужам сварыся як хочаш,— выказала сваю думку Тара,— але ж хіба можна ўцякаць з дому? Гэта ўсё ж такі муж.

Патраціўшы ўсе грошы, якія мела з сабой, прадаўшы свае ўпрыгожанні, Шошы вырвала брата з рук смерці. Але хутка яна даведалася, што вялікі маёнтак у Дарыграме, дзе быў іх дом, які прыносіў увогуле ў год амаль што тысячу пяцьсот рупій, Джойгапал з дапамогай заміндара перавёў на сваё імя. Цяпер уся маёмасць належала яму, а не брату.

Нілмоні, ачуняўшы ад хваробы, пачаў упрошваць сястру вярнуцца дамоў. Ён засумаваў па сваіх сябрах — дзецях Шошы.

— Паедзем дамоў, здзізі, ну, паедзем,— прыставаў ён да сястры.

А тая толькі плакала. «Хіба ёсць у нас цяпер дом?» — думала маладая жанчына.

«Слязьмі справе не памагчы, а ў Нілмоні няма нікога, акрамя мяне»,— сказала сабе нарэшце Шошы і пайшла да жонкі памочніка суддзі.

Памочнік суддзі добра ведаў Джойгапала. Яму вельмі не спадабалася, што жанчына з прыстойнага дома пайшла ад мужа і ў дадатак хоча распачаць судовы працэс з-за маёмасці. Але ён нічога не сказаў Шошы і напісаў ліст Джойгапалу. Той прыехаў з дваяродным братам, сілком пасадзіў жонку ў лодку і павёз яе дамоў.

Зноў пасля разлукі сустрэліся муж і жонка. Такая, відаць, была воля Праджапаці!

Задаволены Нілмоні, які вярнуўся дамоў пасля працяглай адсутнасці, зноў распачаў гульні з сябрамі. Яго бесклапотная радасць прымушала сэрца Шошы сціскацца ад болю.

IV

Зімою суддзя аб'язджаў сваю акругу і спыніўся ў вёсцы — ён збіраўся тут паляваць. На вясковай дарозе сустрэліся яму Нілмоні з групай хлапчукоў. Вясковыя хлапчукі прынялі сахіба за адну з тых істот з зубамі, кіпцюрамі і рагамі, якіх Чанак'я¹ раіць асцэгацца, і таму трымаліся ад яго на паважнай адлегласці.

Адзін Нілмоні спакойна, з цікавасцю глядзеў на пана сваімі сур'ёзнымі вачамі. Сахіба зацікавіў хлопчык, ён наблізіўся да яго і спытаў:

— Ты ходзіш у школу?

Нілмоні нахіліў галаву:

— Так.

— А якую кнігу ты чытаеш?

Хлопчык, мабыць, не зразумеў пытання суддзі і моўчкі глядзеў на яго.

Але калі Нілмоні вярнуўся дамоў, ён з радасцю апісаў сястры сваё знаёмства з англічанінам.

Пасля абеду Джойгапал уздзеў турбан, святочную вопратку і пайшоў вітаць суддзю. Вакол было поўна скаржнікаў, істцоў, адказчыкаў і паліцэйскіх. Дзень быў гарачы, і суддзя загадаў паставіць стол у цяні.

Ён запрасіў Джойгапала сесці і пачаў распытваць яго пра вясковыя справы. Джойгапал адчуваў прыліў ганарыстасці — ён сядзеў на вачах ва ўсяго народа на такім пачэсным месцы.

«Шкада толькі, што з сям'і Чакраборці альбо Нондзі ніхто не прыйшоў і не бачыць мяне цяпер», — думаў ён.

Раптам да суддзі падышла жанчына пад пакрыва-
лам, яна вяла за руку Нілмоні.

¹ Чанак'я Вішнугупта (Каўцілья) — галоўны дарадчык цара Чандрагупты Маўр'я (IV ст. да н. э.).

— Сахіб, уручаю вам гэтага сірату,— прамовіла яна,— абараніце яго.

Англічанін убачыў знаёмага хлопчыка з вялікай галавой і сур'ёзнымі вачамі. Ён зразумеў, што перад ім прыстойная жанчына, устаў і прапанаваў зайсці да яго ў палатку пагаварыць.

— Не, я магу сказаць усё тут,— адмовілася яна.

Джойгапал пабляднеў і пачаў круціцца на крэсле.

Цікаўныя вясковыя жыхары адчулі, што тут хаваецца нешта ў вышэйшай ступені займальнае, і намерыліся падысці бліжэй, але як толькі сахіб узяў сваю трысціну, яны адышліся.

Трымаючы хлопчыка за руку, Шошы расказала гісторыю свайго брата. Джойгапал некалькі разоў спрабаваў яе спыніць, але суддзя з пачырванелым ад гневу тварам прыкрыкнуў на яго.

— Маўчы,— загадаў ён і, узяўшы трысціну, прымуціў устаць з крэсла і чакаць.

Джойгапал у душы сыпаў праклёны ў жончын адрас, але вымушаны быў маўчаць.

Нілмоні прыхіліўся да сястры і здзіўлена прыслухоўваўся да яе слоў.

Калі Шашыкола скончыла, суддзя задаў некалькі пытанняў Джойгапалу і доўга маўчаў. Нарэшце сказаў, звяртаючыся да Шошы:

— Дзіця маё, хаця разбор гэтай справы не ўваходзіць у маю кампетэнцыю, вам не трэба хвалявацца: я выканаю свой абавязак. Ідзіце з братам дамоў і нічога не бойцеся.

— Сахіб, да таго часу, пакуль брату не вернуць дом, я не магу яго туды адвесці. І калі вы не возьмеце яго з сабой, яго ўжо ніхто не зможа абараніць.

— А куды пойдзеце вы?

— Мне няма чаго хвалявацца, я вярнуся да мужа.

Сахіб крыху ўсміхнуўся. Яму нічога не заставалася рабіць, як згадзіцца ўзяць з сабой гэтага худога і

смуглага бенгальскага хлопчыка з амулетам на шыі, які, відаць, меў ціхі і добры нораў.

Калі Шошы развіталася з суддзёй, хлопчык схапіў яе за прыпол.

— Не бойся,— сказаў яму сахіб,— хадзем са мной.

Буйныя слёзы закапалі з вачэй Шошы.

— Ідзі, любы брат, мы яшчэ сустрэнемся,— сказала яна і, прыціснуўшы Нілмоні да сябе, паглядзіла яго па галаве. Потым яна хутка пайшла.

Сахіб абняў хлопчыка, які плакаў услед ёй: «Дзі-дзі, дзі-дзі!» Шошы яшчэ раз азірнулася на брата, моўчкі працягнула руку ў яго бок, як быццам супакойвала, і пайшла з невыносным болем у сэрцы.

Зноў сустрэліся муж і жонка ў сваім старым, добра знаёмым доме. Такая была воля Праджапаці!

Але гэтая сустрэча была нядоўгая. Праз нейкі час аднойчы раніцай жыхары вёскі даведзіліся, што ўчора ўвечары Шошы памерла ад халеры і ноччу адбылася крэмацыя.

Ніхто нічога не сказаў наконт гэтага. Праўда, Тара рвалася нешта заявіць, але ўсе яе спынялі.

Развітваючыся з братам, Шошы дала яму слова, што яны яшчэ раз сустрэнуцца. Але калі яна выканала сваё абяцанне, я не ведаю.

Ахвярапрынашэнне

I

Байданатх лічыўся самым мудрым у вёсцы, а таму ён больш думаў не пра тое, што ёсць, а пра тое, што яго чакае наперадзе. Нават на вяселлі ён бачыў аблічча свайго нашчадка больш выразна, чым твар сваёй нявесты. На вяселлях такое яснабачанне сустракаецца не часта. Але Байданатх быў ужо ў тым сталым узросце, калі ахвяраванне ў гонар нябожчыкам-продкам — справа больш важная за каханне: ён ажаніўся з Бінадзіні толькі для таго, каб мець сына.

Аднак у гэтым свеце памыляюцца нават мудрацы. І калі Бінадзіні дасягнула паўналецця і не выканалася свайго абавязку, Байданатх устрывожыўся: ён убачыў перад сабой брамку пекла, гатовага да прыёму ўсіх мужчын, якія не маюць сыноў.

Акрамя таго, думка пра тое, хто атрымае ў спадчыну ўсе яго велізарныя багацці пасля смерці, не давала яму карыстацца імі пры жыцці. Як я ўжо казаў, будучае для яго мела большае значэнне, чым цяперашняе жыццё.

Зразумела, ад юнай Бінадзіні нельга было чакаць такой самай разважлівасці. Небарака горка шкадавала, што мінае час, а яе маладосць праходзіць без радасці і без кахання. Сэрца яе паліў агонь зямных жаданняў, і гэта змушала яе часта забывацца пра той свет.

І ні звод законаў Ману¹, ні духоўныя павучанні Байданатха не маглi патоліць прагу яе сэрца.

Як там ні разважай, а ў маладосці для жанчыны кахаць і быць каханай — гэта ўсё, для яе гэта важней за ўсе іншыя абавязкі.

Але на долю Бiнадзіні замест вясенняга лўня першага каханья выпаў каменны град буркатні і папрокаў, якія сыпаліся на яе з вышыні тых нябёс, дзе жылі муж, свякруха, цёткі і іншыя гэткія ж важныя асобы. Усе дакаралі яе за тое, што ў яе няма дзяцей.

Ашуканая маладосць Бiнадзіні нагадвала кветку, якая яшчэ не распусцілася, а ўжо вяне ў пакоі без святла і паветра.

Бiнадзіні любіла гуляць у карты ў доме Кушум, куды яна ўцякала ад вечных папрокаў і прыдзірак. Тут перад ёю не нависала цень пекла, куды кідаюць бяздзетных, і тут ніхто не перашкаджаў жартаваць і смяяцца.

Іншы раз Кушум не хапала партнёра, і яна клікала свайго маладога дзевера Нагендра згуляць з імі ў карты. Бiнадзіні спрабавала пярэчыць, аднак Нагендра толькі пасмейваўся з яе пратэстаў. Маладосць не хоча верыць, што ў жыцці адно часта цягне за сабой зусім іншае і што нявінная гульня, напрыклад, можа паступова прывесці да чаго-небудзь вельмі сур'ёзнага.

Ды, зрэшты, Бiнадзіні і не праяўляла ніякай цвёрдасці. Калі справа даходзіла да гульні ў карты, яе не трэба было доўга ўпрошваць.

Вось так і пачаў Нагендра сустракацца з Бiнадзіні. Ён часта прайграваў, бо яго ўвагу займалі не карты, а сёе-тое больш цікавае і жывое. Ад Кушум не

¹ М а н у — міфічны роданачальнік чалавечага роду, якому прыпісваецца складанне «Законаў Ману», што вызначаюць правілы паводзін і грамадскія абавязкі індусаў.

ўтаілася сапраўдная прычына пройгрышаў Нагендра. І ад Бінадзіні таксама.

Я ўжо гаварыў, што маладосць часта не разумее значэння сваіх учынкаў. Кушум думала, што гэта вельмі цікавая забава, і ёй хацелася давесці яе да канца. Маладосць заўсёды радуецца, калі бачыць, як прабіваецца з-пад зямлі свежая крыніца кахання.

Бінадзіні таксама не бачыла ў гэтым нічога кепскага: жаданне выпрабаваць на сэрцы мужчыны сваю прывабную сілу можа быць іншы раз незаконным, але яно заўсёды натуральнае і зразумелае.

Здарылася так, што ў час гульні, калі пяцёркі змяняліся чацвёркамі, двое ігракоў у нейкі момант зразумелі адно аднаго. Акрамя ўсявышняга, гэта заўважыў і трэці ігрок і парадаваўся ад душы.

Аднойчы апоўдні Бінадзіні, Кушум і Нагендра зноў гулялі ў карты. Пачуўшы плач свайго хворага дзіцяці, Кушум выйшла. Нагендра паспрабаваў загаварыць з Бінадзіні. Але ён сам не разумее, што гаварыць: сэрца яго моцна білася, у скронях стукала.

І тут усёпераможная маладосць аказалася мацней за стрыманасць Нагендра. Схапіўшы Бінадзіні за рукі, ён з сілай прыцягнуў яе да сябе і пацалаваў.

Гэты ўчынак прымусіў Бінадзіні загарэцца ад гневу і сораму. Яна хацела вызваліць свае рукі, і ў гэты момант у пакоі з'явілася трэцяя асоба. Іх заўважылі! Нагендра рушыў да выхада, не адважваючыся падняць вочы.

— Пані, вас кліча цётка, — абьякава сказала служанка. Бінадзіні ледзь не заплакала, але стрымалася, бліснула вачамі ўслед Нагендра і пайшла за служанкай.

Служанка значна зменшыла тое, што бачыла, і ў сто разоў перабольшыла тое, чаго не бачыла, і выклікала гэтым цэлую буру на жаночай палавіне дома Байданатха. Становішча Бінадзіні лягчэй уявіць сабе,

чым апісаць. Схіліўшы галаву, яна цярпела ўсё, не спрабуючы нават апраўдацца. І тады Байданатх расшыў, што яму ўжо не дачакацца таго, хто дазволіў бы яму выканаць свой абавязак перад продкамі, і сказаў: «Прэч з майго дому, аблудніца!»

Бінадзіні зачынілася ў спальні і кінулася на ложку.

Яе вочы былі сухія, але яны гарэлі, як паўднёвае сонца ў пустыні. Потым, калі згусціўся змрок і ў садзе закаркалі вароны, яна выйшла з дому. Зоркі ззялі над яе галавой. Яна ўспомніла сваю маці, бацьку, і слёзы пацяклі па яе шчоках.

Бінадзіні пакінула дом свайго мужа. З таго часу ніхто не мог яе знайсці. Тады Бінадзіні яшчэ не ведала, што выканалася свой абавязак, і ўжо насіла ў сабе таго, хто мог бы адчыніць яе мужу дарогу да райскай асалоды.

II

Дзесяць гадоў прайшло пасля апісаных вышэй падзей. За гэты час Байданатх яшчэ больш разбагацеў. Ён пакінуў вёску, купіў вялікі дом у Калькуце і цяпер жыў у горадзе.

Чым больш расло яго багацце, тым больш ён турбаваўся пра нашчадка. За дзесяць гадоў ён два разы жаніўся, але гэтыя шлюбныя нараджалі толькі хатнія свары. У доме Байданатха вечна тоўпіліся астралагі, пандыты, знахары і саніясі. У ход пусцілі амулеты, лекавыя карэнні і патэнтаваныя сродкі. З касцей калянят, якія прынеслі ў ахвяру ў Калігхаце¹, утварылася б такая куча, што славутая піраміда Тамерлана здалася б гурбачкай. Але ўсё гэта не магло стварыць

¹ Калігхат — вялікае сяло на поўдні ад Калькуты, у якім знаходзіцца славуты храм багіні Калі.

крохкіх костачак і жывой плоці таго маленькага чалавечка, які павінен быў заняць месца гаспадара ў вялікім палацы Байданатха. І калі Байданатх думаў, што не яго сын, а нехта чужы будзе есці яго хлеб, кавалак не лез яму ў горла.

Байданатх узяў яшчэ адну жонку — няма ў свеце канца надзеям, як няма ліку нявестам на выданні.

Астролагі вывучылі гараскоп маладой і казалі, што шчаслівае спалучэнне зорак гаворыць пра скорое з'яўленне ў доме Байданатха нашчадка. Аднак прайшло шэсць гадоў, а ўдалае спалучэнне зорак так і засталася ўсяго толькі спалучэннем зорак.

Байданатх быў блізкі да адчаю. Нарэшце, па парадзе пандзітаў, якія добра ведалі шастры, ён рашыў зрабіць небывалае ахвяраванне. Велізарныя выдаткі не палыхалі Байданатха: малілася не менш сотні брахманаў.

У тыя дні страшэнны голад прыйшоў у Біхар, Бенгалію і Арысу, людзі хадзілі, як цені. Пакуль Байданатх думаў пра тое, хто будзе есці яго хлеб, галодныя з тужой глядзелі на пустыя міскі і думалі пра тое, што яны будуць есці.

І вось у адзін з тых дзён чацвёртая жонка Байданатха выпіла святой вады, у якой абмылі ногі сто брахманаў. Потым сто брахманаў наеліся рысу. Апоўдні яны закусілі яшчэ лепш. Гліняныя гаршкі, вымазаныя тварагом і маслам, якія засталіся пасля пачастунку, давалася вывозіць на муніцыпальных тачках. Але тут галодныя адчулі пах ежы і пачалі збірацца каля дома Байданатха, і яму давалася наняць некалькі лішніх вартаўнікоў — інакш нельга было адагнаць галодных ад варот.

І ўсё ж такі аднойчы раніцай здарылася вось што.

Таўстапузы саніясі размясціўся на мармуровай тэрасе дома Байданатха і прагна еў чарговыя манны пудзінг, запіваючы яго малаком. Байданатх, накінуў-

шы на сябе чадор¹ і малітвенна склаўшы рукі, сціпла сядзеў на падлозе, назіраючы за свяшчэннай трапезай. У гэты момант змучаная, знясіленая жанчына з худым дзіцём, ухіліўшыся нейкім чынам ад пільнага вока вартаўнікоў, з'явілася на тэрасе і сказала слабым голасам:

— Бабу, дай нам хоць крыху ежы.

— Гурудаял! — закрычаў патрывожаны Байданатх. — Эй, дзе ты, Гурудаял!

Тады, убачыўшы, што гаспадар злуецца, жанчына ціхенька папрасіла:

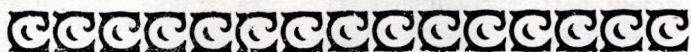
— Мне не трэба. Дай паесці хлопчыку. А мне нічога не трэба...

Але тут з'явіўся Гурудаял і выгнаў маці, а з ёю і хлопчыка, знясіленага, галоднага хлопчыка, адзінага сына Байданатха.

А тым часам сто тлустых брахманаў і трое ўкормленых саніясі каторы ўжо раз усялялі ў Байданатха надзею на тое, што ў яго будзе нашчадак, і з пачуццём уласнай годнасці прыняліся за пачастунак.

1898

¹ Ч а д о р — накідка.

Каранацыя

На вяселлі Набендушакхора і Арунлекхі бог Іраджапоці, схаваны ад вачэй смертных клубамі дыму цырыманіяльнага агню, злёгка ўсміхнуўся. На жаль, тое, што служыць багам толькі забавай, нам далёка не заўсёды прыносіць радасць.

Бацьку жаніха, Пурнендушакхора, добра ведалі высокапастаўленыя англійскія чыноўнікі. Ён плыў па моры жыцця, умела карыстаючыся вяслом «салам», і хутка дабраўся да крутых маланаселеных берагоў, дзе пражывалі райбахадурі.

У яго былі ўсе дадзеныя дзеля таго, каб дасягнуць яшчэ больш цяжкадаступных вяршынь гонару. У пяцьдзесят пяць гадоў ён накіраваў свой пражэрлівы погляд на ахутаныя лёгкай смугой пікі, дзе пражывалі тыя, хто ўдастоены тытула раджы.

І раптам ён нечакана апынуўся ў свеце, дзе не было ніякіх званняў. На пахавальным вогнішчы яго шыя, натруджаная бясконцымі паклонамі, набыла нарэшце спакой.

Навука сцвярджае, што энергія не знікае, а толькі мяняе формы і мэты ўжывання. Гэтак жа і энергія паклонаў, пастаянная спадарожніца капрызнай Лакшмі, толькі перамясцілася з плеч бацькі на плечы сына, быццам гарбуз, які падкідаюць хвалі. Юная галава Набенду пачала няспынна схіляцца ля дзвярэй англічан.

Традыцыі сям'і, з якой Набенду ўзяў сваю другую

жонку, былі зусім іншыя. (Першая жонка Набенду памерла, не пакінуўшы дзяцей.)

Блізкія людзі і паважалі старэйшага брата будучай жонкі Набенду — Праматханатха і лічылі яго ідэалам ва ўсіх адносінах. Ён быў бакалаўрам мастацтваў і ад прыроды быў надзелены розумам. Разам з тым ён не атрымліваў вялікай платы, не меў уплывовых заступнікаў і наогул жыў сціпла, таму што трымаўся воддаль ад англічан, гэтак жа як і яны ад яго. Таму ён не прыцягваў увагі людзей, якія знаходзіліся па-за асяроддзем яго родных і знаёмых.

Але Праматханатх пабываў у Англіі і правёў там некалькі год. Выхаванасць англічан пакарыла юнака, які забыў на час аб пакутах і ўніжэннях роднай краіны. Дамоў ён прыехаў у еўрапейскім касцюме.

У першы момант братоў і сяцёр гэта крыху збянтэжыла, але ўжо праз некалькі дзён яны знайшлі, што еўрапейскі касцюм надзвычай падыходзіць да іх любімца, і паступова самі захапіліся чужаземнымі модамі.

Вярнуўшыся на радзіму, Праматханатх рашыў паказаць прыклад таго, як трэба трымаць сябе на роўнай назе з англічанамі.

— Той, хто сцвярджае, што перад імі трэба абавязкова схіляць галаву, паказвае толькі сваю нікчэмнасць і несправядлівы да англічан, — заявіў ён.

Праматханатх прывёз з Англіі рэкамендацыйныя пісьмы ад шэрага ўплывовых асоб і набыў некаторую вагу сярод мясцовых англічан. Яго з жонкай нават пачалі запрашаць на чай, на абед, на розныя спаборніцтвы і забавы. Поспех п'яніў Праматханатха і прыводзіў яго ў захапленне.

У гэты час кампанія ў сувязі з адкрыццём новай лініі запрасіла многіх асоб, якія былі блізка да ўлад і карысталіся павагай, праехаць разам з губернатарам па новай дарозе. Праматханатх быў у іх ліку. У даро-

зе назад паліцэйскі інспектар груба і бесцырымонна ссадзіў з цягніка некалькі паважаных індусаў. Убачыўшы, што апрануты па-еўрапейску Праматханатх збіраецца пакінуць цягнік разам з імі, інспектар звярнуўся да яго:

— Чаму вы ўсталі, сэр? Сядайце, калі ласка, прашу вас.

Такая павага выклікала ў Праматханатха ў першы момант прыліў ганарыстасці.

Але калі цягнік рушыў, яму пачало здавацца, што апошнія праменні сонца, якое садзілася дзесьці за полем, за далёкім лесам, быццам фарбаю сорама, залілі ўсю краіну ружовым святлом. Праматханатх, адзін, у пустым купе, пачаў уважліва ўглядацца ў край лесу, за якім ляжала яго родная Бенгалія, і глыбока задумаўся. Сэрца яго сціснулася ад нянавісці і агіды, а з вачэй закапалі слёзы...

Ён успомніў прытчу пра асла, які ўявіў, што пашану аддаюць яму, а не ідалу, якога ён вязе.

«Праўда, у адным я адрозніваюся ад асла, — думаў Праматханатх. — Я ўсё ж змог зразумець, што людзі пакланяюцца не мне, а маёй паклажы».

Дома Праматханатх склікаў дзяцей, распаліў агонь і пакідаў у яго ўсё сваё еўрапейскае адзенне. Высока ўскінулася полымя, і дзеці весела скакалі ля агню. З гэтага часу Праматханатх адмовіўся ад чаю і закусак у англійскіх дамах і зноў замкнуўся ў сваёй хатняй крэпасці. А выгнаныя з цягніка ўладальнікі тытулаў па-ранейшаму ўніжана ківалі турбанамі ля дзвярэй англічан.

Па злоснай іроніі лёсу няшчасны Набенду Шэххор ажаніўся з сярэдняй сястрой Праматханатха.

Набенду лічыў, што выгадна ажаніўся: дзяўчаты з гэтага дома былі адукаваныя, выхаваныя, прыгожыя. Са свайго боку ён усяляк імкнуўся падкрэсліць, што і яны не прайгралі, парадніўшыся з ім. Быццам

незнарок ён выцягваў з кішэні пісьмы, якія яго бацька атрымліваў ад саноўчых англічан, і паказваў іх швагеркам. Але, калі ён заўважыў на вішнёвых вуснах з'едлівую ўсмешку, якая нагадвала бліскучы кончык кінжала, што висоўваўся з аксамітавых ножан, неба-рака пачаў разумець, куды ён трапіў.

— Я зрабіў вялікую памылку, — казаў ён сабе.

Самай прыгожай і развітай была старэйшая сястра Праматханатха — Лабаньялекха. Адноўчы яна разам з Арунлекхай паставіла на выступ каміна ў спальні Набенду пару англійскіх чаравікаў і размалявала іх кінаварам. Наперадзе свавольніцы паставілі дзве запаленыя свяцільні, кветкі, сандалавую пасту, запалілі плашку з духмяным алеем.

Як толькі Набенду ўвайшоў у пакой, сёстры ўзялі яго за вушы.

— Пакланіся свайму заходняму ідалу, і тады атрымаеш па яго ласцы павышэнне ў званні, — загадалі яны.

Трэцяя сястра, Кіранлекха, доўга вышывала на чадоры добрую сотню распаўсюджаных англійскіх прозвішчаў накшталт Джонса, Сміта, Брауна, Томсана і да т. п. і, нарэшце, урачыста ўручыла падарунак Набенду.

Шашанлекху, чацвёртую сястру, можна было б наогул не прымаць у разлік з прычыны маленства. Але і яна ўнесла прапанову:

— Браток, давай я зраблю табе ражанец, і ты зможаш паўтараць сам сабе імёны сахібаў.

Старэйшыя сёстры асадзілі дзёрзкае дзеўчаныя:

— Ідзі і больш не фамільярнічай з дарослымі.

Набенду злаваўся ў душы і адчуваў сябе вельмі няёмка. Але не бачыцца з сёстрамі ў яго не хапала сіл, яны пакарылі яго сваёй прывабнасцю. Асабліва старэйшая, у якой чароўнасць сапернічала са з'едлі-васцю.

Набенду быў падобны на матылька з абпаленымі крыламі, у сваёй сляпой лютасці ён толькі недарэчна круціцца на месцы.

Кампанія швагерак канчаткова захапіла Набенду.

— Я зусім не імкнуся дабівацца прыхільнасці сахібаў,— запэўніваў ён.

Ён ішоў на паклон да губернатара, а швагеркам казаў, што ідзе паслухаць прамову Сурэндраната Банерджы. Ідучы на вакзал засведчыць сваё шанаванне віцэ-губернатару, які вяртаўся з Дарджылінга, Набенду прытвараўся, што сустракае дзядзьку.

Небараку было вельмі цяжка захоўваць раўнавагу, стоячы адной нагой у лодцы сахібаў, а другой у лодцы швагерак. Але сёстры далі сабе слова зламаць першую лодку.

Прайшла чутка, што ў дзень нараджэння каралевы Вікторыі Набенду ўыздзе на першую прыступку лесвіцы, якая вядзе да неба — атрымае тытул райбахадура. Аднак ён не адважваўся даверыць радасную вестку швагеркам і толькі аднойчы вечарам, калі яркі асенні месяц прытупіў яго пільнасць, хвалюючыся, выказаў свае думкі жонцы.

На другі дзень Арунлекха накіравалася ў паланкіне да старэйшай сястры і, плачучы, пачала скардзіцца на свой лёс.

— Ну, не вырасце ж хвост у твайго мужа, калі ён стане райбахадурам, навошта ж ты так пакутуеш,— прарэчыла сястра.

Арунлекха ўпарцілася.

— Не, не, дзідзі, я згодна стаць кім хочаш, толькі не райбахадурыхай.

Яе антыпатыя да гэтага тытула была выклікана тым, што адзін з яе знаёмых, Бхутанатх-бабу, быў райбахадурам, і ёй не хацелася быць падобнай на яго жонку.

Лабанья доўга пераконвала сястру згадзіцца стаць райбахадурыхай. Але нічога не дапамагло, і яна нарэшце згадзілася дапамагчы сястры.

Муж Лабаны, Нілратан, працаваў у Башкары. У канцы восені яны запрасілі Набенду да сябе. Ён быў невыказна рады і зараз жа пайшоў на вакзал. Прычым, калі ён садзіўся ў вагон, левая рука ў яго не дрыжала. З гэтага трэба зрабіць вывад: вера ў тое, што левая рука дрыжыць перад няшчасцем, усяго толькі сляпыя забабоны.

Асенняе паветра Захаду пайшло на карысць Лабаны,— яе прыгажосць расквітнела яшчэ больш. Вясёлая ўсмешка не сыходзіла з яе вуснаў, чымсьці нагадваючыя кветкі на дрэве каш, якія распусціліся пад асеннім сонцам на пустынным беразе ракі.

Зачараваны Набенду як быццам убачыў куст жасміну ў квецені, увесь у халодных кроплях расы, якая зіхацела ў праменнях ранішняга сонца.

Клімат Захаду і задавальненне бачыць швагерку прынеслі карысць і Набенду. Ён патаўсцеў, прайшла яго худзізна.

Ап'янелы ад здароўя, пакораны клопатамі і прыгажосцю швагеркі, Набенду адчуваў сябе на сёмым небе.

Паўнаводны Ганг, які працякаў за садам, каціў свае шумныя воды ў бязмётным бегу і, здавалася, увасабляў нястрымнае вар'яцтва Набенду.

Раніцай госць гуляў па беразе ракі, і мяккія праменні асенняга сонца, як сустрэча з каханай, напаўнялі яго пачуццём задаволенасці жыццём. Потым ён вяртаўся ў дом і дапамагаў швагерцы гатаваць абед, на кожным кроку праяўляючы невуцтва і нязграбнасць. Аднак дурны невук зусім не стараўся выправіць свае памылкі ўважлівасцю і трэніроўкай, бо хоць кожны раз і лаяў сябе, але папрокі і вымовы швагеркі яго зусім не ахалоджвалі.

Як малое дзіця, ён быў на дзіва бездапаможны, няўмелы і няёмкі ў самым простым — не мог нават зняць каструлю з агню або паглядзець за рысам, каб ён не падгарэў, не мог пакласці ў блюда колькі трэба солі, перцу або іншых прыпраў.

Спачувальныя насмешкі і жартаўлівая лаянка швагеркі толькі радалі яго.

Удзень голад, нецярпенне, апетытнасць блюд, а таксама тыранія і чароўная ветлівасць гаспадыні, цікаўныя позіркы сваякоў не давалі яму па-сапраўднаму ацаніць абед.

Пасля абеду гулялі ў карты. І тут Набенду не праяўляў ніякіх здольнасцей. Ён хаваў карты, падглядваў, страшэнна спрачаўся і ўсё ж ніяк не мог выйграць. Пройгрыш ён катэгарычна адмаўляўся прызнаць і прырэчыў да хрыпаты. Нечалавечыя намаганні, якія ён прыкладаў, каб не рабіць памылак, не дапамагалі — усё роўна праігрываў.

Аднак у адным Набенду стаў непазнавальны. Ён зусім забыўся, што галоўная мэта яго жыцця — пакланенне сахібам. Усім сэрцам ён адчуваў, колькі радасці можа даць павага і клопаты родных. Разам з тым ён трапіў у зусім іншую атмасферу. Нілратан, муж Лабаньі, займаў даволі буйную пасаду ў судзе і зусім не спрабаваў выклікаць прыхільнасць да сябе сахібаў.

— Няма ніякага сэнсу, дарагі, — нязменна заяўляў Нілратан, — калі ветлівасць застаецца без адказу, то колькі ні давай сам, нічога не атрымаеш узамен. Няхай пясок пустыні асляпляльна белы, але хіба на ім можна сеяць? Сей на чарназёме, калі хочаш сабраць ураджай.

Зусім неспадзявана Набенду згаджаўся з поглядамі Нілратана. Праўда, яму не даводзілася клапаціцца аб ураджай. Перспектывы атрымання тытула райбахадура раслі самі сабой на апрацаванай бацькам і

ім самім глебе. Яе больш не трэба было паліваць. Калісьці ён, затраціўшы вялікія сродкі, збудаваў у горадзе іпадром — прадмет асаблівага захаплення англічан.

Якраз у той час, калі Набенду гасціў у Бакшары, ствараўся Кангрэс. Збіралі сродкі, і Нілратану прыслалі падпісны ліст. Калі Нілратан з лістом у руках увайшоў у пакой, Набенду бесклапотна гуляў з Лабаньёй у карты.

— Трэба падпісацца, — сказаў гаспадар.

Набенду пабляднеў — ранейшыя звычкі ўзялі ў ім верх. Лабанья ўсклінула:

— Глядзі, будзь асцярожны. Каб твой іпадром не пайшоў прахам.

Набенду выпучыў грудзі.

— Ты, напэўна, думаеш, што гэтая думка не дасць мне спаць па начах.

Нілратан супакойваў госьця:

— Не турбуйся, тваё імя не паявіцца ні ў адной газеце.

Быццам у роздуме Лабанья адказала:

— Усё-такі небяспечна. Хіба часам не здараецца, што...

Набенду раззлаваўся.

— Нічога асаблівага не здарыцца, калі нават маё імя трапіць у газеты, — сказаў ён, выхапіў ліст у Нілратана і адным махам падпісаўся на тысячу рупій. У душы ён, вядома, спадзяваўся, што яго ахвяраванне газеты абыдуць маўчаннем.

— Што гэта ты нарабіў? — схапілася за галаву Лабанья.

— Хіба я зрабіў што-небудзь дрэннае? — ганарліва запырачыў Набенду.

— А раптам цяпер чыгуначны кандуктар, прыказчык у еўрапейскім магазіне або грум на іпадроме раззлуюцца і адмовяцца прыняць запрашэнне на свята

пуджы¹, не стануць піць з табой шампанскае і ляпаць цябе па плячы,— сказала Лабанья.

— Напэўна, я памру тады ў сябе дома ў адзіноце,— высакамерна адказаў Набенду.

Праз некалькі дзён, чытаючы за чаем газету, Набенду наткнуўся на пісьмо, падпісанае нейкім Х-ам. Аўтар празмерна дзякаваў Набенду за ахвяраванне ў фонд Кангрэса і заяўляў, што ўступленне Набенду ў рады кангрэсістаў «нязмерна павялічыла сілу нашай арганізацыі».

Павялічваць сілу Кангрэса! О, нябожчык сейбіт, Пурнenduшакхор! Хіба для гэтага ты нарадзіў на індыйскай зямлі няшчаснага Набенду?

Непрыемнасць змешвалася з радасцю. Значыць, ён не такі ўжо маленькі чалавек, калі англічане і кангрэсісты напружана сочаць за вудачкай, нецярпліва стараючыся злавіць на кручок такую вялікую рыбу.

Усміхаючыся на ўвесь твар, Набенду пайшоў паказаць газету Лабанье. Яна зрабіла выгляд, што здзівілася:

— О, божа мой, хто мог усё гэта адкрыць! Хто ж гэты вораг, каб яго пярэ з'елі чэрві, каб пясок набіўся ў яго чарніліцу, каб згніла папера, на якой ён піша.

Набенду засмяўся:

— Ды не праклінай жа ты яго. Я дарую і бласлаўляю аўтара гэтага пісьма, і хай стануць залатымі яго пярэ і чарніліца.

Праз два дні па пошце прыйшла газета, якая выдавалася англічанамі, варожая Кангрэсу. У ёй за подпісам «Дасведчаны» было надрукавана абвяржэнне нататкі ў кангрэсісцкай газеце. Аўтар абвяржэння пісаў, што ніхто з тых, хто ведае Набенду, ніколі не паверыць паклёпніцкім выдумкам. Як леопард не можа вызваліцца ад сваіх чорных плям, так не можа і чалавек,

¹ Пуджа — рэлігійнае свята.

падобны на Набенду, стаць кангрэсістам. Набенду-бабу для гэтага занадта заможны чалавек, ён не бакалаўр, які шукае работу, і не беспрацоўны адвакат. Ён не з тых, хто, пакруціўшыся ў Англіі і няўмела пераймаючы еўрапейскія манеры і моды, спрабуе ўцёрціся ў англійскае грамадства і, пацярпеўшы няўдачу, расчараваны, адыходзіць ад яго. Таму хіба ён мог... і г. д. і да т. п.

О нябожчык бацька, Пурнендушакхор! Як мог ты памерці, заваяваўшы такое прызнанне і давер у англічан!

Гэтым пісьмом, як паўлінавым хвостом, можна было паказавацца перад Лабаньёй. Пісьмо неабвержна даказвала, што Набендушакхор належыць да ўплывовых і заможных асоб, а зусім не да невядомых няўдачнікаў.

Лабанья зноў прыкінулася вельмі здзіўленай:

— Які незвычайны, цудоўны прыяцель напісаў гэтую нататку! Напэўна, кандуктар, каміваяжор або які-небудзь музыкант!

— Ты павінен напісаць абвяржэнне,— сказаў Нілратан.

— Хіба гэта так ужо неабходна? Ці мала што гавораць, хіба ўсё трэба абвяргаць,— нядбайна адказаў Набенду.

Лабанья залілася гучным смехам. Набенду быў азадачаны:

— Чаго ты смяешся?

Але швагерка рагатала з нястрымнай сілай. Яна трапятала ад смеху, як ліяна ад ветру.

Вострае джала насмешлівага рогату ўкалола Набенду. Ён збянтэжыўся і засмучана запытаў:

— Ты, напэўна, думаеш, што баюся я напісаць абвяржэнне?

— Я так і думала. Ты ўсё яшчэ хочаш выратаваць свой іпадром, бо з ім звязана столькі надзей. Між

іншым, чалавеку ўласціва спадзявацца да самай смерці.

— Відавочна, таму я не хачу пісаць абвяржэнне, — злосна ўсклікнуў небарака і схапіў чарніліцу і пяро.

Аднак абвяржэнне атрымлівалася занадта вялым. Лабань і Нілратану давялося ўзяць на сябе абавязкі рэдактараў.

Здавалася, яны пяклі лучы¹. Каб цеста было больш мяккае, Набенду падліваў ваду і масла і старанна яго раскатваў, а абодва яго памочнікі не менш старанна падбаўлялі агню, каб пячэнне атрымалася сухім і гарачым.

Яны напісалі, што ўнутраныя ворагі больш страшныя за іншых ворагаў. Для ўрада Індыі фанабэрыстая англа-індыйская кампанія больш небяспечная за рускіх і патанаў. Менавіта яна больш за ўсё перашкаджае ўмацаванню вузаў дружбы паміж урадам і народам. А англа-індыйскія газеты, як камень, на шляху да пашырэння гэтай дружбы, над чым упарта працуе Кангрэс, і г. д.

У душы Набенду адчуваў страх, а часам яго ахоплівала радасць. «Якое ўважлівае пісьмо! Я ніколі сам не змог бы так напісаць».

Неўзабаве ў многіх газетах пачалася бурная дыскусія ў сувязі з уступленнем Набенду ў Кангрэс і яго ўзносам у фонд партыі.

Сам Набенду быў у роспачы. Швагеркі характарызавалі яго як бясстрашнага патрыёта, а Лабанья ўсміхалася: «Рашаючыя выпрабаванні, дружа, у цябе яшчэ наперадзе».

Аднойчы раніцай, перад купаннем, калі Набенду намашчваў сябе і рупліва стараўся дастаць цяжкадаступныя часткі спіны, слуга прынёс візітную картку, на якой быў уласнаручны подпіс самага пана акруговага суддзі.

¹ Лучы — праснакі.

З унутраных пакояў за ім з усмешкай назірала Лабанья.

З суддзёй нельга было сустрэцца, не намастціўшыся. Набенду біўся, як рыба на патэльні. Ён імгненна памыўся, апрунуўся і, задыхаючыся, выбег у пярдні пакой.

Служанка сказала, што сахіб доўга яго чакаў і нарэшце пайшоў.

Вызначыць, хто быў больш вінаваты ў гэтай хлусні — служанка ці пані, — было б цяжка нават самому педантычнаму маралісту.

Устрывожанае сэрца Набенду трапяталася, як адрэзаны ў яшчаркі хвост. Ні за ядой, ні ў час адпачынку ён не ведаў ні хвіліны спакою.

Лабанью разбіраў смех, але яна, робячы выгляд, што нічога не ведае, увесь дзень спагадліва пыталася ў Набенду:

— Што з табой, ці не захварэў ты?

Набенду праз сілу ўсміхаўся. Ён адказаў так, як і след:

— Аб якой хваробе можа ісці гаворка ў тваім доме? Твая прысутнасць вылечвае ад усіх хвароб.

Усмешка знікла з яго вуснаў. Ён пачаў разважаць: «Я зрабіў узнос у фонд Кангрэса, напісаў у газету рэзкае пісьмо і, у давяршэнне да ўсяго, прымусіў чакаць сахіба-суддзю. Што ён цяпер падумае пра мяне! О бацька, о Пурнендушакхор! Па злому лёсу я ўвесь час здаюся зусім не такім, якім я ёсць».

На другі дзень Набенду прыбраўся, надзеў вялізны турбан, у кішэню паклаў гадзіннік з ланцужком.

— Ты куды? — спытала Лабанья.

— Ды ў мяне тут адна справа...

Лабанья больш нічога не сказала.

Як толькі Набенду падышоў да дзвярэй дома сахіба і пачаў даставаць візітную картку, швейцар заявіў:

— Сахіб заняты.

Тады ён дастаў з кішэні дзве рупіі. Швейцар па-спешліва пакланіўся.

— Нас пяцёра,— дадаў ён.

Набенду спрытна дастаў дзесяць рупій, і праз некалькі хвілін яго запрасілі да сахіба.

Надзеўшы халат і пантофлі, сахіб чытаў газету. Ён пальцам паказаў Набенду на крэсла і, не адрываючы вачэй ад газеты, спытаў:

— Што вам ад мяне трэба, бабу?

Набенду дрыготкім голасам, нервова перабіраючы ланцужок ад гадзінніка, прамовіў:

— Учора... вы былі такі добры... наведалі мяне, але...

Сахіб грозна насупіў бровы і перастаў чытаць газету.

— Наведаў! Што за глупства вы вярзеце, бабу!

Успацеўшы ад перапуду, Набенду мармыча:

— Даруйце... умаляю, даруйце... выйшла нейкая памылка... які сорам,— і неяк выбраўся з кабінета сахіба.

Нават уначы, лежачы ў пасцелі, ён, як кашмар, чуў голас: «Бабу, вы немагчымы ідыёт!»

Калі Набенду цягнуўся дадому, яму прыйшла ў галаву думка: «Суддзя, відаць, да гэтага часу гневаецца і таму зрабіў выгляд, што зусім не быў у мяне. О маці-зямля, вырашы мае сумненні». Але просьба Набенду не была пачута, і ён вярнуўся дадому.

Лабань ён сказаў, што хадзіў па ружавую ваду,— прасілі паслаць дамоў. Расказ быў парушаны паяўленнем канстэбляў, іх было чалавек шэсць. Канстэблі выцягнуліся пры з'яўленні Набенду, моўчкі ўсміхаючыся.

— Цябе, відаць, прыйшлі арыштаваць за ўзнос у касу Кангрэса? — смеючыся, спытала Лабанья.

Шэсць канстэбляў працягнулі шэсць далоняў:

— Бакшыш, бабу-сахіб.

— Бакшыш, які бакшыш? — здзіўлена спытаў Нілратан, які выйшаў з суседняга пакою.

— Пан наведваў сёння сахіба-суддзю.

— О, сахіб-суддзя сёння распрадаваў ружавую ваду. Раней ён штосьці ніколі не займаўся гэтым, — сказала Лабанья.

Няшчасны Набенду яскрава ўявіў сабе ўсю жахлівасць сітуацыі і замармытаў такую бязглуздыцу, што ніхто нічога не мог зразумець.

— Няма за што даваць вам бакшыш, — сказаў Нілратан. — Бакшыша не будзе.

Набенду сарамліва выцягнуў з кішэні банкноту:

— Яны людзі бедныя, ім трэба што-небудзь даць.

Нілратан выхапіў банкноту з рук няшчаснага:

— Ёсць людзі больш бедныя, я аддам грошы ім.

Набенду быў вельмі ўстрыжаны тым, што яму не дазволілі хоць крыху ўміласцівіць духаў грознага Ісвара¹. Калі канстэблі, кідаючы грозныя погляды, сабраліся выходзіць, Набенду жаласліва паглядзеў у іх бок, быццам без слоў даючы ім зразумець: «Вы бачыце, пань, я не вінаваты».

У Калькуце адкрыўся з'езд Кангрэса. Нілратан з жонкай вярнуліся ў сталіцу, з імі прыехаў і Набенду. На вакзале прадстаўнікі Кангрэса акружылі Набенду і выканалі перад ім скокі Шывы. Не было канца дыфірамбам у яго адрас:

— Краіна нічога не даб'ецца, пакуль такія правадыры, як вы, не зоймецеся дзейнасцю на яе карысць.

Набенду не мог не згадзіцца са справядлівасцю гэтых слоў. Так, з бляскам і шумам, ён стаў адным з лідэраў краіны.

Калі ён наведваў сходы Кангрэса, усе дружна сустракалі яго еўрапейскім прывітаннем — «гіп, гіп,

¹ Ісвар — у індыйскай міфалогіі бог — гаспадар сусвету.

ура!». А вушы радзімы рабіліся ружовымі ад сораму.

Настаў дзень нараджэння каралевы Вікторыі. Набенду не аказалася ў спісе райбахадураў — званне, якое здавалася такім блізкім, знікла, як міраж.

У той дзень, вечарам, Лабаньялекха запрасіла Набенду і ўрачыста паставіла яму на лоб чырвонай сандалавай фарбай тылак¹. Швагеркі надзелі яму на шыю гірлянды кветак, а апранутая ў чырвонае Арунлекха хавалася за парц'ерамі, толькі вочы яе блішчалі ад смеху і сарамлівасці. Сёстры ўклалі ёй у руку вянок і дарэмна спрабавалі выцягнуць. Гэты галоўны трафей доўгу, да самай ночы, у адзіноце чакаў Набенду.

— Сёння мы цябе карануем, — заявілі швагеркі. — У Індыі больш ніхто не заслужыў такога ўшанавання.

Толькі сэрца Набенду ды ўсявышні ведалі, ці зусім ён супакоіўся. Мы адчуваем наконт гэтага вялікія сумненні. Больш таго, мы цвёрда верым, што Набенду яшчэ калі-небудзь стане райбахадурам. А пасля яго смерці «Піянер» і «Англічанін» будуць разам яго аплакваць. А пакуль трохразовае ўра бабу Набенду-шакхору — гіп, гіп, ура, гіп, гіп, ура, гіп, гіп, ура!

1898

¹ Т ы л а к — адзнака касты.

Промах

Абставіны вымусілі мяне пакінуць бацькоўскі дом. Не буду тлумачыць, як і чаму гэта здарылася,— вы і так усё зразумеце, калі прачытаеце апавяданне да канца.

Сам я — сельскі доктар. Дом мой стаіць якраз на супраць паліцэйскага ўчастка. А гэта значыць, што з паліцэйскімі я знаёмы не меней, чым з богам смерці. Дадам яшчэ, што пакуты, якія зазнае чалавек на зямлі ад бога і яго намеснікаў, мне таксама вельмі добра знаёмы. Як вядома, каштоўнасць жамчужнага ланцужка складаецца з жамчужын, а характэрнае жэмчугу выяўляецца найлепей у ланцужку — вось нейкая падобная залежнасць атрымалася і ў мяне з паліцэйскім інспектарам, у выніку чаго наша ўзаемнае пасрэдніцтва ў розных справах павялічвала прыбыткі кожнага з нас.

Сувязі нашы былі трывалыя, і іх заканамернае развіццё прывяло да таго, што мы з паліцэйскім інспектарам Чакраборці зрабіліся шчырымі сябрамі. Больш таго, ён так падбіваў мяне ажаніцца з яго гартнай швагеркай, што ператварыў маё жыццё па сутнасці ў пакуту.

Усё ў тым, што ад першага шлюбу ў мяне засталася дачка Шошы. Як я мог даверыць мачысе яе лёс? З года ў год адзін за адным праходзілі восеньскія дні, адзначаныя календаром, як найбольш спрыяльныя для вяселля. Усялякія жаніхі, вартыя і не вартыя, заходзілі

ў вясельны паланкін. Толькі я па-ранейшаму баляваў на чужых пірах ў свіце жаніха і сумна вяртаўся дамоў адзін.

Шошы скоро павінна было споўніцца трынаццаць год. Я разлічваў знайсці ёй жаніха з добрага дома,— значыцца, дзеля гэтага мне трэба было назапасіць паболей грошай. А тады ўжо я змог бы заняцца і яшчэ адной добрай справай — пошукамі нявесты для сябе самога.

Вось якраз у такі час, калі я сядзеў і круціў галаву над тым, як бы раздабыць грошай, у пакой уваліўся Харынатх Мазумдар з вёскі Туясі і кінуўся мне ў ногі. Высветлілася, што ўчора вечарам раптам памерла яго дачка-ўдава. Ворагі Харынатха даслалі інспектару ананімнае пісьмо, у якім сцвярджалі, што памерла яна нібыта ад аборту. Цяпер паліцыя хоча забраць труп для расследавання. Харынатх сказаў, што ён не перажыве такой жаклівай абразы памяці сваёй дачкі. І таму, раз я доктар і, акрамя таго, блізкі сябар інспектара, я павінен нейкім чынам умяшцацца ў гэтую справу і спыніць яе.

Сапраўды, шляхі Лакшмі неспазнанья — калі ёй уздумаецца, яна можа выбраць для свайго паяўлення не толькі парадны, але часам і чорны ход.

Выслухаў я старога, паціснуў плячамі і заклапочана прамовіў: «Справа складаная»,— і нават прывёў яму некалькі паспешліва прыдуманых прыкладаў, ад чаго стары затросся ўсім целам і заплакаў, як малое дзіця.

Карацей кажучы, дазвол на пахаванне, а таксама сам пахавальны рытуал даводзілі яго да страшэннага збяднення.

У час нашай размовы ў пакой увайшла мая дачка Шошы.

— Тата, а чаму гэты стары абхапіў твае ногі і плача? — спытала яна ласкавым голасам.

— Займайся, калі ласка, сваімі справамі, а гэта цябе не датычыцца,— сярдзіта адказаў я.

Гэты выпадак зняў апошнюю перашкоду на дарозе нявесты да абранага жаніха. Дзень вяселля быў вызначаны, і падрыхтоўка пайшла поўным ходам. А як жа інакш? Гэта ж у дом свёкра ішла адзіная дачка!

Гаспадыні ў маім доме не было, але спагадлівыя суседкі з ахвотай дапамагалі мне. Дапамагаў і бясконца ўдзячны мне, але ўшчэнт збяднелы Харынатх.

Напярэдадні таго дня, калі Шошы па звычаю трэба было націраць імбірам, высветлілася, што яна захварэла на халеру. Хвароба развівалася хутка. Адчуваючы, што ўсе мае намаганні дапамагчы ёй дарэмныя, я шпурнуў на падлогу прабіркi з бескарыснымі лекамі, пабег да Харынатха і прыпаў да яго ног.

— Даруй, дада, даруй мне, грэшніку! Але ж, Шошы мая адзіная дачка, больш у мяне няма нікога.

— Што вы робіце, доктар? — усклікнуў разгублены Харынатх.— Гэта я вам вечны даўжнік. Устаньце, калі ласка, прашу вас.

— Я саграшыў, давёў цябе да галечы, і цяпер мяне напаткала адплата — мая дачка памірае!

Я пачаў моцна крычаць:

— Я загубіў няшчаснага старога, і вось яна, кара! О божа, выратуй маю дачку!

Я сарваў з Харынатха зношаныя палатняныя пантофлі і пачаў біць сябе імі па галаве. Стары паспешліва адабраў іх у мяне.

У дзевяць гадзін раніцы Шошы раптам зусім пажаўцела, быццам яе ўжо нацёрлі імбірам, і назаўсёды пакінула гэты свет.

А на другі дзень да мяне з'явіўся інспектар:

— Ну вось, больш марудзіць няма чаго, трэба жаніцца. Будзеш пасылаць сватоў?

Нават шайтана не ўпрыгожыла б такая абуральная бестактоўнасць да чалавечага гора, але гуманнасць па-

ліцэйскага інспектара я вельмі добра ведаў з асабістага вопыту, таму і вырашыў прамаўчаць. Гэтую своеасаблівую спагаду сябра я ўспрыняў, як удар бізуна. Сэрца можа пакутаваць, але жыццё ідзе сваім парадкам. Я павінен быў паклапаціцца, каб набыць прадукты, адзенне, нават дровы для пахавальнага вогнішча і стужку для туфляў.

І як толькі я заставаўся сам-насам з сабой, у вушах адразу пачынаў гучаць ласкавы галасок:

— Тата, а чаму гэты стары абхапіў твае ногі і горка плача?

Я за свой кошт пакрыў саломай пахілую хаціну Харынатха, выкупіў у ліхвяра яго сякія-такія рэчы, аддаў яму сваю малочную карову.

Але супакоіцца я ўсё роўна не мог. На адзіноце ў прыцемкі і ў бяссонныя ночы няцярпны боль сціскаў маё сэрца: мне ўсё здавалася, што з прычыны маёй лютасці дачка мая не знаходзіць сабе месца на тым свеце. Я быццам чуў яе тужлівы голас:

— Та, та, навошта ты гэта зрабіў?

Я перастаў браць грошы з беднякоў за лячэнне. Бачачы тую ці іншую дзяўчыну ў вёсцы, я ўспамінаў пакуты ўласнай дачкі...

Пачалася пара дажджоў. Вёску затапіла. З хаты ў хату і на рысавыя палі ездзілі ў лодках. Дождж ліў і днём, і ноччу.

Аднойчы мяне паклікалі да хворага ў маёнтак заміндара. Лодачнік, якога прыслалі гаспадары, не хацеў чакаць ні хвіліны. Яго цярпенне гатова было вось-вось лопнуць.

Сумныя думкі апаноўвалі мяне. Раней, калі я выязджаў да хворых, мяне заўсёды праводзіла Шошы, яна правярала, ці не парваны мой стары парасон, клапаціла пераконвала мяне хутаць горла і старацца не прамокнуць. А гэтым разам мне давялося самому шукаць свой парасон.

Я збіраўся марудна, не спяшаўся выйці з пустой хаты, дзе цяпер гаспадар — маўклівая цішыня. Перад вачамі стаяў любви, ласкавы тварык дачкі. Я кінуў позірк на замкнутыя дзверы яе спальні і падумаў, няўжо бог будзе клапаціцца аб шчасці чалавека, якому няма ніякай справы да іншых. І, калі я праходзіў каля пустога пакоя дачкі, сэрца маё тужліва ныла. Але з вуліцы данёсся нецяярплівы крык панскага лёкая, і я ўспомніў пра свае абавязкі, і паспешліва выйшаў з хаты.

Калі ўсеўся за спіной лёкая, я раптам убачыў каля веранды паліцэйскага ўчастка яшчэ адну лодку. У ёй сядзеў селянін. На ім, акрамя павязкі на бёдрах, нічога не было. Па яго голаму скурчанаму целу хвастаў дождж.

— Што ў цябе здарылася? — спытаў я.

Аказваецца, ад укусу змяі ў небаракі мінулаі ноччу памерла дачка. Паліцыя выклікала яго сюды з далёкай вёскі на допыт. Ён захінуў труп дачкі сваім адзіным пакрывалам, а сам застаўся голы. Нецяярплівы пасланец заміндара рашуча адштурхнуў лодку, і мы паплылі.

Калі я вярнуўся дахаты, селянін па-ранейшаму сядзеў у сваёй лодцы. Я перадаў яму сёе-тое з ежы. Але ён не дакрануўся да яе. Мяне тым часам чакалі, і я, калі перакусіў крыху, паехаў да новага хворага.

Вечарам я зноў убачыў таго ж селяніна. Падобны на здань, ён ужо не мог гаварыць і толькі моўчкі глядзеў на мяне. Відаць, небарака ўжо не цяміў, дзе ён і што з ім, і думаў, што і рака, і вёска, і паліцэйскі ўчастак, словам, увесь гэты туманны, мокры, непрыйстойны свет — адна ўява.

І ўсё ж, пасля настойлівых пытанняў мне ўдалося высветліць, што адзін раз паліцэйскі выходзіў да яго. Ён пацікавіўся, ці няма ў селяніна грошай. Калі ж даведаўся, што той вельмі бедны і што ў яго няма ні граша, сказаў:

— Ну што ж, у такім выпадку пасядзі яшчэ тут. Я і раней не раз назіраў такія сцэны, але яны мяне не краналі. Цяпер жа маўклівае гора асірацелага селяніна ўзрушыла мяне да глыбіні душы. Мне здавалася, што зверху, з зацягнутага свінцовымі хмарамі неба да мяне даносіцца ласкавы голас маёй Шошы, поўны літасцівых просьбаў.

Віхурай уварваўся я да інспектара. Ён сядзеў на цыноўцы з чароту і пыхкаў люлькай. Насупраць яго, расказваючы нешта, размясціўся сват нявесты — муж цёткі, які прыехаў здалёку, каб узяць мяне ў сваякі.

— Людзі вы ці пачвары? — зароў я на ўсё горла і шпурнуў ім свой дзённы заробак. — Вам патрэбны грошы? Бярыце іх і задушыцеся! Але адпусціце гэтага небарак і дайце яму пахаваць сваю дачку!

І тут сяброўству доктара з інспектарам, сяброўству, якое ўзгадавалася на слязах бяздольных людзей, прыйшоў канец. Яно было разарвана віхурай. Колькі я потым ні падаў да ног інспектара, колькі і як ні праклінаў свой промах, усё было дарэмна — родны кут я ўрэшце вымушаны быў пакінуць.

Гірлянда

кахання

Раніцай было халаднавата. А сярод дня з поўдня падзьмуў цёплы вецер. Седзячы на верандзе, Джацін любаваўся прыродай. Скрозь дрэвы саду віднелася поле, залітае шчодрымі праменьнямі вясновага сонца. Поле перасякалася прасёлачнай дарогай, па якой да вёскі марудна рухалася нейкая падвода. Фурман з абкручанай ручніком галавой ляніва цягнуў песню.

Джацін задумаўся. Раптам за спіной пачуўся вясёлы жаночы голас:

— Ты што, Джацін, напэўна, успамінаеш сяброў, з якімі сустракаўся, калі адзначаў дзень свайго нараджэння?

— Чаму ты так гаворыш, Патол? Няўжо я такі няшчасны, што мне больш няма аб кім думаць?

— Няма чаго прыкідвацца, — усклінула жанчына, — я ведаю ўсё, што з табою здарылася ў жыцці. Як табе не сорамна, вырас такі вялікі і да гэтага часу не прывёў у хату жонку. Нават у нашага садоўніка ёсць жонка — ён з ёю сварыцца двойчы на дзень, але ж уся вёска ведае, што ён жанаты. А ты глядзіш на поле і прыкідваешся, што марыш пра некага. Мяне не падманіш — мне знаёмы твае хітрыкі. Наш садоўнік ніколі не глядзіць так у поле, прыкідваючыся, што тужыць па некім. У час сапраўднай адзіноты ён не расставаўся з сярпом, і ён зусім не глядзіць так сумна на свет. І ты, мой даражэнькі, цяпер маляваў у сваіх думках зусім не твар нявесты. Я ж добра ведаю —

увесь твой час праходзіць у працы над трупамі ў анатамічным тэатры, ды яшчэ ты зубрыш падручнік. Так што няма чаго глядзець такімі разгубленымі вачамі на неба.

Джацін склаў умоўна рукі:

— Хопіць, хопіць, дастаткова! Не трэба мяне болей сароміць. Дзякуй вашаму садоўніку. Я пастараюся ўзяць прыклад з яго. Заўтра раніцай я павешу гірлянду на шыю першай дзяўчыне, якую сустрэну, няхай нават гэта будзе лясная дзяўчына. Болей я ўжо не буду табе прарэчыць.

— Слова?

— Слова!

— Ну, тады хадзем.

— Куды?

— Хадзем жа, я табе кажу.

— Не, не, якая яшчэ думка прыйшла табе ў галаву? Я цяпер нікуды не пайду.

— Ну што ж, сядзі тут,— і Патол хуценька выйшла з пакоя.

Але спачатку трэба яшчэ сёе-тое расказаць чытачу.

Джацін і Патол аднагодкі. Праўда, Патол старэйшая за Джаціна ўсяго на адзін дзень. Але з гэтае прычыны Джацін не лічыў патрэбным праяўляць у адносінах да яе асаблівую пачцівасць. Наогул, яны даводзіліся адно аднаму стрыечнымі братам і сястрой. У дзяцінстве яны часта разам гулялі. Патол дарэмна скардзілася бацьку і дзядзьку, што Джацін не называе яе «дзідзі», бо ніякія пакаранні не дапамагалі — ён упарта называў яе Патол.

Патол нават жартам сварылася. Ніхто ў сям'і не мог спыніць патоку яе насмешак. Яна кпіла пры свякрусе. Спачатку гэта выклікала доўгія размовы, але паступова ўсе скарыліся і звykліся — такі ўжо ў яе характар. Ударамі невычэрпнай весялосці Патол руйнавала нават ураўнаважанасць настаўніка — яна не

цярпела вакол сябе аніводнага сур'ёзнага ці фанабэрыстага твару — яе жарты, смех, пацешлівыя прымаўкі, здавалася, электрызавалі паветра.

Муж Патол, Харкумар-бабу, быў памочнікам міравога суддзі, ён нядаўна пакінуў месца ў Біхары і пачаў працаваць у Калькуце ў акцыянернай управе. Баючыся чумы, ён наняў дом з садам у Балі, прыгарадзе Калькуты, і ездзіў адтуль на працу. Яму часта даводзілася бываць па справах у правінцыі, і таму ён сабраўся ўжо выпісаць з вёскі маці і яшчэ некалькі родзічаў, як раптам жонка запрасіла пагасцяваць на некалькі тыдняў Джаціна, які толькі што закончыў медыцынскі каледж і яшчэ не меў ні ўрачэбнай практыкі, ні рэпутацыі.

Калі Джацін пасля калькуцкіх вуліц апынуўся ў доме, дзе было так многа зелены, ён увесь першы дзень сядзеў адзін на верандзе, аддаючыся прыемнай сузіральнасці, чаму асабліва садзейнічала паўдзённае сонца месяца фальтуна. Якраз ў гэты час на яго напала Патол, аб чым мы ўжо расказвалі вышэй. Калі яна выйшла, ён рассеўся яшчэ зручней і пачаў перабіраць у думках казкі пра лясных дзяўчат, якія ён чуў у дзяцінстве.

Джацін уздрыгнуў, калі нечакана зноў пачуў вясёлы голас Патол. Яна прыйшла, ведучы за руку нейкую дзяўчыну. Падвяла яе і сказала:

— Вось табе лясная дзяўчына.

— Што, дзідзі? — спытала дзяўчына.

— Курані, паглядзі на майго брата. Ну як ён, нішто сабе?

Дзяўчына без ніякага сораму пачала разглядаць Джаціна.

— Ну як, падабаецца? — спытала Патол.

З самым сур'ёзным выглядам Курані сцвярджалы на кінула галавой — падабаецца. Джацін пачырванее і ўскочыў з крэсла:

— Фу, Патол, не дзяцінься!

— А ты не строй з сябе дарослага! Ты ж ужо не дзіця малое, а не жанаты.

Джацін спрабаваў уцячы, але Патол стрымала яго.

— Не бойся, Джацін, не бойся, табе не давядзецца адразу ж дарыць гірлянду — цяпер неспрыяльныя для вяселля месяцы, у цябе яшчэ ёсць час.

Худзенькая дзяўчынка, якую Патол назвала Курані, стаяла быццам анямелая. Ёй вось-вось павінна было споўніцца шаснаццаць гадоў, яе нельга было назваць прыгожай, а тварам яна нечым нагадвала малодое аляня. Грубіяны назвалі б яе дурненькай, але гэта не адпавядала б праўдзе, бо выгляд дзяўчынкі сведчыў не пра адсутнасць розуму ад прыроды, а проста пра звычайную неразвітасць, якая, дарэчы, не псавала дзявочай прыгажосці, а толькі надавала ёй нейкую своеасаблівасць.

Раніцай Харкумар-бабу вярнуўся з Калькуты і, калі ўбачыў Джаціна, сказаў:

— А, ты прыехаў, Джацін, вельмі добра. Табе трэба крыху папрактыкавацца. Ты ведаеш, калі мы яшчэ жылі на захадзе, дык аднойчы ў голад узялі да сябе на выхаванне дзяўчынку Курані. Як знайшлі яе? Хтосьці тады сказаў, што яе бацькі і яна ляжаць непадалёку ад нашага бунтала. Калі мы падышлі да іх, дарослыя былі ўжо мёртвыя, але дзяўчо яшчэ дыхала. Патол многа зрабіла, каб яе выратаваць. Ніхто не ведае, якой яна касты, і калі ўзнікае такое пытанне, дык Патол заўсёды адказвае: «Яна — двойчы нараджалася: аднойчы памерла і ўваскрэсла ўжо ў нашым доме; такім чынам, да ранейшай касты яна не належыць».

Спачатку дзяўчына звала маю жонку «мама», але Патол на яе насварылася: «Няма чаго называць мяне маці, я твая дзідзі».

«Калі такая вялікая дзяўчынка будзе зваць мяне

мамай,—казала мне Патол,—дык, значыцца, я старая». Не ведаю, вінаваты тут голад ці яшчэ што-небудзь, але ў дзяўчынкі сяды-тады бываюць вострыя колікі. Табе трэба як мае быць заняцца ёю. Гэй, Тулсі, пакліч сюды Курані.

У гэты час Курані заплятала валасы. Яна прыбегла да Харкумара, хоць яшчэ і не скончыла прыбірацца, і дапытліва ўтаропілася на нас сваімі ласкавымі аленімі вачамі.

Бачачы, што Джацін бянтэжыцца, Харкумар-бабу заўважыў:

— Ты дарэмна саромішся, Джацін. Па выгляду яна зусім дарослая, але ўяві сабе зялёны какос: унутры яго адна вада замест соку, і мякаць яшчэ зусім няспелая. Яна яшчэ нічога не разумее, і ты, калі ласка, не прымай яе за жанчыну — гэта яшчэ дзікі алень.

Джацін заняўся сваімі абавязкамі доктара, але ніякай хваробы не знайшоў у дзяўчыны.

— Яна зусім здаровая,— запэўніў ён.

У пакой нечакана зайшла Патол і сказала:

— Ты, напэўна, хочаш праверыць, ці ў парадку яе сэрца,— яна пацалавала дзяўчыну і дадала, звяртаючыся да Курані:

— Табе падабаецца мой брацік?

Дзяўчына кінула галавой: «Ага».

— Ты пойдзеш за яго замуж?

Курані зноў сцвярдзальна схіліла галаву.

Патол і Харкумар-бабу адначасова зарагаталі. Курані, не разумеючы, у чым сэнс жарту, засмяялася таксама.

Джацін пачырванеў і расхваляваўся:

— Ну, Патол, ты дазваляеш сабе замнога, ты дрэнна сябе паводзіш. Харкумар-бабу, вы даяце сваёй жонцы замнога волі.

Харкумар-бабу адказаў:

— Інакш бы я не меў ніякай надзеі на тое, што

яна даруе мне мае слабасці. Але, Джацін, ты зусім не ведаеш Курані і таму гэтак хвалюешся. Пры такой умове ты, мабыць, сапраўды навучыш яе саромецца. Але як ні старайся, ты ўсё роўна не зможаш прымуціць яе з'есці плод з дрэва пазнання. Усе прывыклі з яе жартаваць. І калі ты, наадварот, будзеш трымаць сябе занадта сур'ёзна, дык яна будзе адчуваць сябе няёмка.

— Вось з гэтай прычыны ў мяне з Джацінам ніколі не было згоды, з дзяцінства мы адно сварыліся, бо ён занадта сур'ёзны,— дадала Патол.

Харкумар-бабу запырэчыў:

— Сварыцца такім чынам, напэўна, у цябе ўвайшло ў звычку?

— Вось і няпраўду ты кажаш. З табой сварыцца мне непрыемна, я і не збіраюся.

— Я з самага пачатку прызнаю сябе пераможаным.

— Ты шмат чаго гэтым дасягаеш. Калі б ты скарыўся не адразу, мне б гэта прынесла вялікае задавальненне.

Ноччу Джацін адчыніў у спальні вокны — было душна. Ён доўга не мог заснуць і думаў. Які страшэнны цень павінен быў легчы на душу дзяўчынкі, бацькі якой памерлі ад голаду ў яе на вачах. Як яна павінна была пасталець у гэтыя страшэнныя дні. Няўжо можна было з яе жартаваць? Усявышні яе пашкадаваў, захінуў пакрывалам яе розум. Не дай божа яму расхінуцца — якую жорсткую гульню лёсу ёй давадзецца тады пабачыць.

Сёння ўдзень Джацін глядзеў на яснае вясновае неба, якое свіцілася праз лістоту дрэў; усё навокал было насычана духмянасцю парасткаў какосавай пальмы, і ўвесь сусвет у яго душы быў ахутаны туманам гэтай прыгажосці. Але гэтая дзяўчына-небарака з вачыма аляняці развеела туман. За расхінутай заслонай, за шастаннем, шамаценнем, шчабятаннем птушак

паказаўся вялізны рэальны свет, змардаваны, галодны, змучаны смагай.

На другі дзень увечары ў Курані быў прыступ хваробы. Патол неадкладна паклікала Джаціна. Цела дзяўчыны знямела, ад болю яе звяла сутарга. Джацін паслаў за лекамі і паклапаціўся адразу ж падрыхтаваць грэлку.

Патол і тут не пакідала з'едліва гаварыць:

— Ты зрабіўся такім важным доктарам, а не здагадаўся нацярці ёй ногі гарачым алеем. Хіба не бачыш, што ступакі зусім халодныя.

Джацін паспешліва пачаў уціраць алей і рабіць масаж. Лячэнне зацягнулася да самай ночы.

Харкумар, калі вярнуўся са службы, таксама ўсхваляваўся. Са сваіх пакояў ён раз-пораз прысылаў служку, каб даведацца пра здароўе дзяўчыны і як яе лечаць.

Джацін не адразу, але зразумеў, чым выклікана выключная ўвага Харкумара да хворай: гаспадар непакоіўся, што так доўга няма жонкі.

Джацін сказаў Патол:

— Ідзі, Харкумар хвалюецца.

— Чаго ты ўмешваешся ў чужыя справы? — запрэчыла Патол. — Не думай, я добра разумею, хто на самай справе хвалюецца. Табе толькі і трэба, каб я пайшла. Ты хоць бы калі-небудзь адчуваў сорам ды пачырванеў бы. Хто мог бы падумаць, што ў цябе на душы можа быць такое.

— Добра, справа гэта, безумоўна, твая. Што ж, заставайся тут. Але запомні: адзінае, чаго я хачу, — гэта каб не чуць цябе. Я, вядома, памыліўся. Харкумар-бабу, мусіць, цешыцца спакоем у адзіноце. Такая ўдача не часта прыпадае на яго долю.

Калі Курані зрабілася лепей і яна расплюшчыла вочы, Патол сказала:

— Жаніх твой увесь час расціраў табе ногі, каб ты

апамяталася,— напэўна, таму ты так доўга не адкрывала вачэй. Ай-яй-яй! Забяры прах ад яго ног.

Курані паслухмяна схілілася да ног Джаціна. Той паспешліва выскачыў з пакоя.

Назаўтра пачалася сістэматычная асада Джаціна. Калі ён еў, Курані падышла і неяк звывкла прынялася адганяць ад яго мух веерам. Адчуваючы сябе няёмка, Джацін сказаў:

— Пакінь, пакінь, не трэба.

Забарона прывяла Курані ў замяшанне, яна адварнулася і, пазіраючы ў бок дзвярэй, якія вялі ў суседні пакой, зноў пачала махаць веерам. Джацін сярдзіта ўсклікнуў да нябачнага субяседніка ў суседнім пакоі:

— Патол, калі ты не пакінеш злаваць мяне, я больш нічога не буду есці і адразу ж пайду з-за стала!

Але як толькі ён намерыўся здзейсніць сваю пагрозу, Курані кінула веер. Джацін убачыў на бяздумным твары дзяўчыны грымасу пакуты, пашкадаваў яе і зноў сеў на крэсла. Джацін ужо быў паверыў, што дзяўчына нічога не разумее, нічога не адчувае, наогул не здольна зазнаваць розныя эмоцыі, і таму сёння са здзіўленнем адзначыў сам сабе, што такое ўяўленне аб Курані ўжо не адпавядае праўдзе. Толькі ніхто не мог сказаць, калі менавіта здарылася гэтая змена. Ва ўсякім разе, Курані пакінула веер, выйшла з пакоя.

На другі дзень з раніцы Джацін размясціўся на верандзе. Паветра было насычана густым водарам набрынялых сокам дрэў. Нечакана ён прыкмеціў Курані, якая стаяла ў нерашучасці з чашкай чаю. У аленіх вачах заўважаўся нейкі спалох, яна нібыта не ведала, што ёй рабіць,— баялася, што Джацін разлуецца за тое, што яна прынесла яму чай. Джацін пашкадаваў яе, ён сам падышоў і ўзяў чашку, разумеючы, як лёгка можна пакрыўдзіць маладзенькую га-

зель. Але калі Джацін браў чашку, ён убачыў у другім кутку веранды Патол, якая паявілася нечакана. Яна ціха засмяялася і пагразіла Джаціну кулачком, быццам кажучы: «Ага, папаўся!»

Увечары таго ж дня Джацін чытаў медыцынскі часопіс. Раптам ён выразна адчуў моцны пах і трывожна азірнуўся — у пакой зайшла Курані з гірляндай, сплеченай з кветак бакула.

«Справа зайшла надта далёка, — падумаў ён, — больш не трэба патураць бязлітасным жартам Патол».

— Курані, — сказаў ён, — няўжо ты не бачыш, што здзісі смяецца з цябе?

Джацін яшчэ не паспеў закончыць фразы, як Курані, напалоханая і збянтэжаная, павярнулася, каб выйсці з пакоя. Джацін паклікаў яе.

— Курані, пакажы гірлянду.

На твары дзяўчыны свяцілася радасць, а з суседняга пакоя чуўся гучны смех.

Раніцай Патол зноў зайшла да Джаціна, каб пасмяяцца, але ў пакоі нікога не было. На лістку паперы было напісана: «Уцёк — Джацін».

— Ах, Курані, твой жаніх знік. І ты не змагла яго ўтрымаць, — яна патузала дзяўчыну за касу і занялася хатнімі справамі.

Курані пакрысе ўсё зразумела. Яна пастаяла на месцы, пільна гледзячы кудысьці наперад, потым павольна зайшла ў пакой Джаціна і ўбачыла, што ён пусты. Яе ўчарашні падарунак — гірлянда — ляжаў на стале.

Вясновай раніцай прыемна свежая прахалода. Праменні сонца прабіваліся праз квітнеючыя дрэвы на веранду. Прамчалася вавёрка. Рознагалосым хорам спявалі птушкі і, здавалася, ніяк не маглі выказаць усяго таго, што ім хацелася. У гэтым голасе згоды, у цяньку густой лістоты і ў сонечным святле душа пе-

рапаўнялася радасцю, усё здавалася таямнічым. Як і чаму здарылася, што раніца, дом, усё навакол зрабілася такім пустым для той, якая так мала арыентавалася ў свеце? Хто кінуў яе ў бездань невядомай цяжкай пакуты і не даў ёй аніякай магчымасці зразумець, што з ёй адбываецца? Хто зможа цяпер вярнуць яе ў свет бесклапотнай радасці, свет несвядомага жыцця птушак і жывёл?

Патол, калі скончыла з хатнімі справамі, пайшла шукаць Курані і знайшла яе ў апусцелым пакоі Джэціна. Лежачы на падлозе, дзяўчына абхапіла ножкі канапы, быццам прыпала ў распачы да пустой пасцелі. Чаша з нектарам, што перапоўніў яе душу, перакулілася, і нектар ліўся ў пустату. Гэтая жанчына з распущанымі валасамі, знямая ад гора, здавалася, прасіла ратунку:

— Забяры, ах, забяры мяне!

Здзіўленая Патол спытала:

— Што з табой, Курані?

Курані нічога не адказала і нават не зварухнулася. Калі Патол нагнулася да яе, яна пачула плач.

— Вар'ятка, што я нарабіла, загубіла чалавека,— сказала сабе Патол і заспяшалася да мужа. Яна расказала яму пра няшчасце і дадала: — І ты добры, чаму ты мяне не стрымаў?

— Я не прывык да такога занятку. Ды і невядома, што яшчэ б тады атрымалася?

— І гэта называецца муж. Няўжо ты не можаш стрымаць мяне ад няправільных учынкаў? І навошта ты дазволіў мне гэтую гульню.

Патол выбегла з пакоя, кінулася да Курані і парывіста яе абняла, прыгаварваючы:

— Мая мілая сястрычка, што за табой, ну раскажы.

Толькі дзе там, няўжо Курані магла адкрыць тайну душы. Страшэнны боль сціскаў яе сэрца. Няўжо

яна знала, як людзі называюць гэтае пачуццё і ці можа хто-небудзь на свеце яго зведаць. Курані магла толькі плакаць — больш нічым яна не магла выказаць тое, што было ў яе на душы.

— Курані, у цябе вельмі дрэнная дзідзі, але і яна ніколі не думала, што ты ёй так аддана верыш. Ёй наогул ніхто ніколі не верыў. Навошта ты так памылілася? Курані, ну павярніся да мяне. Паглядзі мне ў вочы. Даруй мне, сястрычка.

Але ў душы Курані рабілася нешта такое, што не дазваляла ёй глядзець на Патол. З яшчэ большай сілай яна сціснула далонямі свой твар. Сама добра не разумеючы, якое пачуццё ахапіла яе, яна злавалася на Патол. Патол устала, падышла да акна і нерухома, як статуя, пачала глядзець на пышныя кароны дрэў, асвечаныя вясновым сонцам. Па шчоках яе каціліся слёзы.

На другі дзень Курані знікла. Патол любіла прыбіраць Курані. Сама яна мала звяртала на сябе ўвагі, і ўсё сваё захапленне да ўпрыгожванняў яна ўкладвала ў клопаты аб дзяўчыне. Цяпер усё гэтае адзенне і аздобы валяліся абы-як на падлозе ў пакоі Курані, усё — нават бранзалеты. Дзяўчына як быццам хацела скінуць з сябе ўсякія клопаты Патол-дзідзі.

Харкумар звярнуўся ў паліцыю з просьбай знайсці Курані. Але ў той час так многа людзей, напалыханых эпідэміяй чумы, бадзяліся па дарогах, што нават паліцыі было цяжка адшукаць каго-небудзь сярод людскіх натоўпаў. Некалькі чалавек памылкова было затрымана, і Харкумару-бабу давялося праз гэта перажыць нямала непрыемнасцей і цяжкіх хвілін. Урэшце, яны страцілі ўсякую надзею знайсці Курані. Некалі яна з'явілася невядома адкуль і цяпер гэтак жа раптоўна знікла невядома куды.

Джацін пасля доўгіх турбот уладкаваўся ўрачом у бальніцу, дзе ляжалі хворыя чумой. Адноўчы, калі

вярнуўся пасля сьнеданьня на працу, ён даведаўся, што ў жаночае аддзяленьне паступіла новая хворая. Паліцыя падабрала яе на дарозе. Джацін пайшоў яе агледзець. Твар хвораі быў захінуты хусткай. Першае, што ён зрабіў, памацаў пульс. Гарачка была невялікая, але жанчына, адчувалася, вельмі аслабела. Ён зняў хустку. Гэта была Курані. Джацін ведаў ад Патол пра яе знікненьне. У яго памяці ў вольныя часіны часта ўзнікалі гэтыя пяшчотныя, як у лані, вочы, поўныя затоенага пачуцця і нямога смутку.

А сьніня на чароўным ілбе дзяўчыны, здавалася, ляжаў нейкі цень. Прыкмеціўшы гэта, Джацін адчуў, як сэрца яго балюча сціснулася. Як мог усявышні, надзяляючы гэтую пяшчотную, як кветка, дзяўчыну такой прыгажосцю, кінуць яе спачатку паміраць ад голаду, а потым пакутаваць ад невылечнай хваробы.

Цяпер гэтая кволая істота, знісіленая хваробай, была перад Джацінам. Як яна перанесла ўсе страшэнныя ўдары, якія абрушыліся на яе за кароткі час? У дадатак ён, Джацін, з'явіўся на яе шляху і выклікаў яшчэ адзін крызіс у яе жыцці.

Ён цяжка ўздыхнуў. Яму было не па сабе, але адначасна ён адчуваў і нейкую радасць. Каханне, якое так рэдка сустракаецца на зямлі, каханне, пра якое ён і не думаў, раптам звалілася да яго ног, як пышная кветка, поўная мёду. Хто ў свеце мае права валодаць гэтым цудоўным дарам, каханнем, якое дабіраецца да самых варот смерці?

Сядзячы каля Курані, Джацін асцярожна паіў яе гарачым малаком. Нарэшце, праз доўгі час, яна ўздыхнула і расплюшчыла вочы. Ёй здавалася, што выгляд гэтага маладога чалавека нагадвае ёй нейкі даўно забыты сон. А калі ён паклаў руку ёй на лоб і ціха вымавіў:

— Курані, заслона разарвалася,— яна ўспомніла яго. Ранейшае зачараванне зноў узнікла перад ёй, апа-

навала яе: вочы Курані, як неба лёгкімі хмаркамі, за-
слаліся туманам пяшчоты і пакорлівасці.

— Курані, дапі малако,— клапатліва сказаў Джа-
цін.

Курані злёгка прыўзнялася, уважліва паглядзела
на Джаціна і пачала піць малако павольнымі глыткамі.

Доктар не можа доўга знаходзіцца каля адной хво-
рай. Але калі Джацін падняўся, каб ісці да іншых
хворых, у вачах Курані з'явіўся спалох і адчай. Ён
узяў яе за руку:

— Я хутка вярнуся, ты нічога не бойся.

На другі дзень Джацін паведаміў начальству баль-
ніцы, што хворая, якая трапіла ўчора на вылячэнне,
проста аслабела ад голаду і ёй небяспечна быць сярод
чумных. Ён з цяжкасцю дамогся дазволу, каб забраць
яе з бальніцы. У той жа вечар ён перавёз яе да сябе
дамоў і напісаў аб усім Патол.

Акрамя доктара і хворай, у пакоі нікога больш не
было. Каля ўзгалоўя Курані стаяла газавая лямпа,
прыкрытая чырвонай паперай. У мяккім прыцемку ці-
каў насценны гадзіннік з маятнікам. Джацін паклаў
руку на лоб Курані.

— Як ты сябе адчуваеш?

Яна нічога яму не адказала і толькі моцна пры-
ціснула яго руку да свайго лба.

— Ну, як, табе лепш? — яшчэ раз спытаў Джа-
цін.

— Так,— ціха вымавіла Курані.

— А што ў цябе на шыі, Курані?

Яна паспешліва нацягнула коўдру. Джацін па-
спеў убачыць гірлянду засохлых кветак. І адразу ж
зразумеў, якая гэта была гірлянда. Мерна цікаў га-
дзіннік. Джацін задумаўся. Ён зразумеў, што Курані
ўпершыню спрабуе ўтаіць сваё пачуццё. Калі яна па-
спела набыць манеры сапраўднай жанчыны? Прамен-
ні святла разагналі туман, які ахутваў яе розум і

сэрца, і раптоўна навучылі яе зазнаваць сорам, страх і боль.

Гадзіны ў тры ночы, дрэмлючы ў крэсле, Джацін раптам жажнуўся — нехта адчыняў дзверы. У пакой зайшлі Патол і Харкумар-бабу, несучы вялікі сакваяж.

— Мы атрымалі тваё пісьмо і ўжо леглі спаць, думаючы прыехаць заўтра раніцай,— сказаў Харкумар.— Але апоўначы Патол захвалялася: — «А раптам мы не застанем Курані живою — трэба ехаць». Яна нічога не хацела слухаць, мы ўзялі экіпаж і пехалі сюды.

— Ідзі паспі на пасцелі Джаціна,— сказала Патол мужу.

Ён не хацеў, каб яго доўга ўгаворвалі, прайшоў у пакой Джаціна і хутка заснуў.

Патол правяла яго і, калі вярнулася, спытала ў Джаціна:

— Ну як, ёсць надзея?

Ён падышоў да Курані, памацаў пульс і адмоўна пакруціў галавой:

— Не!

— Джацін, скажы праўду: ты яе кахаеш?

Ён нічога не адказаў, сеў побач з Курані, узяў яе за руку і нахіліўся:

— Курані, Курані!

Яна расплюшчыла вочы і ўсміхнулася спакойна і радасна.

— Што дада-бабу?

— Курані, надзень мне на шыю тваю гірлянду.

Яна глядзела на яго, не разумеючы.

— Няўжо ты мне не дасі тваю гірлянду? — спытаў Джацін.

Ласкавая просьба Джаціна абудзіла ў ёй ранейшую крыўду.

— Навошта, дада-бабу? — спытала яна.

Ён абняў яе галаву:

— Я кахаю цябе, Курані.

На хвіліну яна быццам анямела, потым з яе вачэй паліліся слёзы. Джацін стаў на калені, схіліўся да яе пасцелі і паклаў ёй на рукі сваю галаву. Тады Курані зняла гірлянду і надзела яе на шыю Джаціну.

Патол падышла да пасцелі хворай.

— Курані,— паклікала яна.

Схуднелы твар дзяўчыны заліўся чырванню.

— Што, здзізі?

Патол узяла яе за руку.

— Ты больш на мяне не сярдуеш, сястра?

— Не, здзізі.

— Джацін, выйдзі на хвілінку ў суседні пакой,— сказала Патол.

Калі Джацін выйшаў, Патол расхінула сакваяж і дастала ўборы Курані. Стараючыся як мага менш турбаваць хворую, яна асцярожна надзела на Курані чырвонае бенарэскае сары, потым нанізала на яе рукі бронзалеты і паклікала Джаціна.

Яна пасадзіла Джаціна на пасцель хворай і дала яму залатую дыядэму. Ён асцярожна надзеў яе на галаву Курані.

Світання Курані ўжо не пабачыла. Гледзячы на яе свежы тварык, нельга было сказаць, што яна памерла,— здавалася, яна проста заснула.

Калі мёртвае цела павінны былі выносіць, Патол з плачам кінулася на грудзі Курані:

— Сястра, ты цяпер шчаслівая? Смерць да цябе больш прыхільная, чым жыццё.

Джацін глядзеў на спакойны пяшчотны твар нябожчыцы і думаў: «Той, хто забраў гэты скарб, не пазбавіў мяне яго».

Выкананае абяцанне

I

Нават маткі не заўсёды так любяць сваіх дзяцей, як любіў Бангшыбадон свайго брата Рошыка.

Варта было Рошыку забавіцца, вяртаючыся са школы, як Бангшы, спыніўшы работу, кідаўся яго шукаць. Ён не мог есці сам, не накарміўшы Рошыка. А калі брат хварэў, Бангшы горка плакаў.

Рошык быў маладзейшы за брата на шаснаццаць гадоў. Ён быў самы меншы, а Бангшы самы старэйшы ў сям'і. Усе астатнія дзеці паўміралі. Засталіся толькі гэтыя двое, калі памерла маці. Рошыку тады быў усяго адзін год. Прайшло яшчэ два гады, і яны страцілі бацьку. Абавязкі па выхаванню Рошыка цалкам леглі на плечы Бангшы.

Ткацтва было спадчынай прафесіяй роду, да якога належаў Бангшы. Яно дазволіла Абхіраму Бошаку, прапрадзеду Бангшы, пабудаваць у вёсцы храм, у якім да гэтага часу стаіць статуя Крышны. Але потым з-за мора наляцеў жалезны д'ябал і разбіў бездапаможны станок агнявымі стрэламі, пасяліў у хатах ткачоў духаў голаду і пад свіст пары пачаў іграць на трубе свой пераможны марш.

Але станок чапляўся за жыццё, ён не хацеў паміраць. Нягледзячы ні на што, чаўнок да гэтага часу спрытна снуе з ніткай у зубах, хоць яго старамодныя манеры не па душы капрызнай Лакшмі. Жалезны

д'ябал хітрасцю, сілай, праўдай і няпраўдай падпарадкаваў яе сабе.

У Бонгшы былі некаторыя спрыяльныя магчымасці. Яго падтрымлівалі мясцовыя гаспадары — Бонгшы ткаў для іх сем'яў тонкую тканіну.

Адзін ён не здолеў бы справіцца з гэтай справай, і таму ён наймаў памочнікаў. Жаніцца ў тых краях было нялёгка — нявесты каштавалі вельмі дорага, — тым не менш Бонгшы здолеў бы за ўвесь гэты час сабраць дастаткова грошай, каб узяць у хату дзяўчыну без прэтэнзій. Калі гэтага не здарылася, дык толькі праз Рошыка.

На свята Пуджы Рошыку выпісваліся строі, не горшыя за вясельныя ўборы прынца. Набываючы Рошыку дарагія рэчы, у якіх той зусім не меў патрэбы, Бонгшы павінен быў абмяжоўваць сябе ва ўсім.

Тым не менш трэба было падумаць і аб прадаўжанні роду. Бонгшы ў думках выбраў сабе дзяўчыну з нядрэннай сям'і і пачаў збіраць грошы. «Трыста рупій бацьку дзяўчыны і сто рупій на ўборы — будзе дастаткова», — вырашыў ён і пачаў па грошыку збіраць патрэбную суму.

Грошай пакуль што было мала, але затое і часу наперадзе было дастаткова. Яго будучай нявесце было ўсяго чатыры гады, так што ў запасе ў Бонгшы было ва ўсякім разе гадоў пяць.

Аднак зорка ў гараскопе Бонгшы, якая павінна была дапамагчы яму сабраць грошы, свяціла больш Рошыку і, такім чынам, ніяк не магла выканаць сваёй задачы.

У вёсцы Рошык быў канаводам усіх сваіх равеснікаў і меншай дзетвары. Чалавек, які расце ў дастатку і мае ўсё, што ён хоча, неадольна прываблівае да сябе пакрыўджаных лёсам. Наблізіцца да яго — гэта як быццам у нейкай ступені задаволіць свае жаданні.

Людзі туляцца да яго зусім не таму, што многа атрымліваюць ад гэтага, калі ім нават нічога не перападае, усё роўна іх прагнае ўяўленне трохі супакойваецца.

Было б несправядліва сказаць, што толькі раскоша, якая акружала Рошыка, вабіла да яго вязковых дзяцей. Ён меў такія дзіўныя здольнасці да ўсяго, што нават дзеці з больш высокіх сем'яў, чым тая, да якой належаў ён, не маглі не схіліцца перад ім. За што б ён ні ўзяўся, усё яму ўдавалася. Ад яго, відаць, не былі схаваны веды, набытыя ў ранейшых нараджэннях, і яму не трэба было вучыцца, — ён усё схопліваў на ляту.

Здольнасці Рошыка здабылі яму папулярнасць нават сярод дарослых; не толькі дзеці, але нават іх бацькі настойліва прасілі яго зрабіць тое ці іншае.

Аднак вялікім недахопам хлопчыка было тое, што ён не мог доўга цікавіцца адным. Як толькі ён авалодваў якой-небудзь справай, ён яе тут жа закідваў і нават злаваўся, калі яму нагадвалі пра гэта. Адноўчы на свята Дзівалі з Калькуты да мясцовых гаспадароў прыехалі піратэхнікі. Рошык хутка навучыўся ў іх рабіць феерверк.

Але ўсяго толькі два гады свята Каліпуджа суправаджалася ў вёсцы бліскучай ілюмінацыяй. На трэці год ракеты і агнявыя фантаны больш не ўзяталі ў паветра — Рошыка захапіў прыклад маладога музыканта, апранутага ў чапкан і мантыю, які насіў да таго ж медаль, пачаў і ён старанна развучваць пенджабскія мелодыі на фісгармоніі.

Хаця гэтая дзіўная гульня дараванняў то набліжала, то аддаляла хлопчыка ад навакольных, ім захапляліся яшчэ больш. А пра старэйшага брата ўжо няма чаго і гаварыць. Дзівячыся з таго, якое незвычайнае дзіця нарадзілася ў іхняй сям'і, ён вырашыў, што пры ўсіх акалічнасцях трэба яго выгадаваць.

Пры гэтай думцы на вочы Бонгшы набягалі слёзы, і ён прасіў Крышну ўзяць яго раней за Рошыка з гэтага свету.

Калі даводзіцца лічыцца з вечна пераменлівымі фантазіямі такога таленавітага брата, дык спадзяванні на хуткую жаніцьбу адкладваюцца ў туманную даль будучыні, а гады жыцця тым не менш няўмольна ідуць.

Неўзабаве Бонгшы пераваліла за трыццаць, яго зберажэнні не дасягнулі і ста рупій, і нявеста аказалася ў хаце зусім іншага жаніха. Бонгшы прызадумаўся і сказаў сабе: «На мяне спадзявацца ўжо няма чаго, прадоўжыць род прыйдзецца Рошыку».

Калі б у гэтай вёсцы дзяўчаты маглі самі выбіраць сабе жаніхоў, дык не трэба было б наогул клапаціцца аб пошуках нявесты для Рошыка. Бідху, Тара, Ноні, Шошы, Шудха — каго толькі ні назаві, — усе любілі яго. Іншы раз Рошыку прыходзіла фантазія ляпіць фігуркі з гліны, дружба дзяўчынак паміж сабой бывала на краю пагібелі праз барацьбу за права валодаць гэтымі лялькамі. Адна дзяўчынка, Шайробха, вызначалася незвычайнай сціпласцю. Яна любіла глядзець, як Рошык лепіць лялек, і падносіла яму, калі гэта было трэба, гліну і палачку. Дзяўчыны больш за ўсё хацелася, каб Рошык загадаў ёй што-небудзь зрабіць. Ведаючы, што ён, працуючы, любіць жаваць бецель, яна кожны дзень загадзя рыхтавала яго. Часам майстар выстаўляў перад ёй вынікі сваёй працы і прапаноўваў на выбар любую ляльку, яна па нясмеласці ніяк не адважвалася ўзяць тую, якая ёй падабалася, і Рошык дарыў ляльку на свой густ.

Нарэшце Рошыку надакучыла ляпіць і ён браўся за фісгармонію, дзеці абступалі яго, усім хацелася самім пакратаць клавішы. Але Рошык адганяў іх грозным вокрыкам. Адна Шайробха ніколі не надакучвала яму; апранутая ў паласатае сары, яна, абапёршыся

на левую руку і нахіліўшыся да Рошыка, моўчкі сядзела, з захапленнем пазіраючы на музыканта. Ён клікаў яе і гаварыў: «Шойры, ідзі сюды, пакратай клавішы». Але дзяўчынка не адважвалася прыблізіцца, і тады Рошык сам браў яе за руку і прымушаў націскаць пальцамі на клавішы.

Гопал, брат Шайробхі, быў адным з самых гарачых паклоннікаў Рошыка. Ён адрозніваўся ад сястры тым, што яго ніколі не трэба было ўпрошваць выкарыстаць дазвол. Ён сам любіў распараджацца і не адставаў, калі яму што-небудзь не дазвалялі рабіць, жыва цікавячыся ўсім новым. Рошык не любіў патураць чужым капрызам, але Гопал карыстаўся некаторымі прывілеямі ў параўнанні з іншымі хлопчыкамі.

Бонгшы вырашыў пажаніць Рошыка і Шайробху. Але гэтая сям'я займала больш высокае становішча, і, каб дасягнуць мэты, патрэбна было мець не менш пяцісот рупій.

II

Да гэтага часу Бонгшы не прасіў брата дапамагчы яму ў працы. Усё ён рабіў сам, для яго было вялікім задавальненнем назіраць, як Рошык забаўляе людзей усякімі штукамі, якія не прыносілі, аднак, ніякай карысці дому. А Рошык у сваю чаргу здзіўляўся, як можа брат увесь дзень сядзець за ткацкім станком. «Я б нізавошта не здолеў гэтага вытрымаць», — думаў ён. Бонгшы адмаўляў сабе ва ўсім дзеля брата, а таму Рошык лічыў яго скупым і крыху саромеўся — з дзяцінства ён прывык лічыць сябе зусім іншым чалавекам, чым яго брат. А Бонгшы сам падтрымліваў у ім гэта.

Калі Бонгшы адмовіўся ад думкі пра асабістую жаніцьбу і вырашыў узяць у хату нявесту для Рошыка, гэта думка адразу ж завалодала яго ўяўленнем. Кож-

ны месяц адцягвання здаваўся яму цяжкім. Як міраж перад знясіленым падарожнікам, які памірае ад смагі, так перад ім паўставаў радасны малюнак вяселля Рошыка — іграе музыка, гараць агні, брат у святочным адзенні.

Але зберажэнні раслі вельмі марудна. Чым больш ён стараўся, тым далей, здавалася, адсоўваўся поспех. Фізічныя сілы адмаўляліся ісці ў нагу з духоўнымі і часта яму здраджвалі. Праца рабілася непасільнай. У час, калі ўся вёска спала і толькі шакалы, як начныя вяртаўнікі, пераклікаліся паміж сабою, Бонгшы працаваў пры цьмяным святле маленькай лямпы. Шмат начэй правёў ён так, і не было ў доме нікога, хто б забараніў яму гэта рабіць. У дадатак ён недаядаў, ды і яго зімовая вопратка зусім ужо знісілася. Абедзве папярэднія зімы Бонгшы гаварыў сабе: «Ну, я як-небудзь ужо дацягну гэты год, збяру яшчэ грошай; а калі на будучы год прыйдзе ў вёску разносчык і прынясе зімовае адзенне, я вазьму ў яго напавер і яшчэ праз год аддам грошы — да гэтага часу мая скрынка будзе поўная».

Але спрыяльны год усё не прыходзіў, а здароўе рабілася ўсё горшым і горшым. І вось, нарэшце, Бонгшы сказаў брату:

— Я не магу працаваць адзін на кроснах. Табе таксама давядзецца памагчы.

Рошык нічога не адказаў і толькі скрывіўся.

Але хвароба выклікала ў Бонгшы дрэнны настрой, і ён пачаў папракаць брата:

— Што з табою зробіцца, калі ты кінеш нашу спадчынную прафесію і будзеш без толку бадзяцца цэлымі днямі?

Словы брата былі справядлівыя і правільныя. Але Рошыку здалася, што ніколі ў жыцці ён яшчэ не цярпеў такой несправядлівасці. Ён не стаў есці ў гэты дзень і пайшоў вудзіць рыбу каля віру.

Быў ціхі зімовы поўдзень, дзесьці на высокім размытым беразе спявала птушка шалік, за спінай Рошыка ў мангавай дзялянцы буркаталі галубы, на прыбрэжным імху размясцілася страказа, расправіла свае доўгія празрыстыя крылы і ціхамірна грэлася на сонцы. Рошык абяцаў у гэты дзень Гопалу, што будзе вучыць яго гуляць у латхі¹. Прадбаччы, што ўрок пачнецца не скора, Гопал пачаў гуляць з чарвякамі, якіх Рошык падрыхтаваў для рыбнай лоўлі і паклаў у збаночак.

Рошык наводмаш ударыў яго па твары. Шайробха сядзела, выцягнуўшы ногі, на траве каля вады і чакала, калі Рошыку захочацца бецелю. Нечакана ён сказаў:

— Шойры, я вельмі хачу есці, ці не прынясеш ты мне чаго? — Задаволеная дзяўчынка пабегла дамоў і хутка вярнулася з поўным падолам пражанага ў патацы рысу.

Рошык так і не падыходзіў больш да брата ў той дзень.

Настрой у Бонгшы быў вельмі дрэнны. Ноччу ён сніў бацьку, а калі прачнуўся, адчуў сябе яшчэ больш прыгнечаным. Яму, напэўна, здавалася, што бацька не знаходзіць сабе спакою на тым свеце праз тое, што іх род можа спыніцца.

Раніцай Бонгшы амаль сілай усадзіў Рошыка за работу — гаворка ішла не аб нейкай прыемнай або непрыемнай справе, а пра выкананне свайго абавязку перад родам. Рошык пачаў працаваць, але справа рухалася туга — рукі яго страцілі звычайную спрытнасць, нітка штохвіліны рвалася, і час ішоў на тое, каб яе завязваць. «Гэта таму, што ў яго няма ніякай практыкі, пройдзе некалькі дзён, і рукі прывыкнуць да работы», — думаў Бонгшы.

¹ Латхі — палка.

Калі Рошык захапляўся якой-небудзь справай, яго рукі самі прыстасоўваліся да гэтай работы. Але на гэты раз ён не адчуваў ніякай цікавасці, і рукі адмаўляліся яму служыць. Да таго ж таварышы, якія шукалі свайго верхавода, засталі яго за гэтым заняткам — Рошык, як прыкладны хлопчык, быў заняты працай, якой з пакалення ў пакаленне займалася яго сям'я, і гэта выклікала ў ім сорам і злосць. Праз аднаго з яго сяброў Бонгшы паведаміў Рошыку, што збіраецца ажаніць яго з Шайробхай. Ён спадзяваўся, што прыёмнае паведамленне змякчыць сэрца брата.

Але яго чаканні не спраўдзіліся. «Бонгшы ўяўляе, што жаніцьба з Шайробхай — гэта мяжа маіх мар», — сказаў сабе Рошык. Яго адносіны да Шайробхі рэзка змяніліся, у такой меры, што яна не адважалася цяпер прыносіць яму бецель у падоле. Адчуваючы нешта нядобрае, але не разумеючы, у чым справа, сціплая дзяўчынка горка плакала. Тыя маленькія правы, якімі яна карысталася, калі Рошык іграў на фісгармоніі, былі страчаны; пазбавілася яна і магчымасці выконваць яго даручэнні. Жыццё стала здавацца ёй пустым і поўным хлусні.

Да гэтага часу ўсюды: у лясах і гаях, у храме Крышны, на рацэ і пераправах, у затоках і сажалках, на кірмашы, у кавалёў і цесляроў — усюды Рошык адчуваў сябе як дома; усё гэта было яго ўладаннем, дзе ён — адзін альбо з таварышамі — рабіў што хацеў і як хацеў. Вёска і сядзібы мясцовых гаспадароў складалі для яго ўвесь свет, і ён ніколі не адчуваў патрэбы выйсці за яго межы.

Аднак цяпер ён адчуў, што яму цесна ў маленькай вёсцы. Душа рвалася кудысьці ў бяскрайнія далі, на шырокі прастор. Ён меў дастаткова вольнага часу — брат не абцяжарваў працай. Але нават невялікая работа атручвала ўвесь адпачынак, і ў яго не было цяпер ніякага жадання карыстацца ім.

III

Якраз у гэтыя дні аднаму хлопчыку з багатай суседняй сям'і купілі веласіпед, і хлопчык пачаў вучыцца ездзіць. Рошык за кароткі час так навучыўся кіраваць веласіпедам, што той стаў падобны на крылы, прывязаныя да яго ног. Як цудоўна, якое пачуццё свабоды, якую радасць яно дае!

Падобна чароўнаму колу Вішну, гэта машына без усякага намагання пераадольвала любую адлегласць. Быццам віхор усяліўся ў колы і шалёна імчыцца з коннікам на плячах. Здавалася, вярнуліся часы, апісаныя ў «Рамаіане» і «Махабхарате», калі чалавек здольны іншы раз карыстацца прыладай, якая належала багам.

«Не трэба жыць, калі не маеш такога веласіпеда, — думаў Рошык. — Ды і каштуе ён зусім не дорага. Усяго нейкіх сто дваццаць пяць рупій. За такую нікчэмную суму чалавек набывае зусім новыя здольнасці».

Хоць Рошык рашыў не прасіць нічога больш у брата, аднак ад гэтага рашэння давялося адмовіцца. Змянілася, праўда, сама форма просьбы.

— Пазыч мне сто дваццаць пяць рупій, — сказаў ён.

Ужо некаторы час Рошык нічога не выпрошваў у брата, і ад гэтага Бонгшы пакутаваў яшчэ больш, чым ад сваёй хваробы. Таму яго сэрца заскакала ад радасці, калі Рошык звярнуўся да яго. «Няхай усё ідзе да д'ябла, — падумаў ён, — хопіць адмаўляць сабе ва ўсім, дам я яму гэтыя грошы».

Але тут жа ў яго галаву прыйшла іншая думка: «А род? Род назаўсёды згасне! Што зробіцца, калі я аддам гэтыя сто дваццаць пяць рупій? У пазыку? Рошык бярэцца аддаць сто дваццаць пяць рупій, узятых у пазыку! Калі б гэта было магчыма, я мог бы памерці са спакойнай душой».

Бонгшы вырашыў быць цвёрдым, як камень і сказаў:

— Ты думаеш, пра што гаворыш? Хіба я магу дастаць такія грошы?

Рошык жа, са свайго боку, заявіў сябрам:

— Калі я гэтых грошай не атрымаю, дык не жанюся.

Калі гэта дайшло да вушэй Бонгшы, ён заявіў:

— Нядрэнная справа! Гэта смешна. Аказваецца, трэба даваць выкуп не толькі за нявесту, але і за жаніха. Такого не чуў ніхто з нашых продкаў аж да сёмага калена.

Пасля гэтага Рошык адкрыта паўстаў супраць брата і зусім кінуў кросны.

— Я хворы,— адказваў ён, калі яго пыталі, у чым справа. Але хвароба выяўлялася толькі тады, калі трэба было працаваць. Калі падыходзіў час есці, я прыкмет не было відаць.

Бонгшы быў трохі пакрыўджаны. Ён сказаў сабе: «Добра, больш ніколі я яго не папрашу працаваць», але тым не менш злаваўся і нерваваўся. Якраз у той год з прычыны руху «свадэшы»¹ і байкоту іншаземных тавараў цэны і попыт на тканіну ручнога вырабу незвычайна ўзраслі. Амаль усе ткачы, якія даўно пакінулі кросны, вярнуліся да свайго ранейшага рамяства. Ткацкія чаўнакі, як казачныя падукі, запрэжаныя ў калясніцу бога Ганешы², дзень і ноч нястомна снавалі ў дамах бенгальскіх ткачоў, дапамагаючы выкананню заповітных жаданняў.

Бонгшы хваляваўся, калі не працаваў на кроснах хаця хвіліну.

Калі б Рошык цяпер дапамагаў яму, яны атрыма-

¹ Рух «свадэшы» — рух за развіццё нацыянальнай вытворчасці.

² Г а н е ш а — бог мудрасці і поспеху.

лі б двухгадовы прыбытак за паўгода. Але Рошык не памагаў, і хворы Бонгшы працаваў, выбіваючыся з сіл.

Рошыка амаль ніколі не было дома. Але аднойчы, пад вечар, калі рукі ўжо адмаўляліся працаваць, а спіна ныла ад стомы, Бонгшы зноў пачуў мелодыю лакнажскага напеву. Ён прыслухаўся і прыпыніў работу.

Рошык ужо нейкі час зусім не дакранаўся да фісгармоніі. Раней Бонгшы радаваўся і ганарыўся, калі чуў, як Рошык іграе на гэтым інструменце. Але сёння гукі музыкі зрабілі на Бонгшы зусім іншае ўздзеянне. Ён пакінуў кросны, выйшаў на двор і ўбачыў, што Рошык іграе для нейкага зусім незнаёмага чалавека. Стомлены, змучаны работай і ліхаманкай, Бонгшы заплакаў і нагаварыў брату дзёрзкасцей.

— І крошкі хлеба не вазьму я цяпер у цябе,— адказаў яму Рошык.

— Няма чаго выхваляцца, я добра бачу, на што ты здатны. Іграючы, ты можаш толькі пераймаць, строіць з сябе Наваба. Нельга так, Рошык,— сказаў Бонгшы і пайшоў у хату.

Не маючы сілы працаваць, ён лёг на цыноўку.

Рошык прывёў госця не для таго, каб забаўляць яго іграй на фісгармоніі. Ён хацеў уладкавацца на працу ў вандроўны цырк, які прыехаў у Тханагор, і, каб паказаць аднаму з членаў трупы свой талент, граў адзін за адным усе матывы, якія ведаў. У гэты момант і з'явіўся старэйшы брат.

Да гэтага часу Бонгшы ніколі не папракаў брата сурова. Ён і сам не разумеў, як мог вымавіць такія жорсткія словы. Яму здавалася, быццам іх сказаў не ён, а нехта іншы. Пасля тых горкіх дакораў, якімі ўзнагародзіў брата, ён больш не лічыў магчымым захоўваць сабраныя грошы. Ён адчуў злосць на гэтыя грошы, якія вымусілі яго пайсці на такую нечуваную

справу, ды і не далі яны яму ніякага шчасця. Ён думаў толькі пра тое, які дарагі яму Рошык. Выразна ўсплывалі ўспаміны... Вось малыш спрабуе вымавіць слова «дада», вась ён хапае сваімі гуллівымі ручкамі нітку на кроснах, і ніяк яго не адвучыш ад гэтага, вась брат хоча абняць яго, і Рошык зрываецца з нечых чужых каленяў, бяжыць да яго і туліцца да грудзей брата, цягне яго за валасы, спрабуе злавіць яго нос сваім бяззубым роцікам... Сэрца агарнуў пякучы боль. Бонгшы больш не мог ляжаць. Пяшчотным голасам паклікаў Рошыка. Ніхто не адказаў. Тады ён, ахоплены дрыжкамі, злез з цыноўкі і ўбачыў Рошыка, які сядзеў у цемнаце побач з фісгармоніяй. Бонгшы адвязаў ад пояса доўгі і вузкі, як гадзюка, кашалёк і прыглушаным голасам сказаў:

— Бяры, брат, усе гэтыя грошы я збіраў табе — я хацеў прывесці ў хату маладую. Але я не магу рабіць гэтага за кошт тваіх слёз, я вельмі слабы, мой брацік, мой Крышна, — купі сабе веласіпед або ўсё, што захочаш.

Рошык ускочыў і прысягнуў брату, што ніколі не дакранецца да яго грошай.

— Мне патрэбен веласіпед і патрэбна жонка, але я ўсё здабуду на свае грошы, твае мне не патрэбны! — крыкнуў ён і ўцёк, не дачакаўшыся адказу.

Пасля гэтага паміж братамі не магло быць ніякіх размоў пра грошы, ды і наогул ніякіх размоў.

IV

Гопал, самы верны саюзнік Рошыка, цяпер крыўдуе на яго і трымаецца на адлегласці. Ён больш не кліча Рошыка лавіць рыбу і ходзіць на раку адзін. А пра Шайробху і гаварыць няма чаго. Яна пасварылася з Рошыкам, пасварылася на ўсё жыццё, толь-

кі ёй ніяк не выдаецца магчымасць паказаць яму, як страшэнна ён яе пакрыўдзіў,— і таму на вочы ў Шайробхі іншы раз набягаюць няпрошаныя слёзы.

Аднойчы апоўдні Рошык зайшоў да Гопала дамоў, па-сяброўску пацягаў яго за вушы і паказытаў. Гопал спачатку супраціўляўся і нават спрабаваў біцца, але хутка здаўся, і праз хвіліну абодва сябры ўжо вялі вясёлую размову.

— Хочаш маю фісгармонію? — сказаў раптам Рошык.

Фісгармонію! Які раскошны падарунак! Хіба тае магчыма ў наш час? Але Гопал, заўсёды не вагаючыся, браў тое, што яму падабалася, тым больш, калі яму не перашкаджалі. Ён адразу ж завалодаў фісгармоніяй і сказаў, што цяпер нізавошта не аддасць яе назад.

Калі Рошык завёў размову з Гопалам, дык быў упэўнены, што яго пачуе яшчэ адзін чалавек. Аднак сёння яго прадбачанне не збылося. Тады Рошык сказаў прама:

— Дзе Шойры? Пакліч яе.

Гопал пайшоў па сястру, але тут жа вярнуўся і сказаў, што Шойры няма калі, яна павінна цяпер сушыць боб. Рошык усміхнуўся сам сабе і пайшоў на двор.

— Паглядзім, як яна сушыць боб! — сказаў ён. Ніякага бобу на двары не было. Шайробха чула крокі хлопчыкаў, але схавацца не было куды, яна павярнулася да іх спіной і ўткнулася тварам у гліняную сцяну. Рошык дарэмна спрабаваў павярнуць яе да сябе.

— Ну, чаго ты злуеш, Шойры?

Але яна вырвалася і засталася стаяць тварам да сцяны.

Некалі Рошык вышываў каляровымі ніткамі коўд-

ру. Дзяўчаты вышываюць іх па гатовых узорах, а Рошык прыдумваў узор сам.

Уражаная Шайробха засяроджана сачыла за ім, пакуль ён вышываў, ёй здавалася, што гэта будзе такая дзівосная коўдра, якой яшчэ не бачыў свет. Калі яна была амаль зусім гатова, работа надакучыла Рошыку, і ён не стаў яе канчаць. Шайробха вельмі засмуцілася, яна без канца прасіла Рошыка не кідаць работы. Яшчэ два-тры швы, і коўдра будзе гатова. Ды хіба можна было прымусіць Рошыка рабіць тое, што яму не падабалася?

І вось учора, калі ўжо прайшло гэтулькі часу, Рошык за адзін вечар закончыў коўдру.

— Шойры,— сказаў ён,— я кончыў коўдру, паглядзі, як хораша выйшла.

Нарэшце, з цяжкасцю, яму ўдалося павярнуць да сябе Шайробху. Аднак яна закрыла твар краем сары — па яе шчоках цяклі слёзы, хіба можна было іх паказаць.

Шмат давялося яшчэ папрацаваць Рошыку, пакуль ранейшыя адносіны з Шайробхай былі адноўлены. Калі згода зайшла так далёка, што дзяўчынка прынесла Рошыку бецель, Рошык паслаў коўдру на двары: сэрца дзяўчынкі замерла ад захаплення — Рошык канчаткова пакарыў яе. А калі Рошык сказаў: «Шойры, гэтую коўдру я вышываў для цябе, я табе яе аддаю», — яна ніяк не магла паверыць, што такі незвычайны падарунак мог быць ёй. Яна не прывыкла яшчэ патрабаваць сабе нічога каштоўнага.

Гопал пачаў яе лаяць, яму былі незнаёмы псіхалагічныя тонкасці, і ён лічыў крывадушшам не ўзяць рэч, якую хочацца мець. Каб час марна не ішоў, ён згарнуў коўдру і занёс яе ў хату.

Такім чынам, сварка закончылася, і абое — хлопчык і дзяўчынка — радаваліся, што іх дружба будзе працягвацца.

У гэты дзень Рошык аднавіў добрыя адносіны з усімі сваімі ранейшымі сябрамі. Толькі да брата ён не зайшоў ні разу.

Бонгшы ляжаў у пасцелі, калі раніцай зайшла пажылая ўдава, якая варыла братам есці, і спытала, што сёння гатаваць.

— Я дрэнна сябе адчуваю, — адказаў Бонгшы, — і нічога не буду есці, накармі Рошыка.

— Рошык сказаў, што ён дома есці не будзе, відаць, яго кудысьці запрасілі на абед.

Бонгшы глыбока ўздыхнуў, нацягнуў на галаву пакрывала і адварнуўся да сцяны.

А Рошык у гэты дзень пакінуў родную вёску і пайшоў з цыркам.

Была халаднаватая ноч, на небе свяціў месяц. Усе ўжо разышліся пасля кірмашу, чуліся толькі галасы тых, хто вяртаўся цяпер дадому па сцяжынках, пра-таптаных сярод палёў. Вось фурман заснуў у возе, захутаўшыся ў цёплы халат, і валы самі ішлі да месца, дзе іх чакаў адпачынак. Над кароўнікамі курыўся дым ад саломы і, астываючы ў бязветраным зімовым паветры, павольна апускаўся клубамі на бамбукавы зараснік.

Калі Рошык і яго спадарожнікі дабраліся да ўзлесся і ўдалечыні зніклі асветленыя слабым святлом месяца густыя дрэвы роднай вёскі, хлопчык засумаваў.

Яшчэ можна было вярнуцца назад, але абражанае самалюбства не дазваляла. «Я нічога не зарабляю і ем братаў хлеб, — думаў Рошык, — трэба змыць гэту пляму і вярнуцца ў родную вёску на веласіпедзе, купленым на свае грошы».

Ззаду засталіся родныя сажалкі і прычалы, палі, дзе асабліва востра адчуваецца водар гарчычнай расліны, мангавыя дзялянкі, дзе гудуць пчолы, ззаду засталіся гульні і дружба, а наперадзе былі невядомы чужы свет і невядомы лёс.

Рошык заўсёды думаў, што цяжка працаваць толькі на кроснах, а любая іншая праца лягчэйшая. Ён разлічваў, што ў яго не будзе ніякіх клопатаў, калі вырвецца з вузкага кола сваёй сям'і, і таму выехаў з вёскі ў самым радасным настроі. Ён і не ўяўляў, колькі яго чакае цяжкасцей і перашкод, колькі спатрэбіцца намаганняў і часу, каб нечага дасягнуць. Калі стаіш на месцы, далёкая гара здаецца блізкай, здаецца, што за паўгадзіны можна залезці на яе вяршыню. Так і Рошык думаў, што варта яму выехаць з вёскі, як ён хутка і лёгка даб'ецца незвычайнага поспеху. Ён нікому не сказаў, куды едзе. «Я сам прынясу ў вёску вестку пра сваё вяртанне», — марыў юнак.

Аднак, калі Рошык узяўся па-сапраўднаму за справу, дык упэўніўся, што толькі добраахвотная праца прыносіць пашану і сімпатыі людзей. А праца па неабходнасці — зусім іншая справа. Тут ужо не да пачуццяў і не да міласэрнасці.

Калі чалавек сам сабе гаспадар, дык ён працуе па асабістаму жаданню, і праца ў яго ідзе спарней. Цікаваць да яе выклікае дзіўны спрыт і напаўняе душу радасцю. А калі працуеш за грошы, ніякага інтарэсу не можа быць. Людзі, якія працуюць па неабходнасці, дыхаюць паветрам няпэўных мрояў. Човен іх жыцця патрабуе толькі безупынных удараў вёсламі, толькі працы.

Цырк здаваўся вельмі цікавым месцам, пакуль Рошык быў глядачом. Але, калі ён трапіў за кулісы, ілюзія знікла. Мы ўздыхаем з палёгкай, пазбавіўшыся ад таго, што калісьці давала нам задавальненне. А калі нешта перастае нам падабацца і разам з тым працягвае дзень у дзень назойліва паўтарацца, — гэта робіцца самай агіднай рэччу ў свеце.

Жыццё ў цырку здавалася Рошыку ўсё больш

сумным і прэсным. Ён часта ўспамінаў цяпер родную вёску. Калі прачынаўся ноччу, яму ў цемнаце здавалася, што ён ляжыць побач з братам; праз некалькі імгненняў ён спахопліваўся і разумеў, што брат далёка.

Халоднымі начамі ўспамінаў, як Бонгшы асцярожна накрываў яго сваёй вопраткай, баючыся, як бы Рошык не прастудзіўся. А калі ён па начах мёрз тут, у чужым доме, яму здавалася, што брат прыйдзе і накрыве яго; ён чакаў брата і злаваўся, што яго так доўга няма.

Ён прачынаўся. Брата побач не было. І Рошык думаў, што Бонгшы, напэўна, цяпер варочаецца на пасцелі і пакутуе ад таго, што не можа накрываць у такую халодную ноч меншага брата сваёй вопраткай.

«Заўтра ж паеду дадому», — думаў Рошык.

Але раніцай, устаўшы з пасцелі, ён зноў упарта паўтараў:

— Не, я павінен сабраць грошы на вяселле і вярнуцца дамоў на ўласным веласіпедзе. Інакш я неварты называцца мужчынай і насіць імя Рошыка.

Аднойчы кіраўнік трупы накінуўся на Рошыка з грубай лаянкай і абазваў яго подлым ткачом. У той жа дзень юнак, пакінуўшы на выплату доўгу сваю бедную маёмасць, пакінуў цырк. Увесь гэты дзень ён нічога не еў. Вечарам ён убачыў кароў, якія ціхамірна пасвіліся на беразе ракі, і пазайздросціў ім.

«Для ўсіх птушак і звяроў, — думаў ён, — зямля — родная маці: яна корміць іх і кладзе ім кавалкі ў рот, а людзі для яе пасынкi. Вакол расцілаюцца шырокія палі, але нічога не знойдзеш тут з'есці».

Рошык падышоў да ракі і, набраўшы ў далоні вады, прагна напіўся.

«У ракі няма ніякіх клопатаў, — думаў Рошык, — яна не ведае ні голаду, ні галечы, ні працы; у яе няма хаты, але хата ёй і не патрэбна. Набліжаецца цёмная ноч, а рака бязмэтна бяжыць кудысьці наперад».

Ён сядзеў на беразе, паглыблены ў думы і ўтаропіўшы позірк на раку, якая несла міма яго свае воды. Часам яму здавалася, што адзіны сродак дасягнуць спакою — гэта скінуць цяжкае ярмо чалавечага жыцця, кінуцца ў вольную бесклапотную плынь і зліцца з ёю.

Пакуль Рошык так разважаў, да берага падышоў юнак, скінуў на зямлю мяшок, які ён валок на сабе, і сеў побач з Рошыкам. Выцягнуўшы з вузялка молаты рыс, ён пачаў размочваць яго ў вадзе, рыхтуючыся да трапезы.

Рошык раней ніколі не бачыў такіх людзей. Юнак быў босы, наверх дхоці ў яго быў накінуты сурдут, на галаве — турбан. Рошык зразумеў, што гэты малады чалавек з добрай сям'і; незразумела было, аднак, чаму ён валок гэтую ношу як насільшчык.

Маладыя людзі пазнаёміліся, разгаварыліся. Рошыку выпала магчымасць з'есці мочанага рысу столькі, колькі яму хацелася.

Яго новы знаёмы аказаўся студэнтам калькуцкага каледжа. Выявілася, ён нарыхтоўваў тканіну саматужнага вырабу для магазіна нацыянальных тавараў, адчыненага студэнтамі ў сувязі з рухам свадэшы. Імя яго было Шубодх, і ён належаў да касты брахманаў. Яго не спынялі ніякія перашкоды, у ім не адчувалася ніякага страху. Дзень ён правёў на кірмашы і цяпер, вечарам, прыйшоў сюды павячэраць.

Рошыку стала вельмі сорамна за сваё жыццё. Разам з тым ён уявіў, што знайшоў выйсце з безнадзейнага, здавалася, становішча. Ён зразумеў, што няма нічога ганебнага ў тым, каб цягаць мяшкі і хадзіць босым. Перад ім адразу адчыніліся шырокія жыццёвыя перспектывы. «Навошта толькі я галадаў сёння, — падумаў ён, — пры жаданні я таксама мог бы цягаць паклажу».

Шубодх зноў збіраўся ўзваліць на плечы свой мяшок. Рошык рашуча запратэставаў.

— Я ж ткач,— сказаў ён,— і я буду несці ваш груз, а вы адвядзіце мяне ў Калькуту.

Да гэтага часу Рошык ніколі не прызнаваўся, што ён з роду ткачоў, але сёння ён сказаў аб гэтым без сораму.

Шубодх аж падскочыў ад захаплення:

— Дык ты ткач! Іх я і шукаю. Цяпер яны на вагу золата, і мы ніяк не можам знайсці выкладчыка для ткацкай школы — ніхто не згаджаецца ісці да нас.

І вось Рошык у Калькуце ў ролі выкладчыка ў ткацкай школе. Цяпер, за вылікам выдаткаў на стол і кватэру, у яго сёе-тое заставалася, і ён мог пачаць збіраць грошы.

Але ўсё ж колы яго будучага веласіпеда ледзь распазнаваліся ў туманнай далі будучыні, а гірлянды для нявесты зусім не было відаць.

А тым часам ткацкая школа пасля раптоўнага росквіту так жа нечакана заняпала. Пакуль паны засядалі ў камітэтах, усё ішло цудоўна, але варта было прыступіць да справы, як пачалася неразбярыха. З самых розных месц выпісвалі кросны, але яны ткалі такую немагчымую поскудзь, што, колькі камітэтчыкі ні засядалі, яны не маглі нават вырашыць, на які сметнік можна выкінуць увесь гэты хлам і як расквітацца з усім гэтым прадпрыемствам.

Рошык больш не мог трываць. Усёй душой ён рваўся дамоў. Успаміны аб родных краях не давалі яму спакою. Самыя дробныя дэталі вясковага жыцця здаваліся цяпер яму цудоўнымі — паўзвар'яцелы сын мясцовага жраца, рыжае цяля суседзяў, карэнні вялікай смакоўніцы і пальмы, якія перапляліся, як прызавыя барцы, пры сцяжынцы каля ракі, закінутая хацінка, якая стаяла ў засені дрэў, забітыя ў зямлю калочки з бамбука, на якіх сушыліся рыбалоўныя сеткі. Зімародкі, якія моўчкі сядзелі на калочках, песні,

якія даносіліся па вечарах з рыбацкіх пасёлкаў, цяністыя вясковыя дарогі і нерухомае паветра, напоенае водарам, такім разнастайным у розныя поры года; адданыя сябры, непаседлівы Гопал і мілая Шайробха з вялікімі вачамі, якая прыносіла яму бецель у падоле. Усе гэтыя ўспаміны, малюнкi, пах, гукі, каханне, прыхільнасць, смутак з кожным днём усё больш і больш запаўнялі сэрца Рошыка. А тыя вялікія здольнасці, якія выявіліся ў Рошыка, пакуль ён быў у вёсцы, цяпер зніклі і тут былі нікому не патрэбны. Ручная праца не магла канкурыраваць з машынай вытворчасцю. А праца настаўніка аказалася ўявай і зусім не задавальняла Рошыка. Бляск тэатра прыцягваў яго, як матылька полымя, і ледзь не прывёў да пагібелі — выратавала толькі цвёрдая настойлівасць на збіраць грошай. А адзін з усіх шляхоў свету быў для яго зусім закрыты, — шлях, які вёў у родную вёску. Таму ён так пакутаваў ад жадання вярнуцца дамоў.

Спачатку Рошык ускладаў вялікія надзеі на ткацкую школу, але пасля, калі яго спадзяванні не спраўдзіліся, калі ён амаль не змог атрымаць сваёй платы за два месяцы, ён больш не меў сілы сябе стрымліваць. Яму ўсё больш і больш хацелася пераадолець сорам, вярнуцца пад страху брата з апушчанай галавой, прызнацца, што ён дарэмна на цэлы год пайшоў з дому.

Настрой Рошыка псаваўся з кожным днём, а тут яшчэ па суседству ўрачыста адсвяткавалі вяселле. У вечар, калі прыехаў жаніх, пачуліся гукі музыкі. А ноччу Рошыку снілася, быццам гэта ён, апрануты ў вясельнае чырвонае чэлі, чамусьці стаіць каля вёскі, хаваючыся ў бамбукавым зарасніку.

Вясковыя дзеці дражняць Шайробху — глядзі, твой жаніх прыехаў, а яна плача ад злосці. Рошык спрабуе падбегчы да дзяцей і пакараць іх, але вопрат-

ка яго забыталася ў хмызняку, і ён ніяк не можа выбрацца з зарасніку.

Калі Рошык прачнуўся, яму стала вельмі сорамна. Невеста была для яго выбрана, а ён не мог узяць яе ў дом — гэта быў самы непрыемны доказ таго, што ён не сапраўдны мужчына. Не, ні ў якім разе нельга было вяртацца дамоў і цярпець такое прыніжэнне.

VI

У сухую пару года на небе цэлымі днямі не бывае ні воблачка. Калі нават яно і з'явіцца, дык справа абыходзіцца без дажджу, а калі дождж і пойдзе, то не змочыць зямлю. Але ў перыяд дажджоў варта з'явіцца воблачку, як адразу ўсё неба зацягваецца хмарамі, і зямля затапляецца няспыннымі патокамі ліўня.

Гэтак здарылася і з Рошыкам.

Джанкі Нондзі, вельмі багаты чалавек, аднойчы даведаўся пра тое, што яго зацікавіла. Хутка яго экіпаж можна было бачыць каля памяшкання ткацкай школы. Ён аб нечым коротка пагутарыў з начальнікам, і на другі дзень Рошык пакінуў пансіён і заняў пакой у вялікім трохпавярховым доме Нондзі-бабу.

Род Нондзі вёў вялікія справы, яны былі звязаны з англійскімі кампаніямі і займаліся пасрэдніцтвам, і Рошык ніяк не мог уцяміць, чаму яму без усякай просьбы далі месца з даволі ладнай платай у гэтай фірме. На такія месцы людзей ніколі не трэба шукаць — яны самі знаходзяцца, а калі іх бяруць на такую работу — за імі не прыглядваюць. Рошык паспеў усвядоміць за мінулы час, колькі ён каштуе, і калі Джанкі-бабу ўзяў яго да сябе ў дом, стаў карміць, паіць і апекаваць, Рошык ніяк не мог зразумець, чаму ён з'явіўся прадметам такіх незвычайных клопатаў. Яму заставалася толькі бачыць прычыну сваёй удачы ў спрыяльным для яго спалучэнні зорак і пла-

нет. Сапраўды, зорка яго шчасця была зусім не так далёка.

Трэба коратка расказаць пра гэта. Джанкі-бабу не заўсёды жыў так, як цяпер. Калісьці ён, адчуваючы вострую патрэбу, вучыўся ў каледжы. Яго аднакурснік, Харамахон Бошу, яго лепшы сябар, быў членам таварыства «Брахма Самадж»¹. Вядзенне спраў у пасрэдніцкім агенцтве было даўнім заняткам сямі Бошу. Іх апякун, адзін англійскі гандляр, вельмі любіў бацьку Харамахона і ўцягнуў яго ў гэтую справу, а потым Харамахон прыцягнуў да ўдзелу ў справе і свайго сябра Джанкі.

У ранняй маладосці, будучы бедняком, Джанкі быў не менш гарачым прыхільнікам сацыяльных рэформ, чым Харамахон. Таму пасля смерці бацькі ён не стаў выдаваць сястру замуж, а, адхіліўшы ўсе прапановы, прымусіў яе вучыцца. Сястра, такім чынам, выйшла са шлюбнага ўзросту, і яе замужжа ў коле касты ткачоў, да якой належала сям'я, стала немагчымым. Дапамог Харамахон, які быў членам касты кайястха. Ён сам жаніўся на сястры Джанкі.

Прайшло шмат гадоў. Памёр і Харамахон, памерла і яго жонка. Амаль уся справа перайшла ў рукі Джанкі. З часам ён змог пераехаць з нанятага дома ва ўласны трохпавярховы, нікелевы гадзіннік, які аддана служыў гаспадару, быў з ганьбай выкінуты і заменены залатым. Новы гадзіннік, як і любімая жонка, заўсёды былі ў сэрцы гаспадара.

Цяпер, калі кашалёк быў поўны, усё захапленне гаротнага юнацтва здавалася Джанкі дураслівасцю. Ён хацеў любімымі сродкамі выкрасліць гэты раздзел з гісторыі свайго роду і вярнуцца ў сваю касту. Ён цвёрда рашыў выдаць дачку замуж за чалавека

¹ «Брахма Самадж» — рэлігійна-філасофскае таварыства, заснаванае ў 1828 г.

са сваёй касты. Некалькі жаніхоў, якіх вабіла багацце нявесты, давалі сваю згоду, але калі аб гэтым даведваліся іх сваякі, яны наўмысна падымалі шум, і вяселле разладжвалася. Джанкі быў згодзен узяць і неадукаванага зяця, відаць, ён не баяўся нават шчасце ўсяго жыцця дачкі прынесці ў ахвяру багіні грамадскага становішча.

Вось тут ён і пачуў пра настаўніка ткацкай школы. Аказваецца, ён належаў да роду тханагорскіх Бошакаў,— а імя іх продка Абхірама Бошака было добра вядома. Цяпер яны збяднелі, але сям'я Бошакаў была больш радавітая, чым сям'я Нондзі.

Гаспадыні Рошык спадабаўся, нават калі яна глядзела на яго здалёку.

— Якая ў яго адукацыя? — запытала яна ў мужа.

— Гэта не мае для нас значэння. Наадварот, залішне адукаваныя людзі цяпер вельмі неахвотна падпарадкоўваюцца патрабаванням індуізму.

— А як у яго з грашыма?

— Ён мае ў іх немалую патрэбу. Гэта нам на карысць.

— Але давядзецца паклікаць сваякоў? — зноў запытала жонка.

— Не, дзякуй, я ўжо шмат разоў гэта рабіў. Сва-які заўсёды з ахвотай прыходзілі, але вяселле кожны раз разладжвалася. Я вырашыў спачатку згуляць вяселле, а пасля ўжо весці прыемныя размовы са сваякамі.

Рошык дзень і ноч думаў пра вяртанне ў вёску. Але яму ніяк не прыходзіла ў галаву, якім незвычайным спосабам можна было б раптам хутка сабраць патрэбную суму грошай. І калі зусім нечакана з'явіліся і выхад са становішча і забяспечанасць, ён, зразумела, не збіраўся зважаць і траціць час. Калі Джанкі-бабу запытаў у Рошыка, ці не хоча ён паведаміць пра вяселле свайму брату, малады чалавек адказаў:

— Не, у гэтым няма ніякай патрэбы.

«Калі ўсё здзейсніцца, вось тады ён здзівіць брата,— думаў Рошык.— Хіба так ужо дрэнна, калі брат непасрэдна ўпэўніцца, на што ён здольны».

Вяселле згулялі ў прызначаны час. У якасці вясельнага падарунка сярод усяго іншага першай рэччу павінен быў быць веласіпед — такое было патрабаванне Рошыка.

VII

Быў канец месяца магх. На палях цвіў лён. У дамах варылі цукровы трыснёг, і ўсюды адчуваўся яго пах, свірны былі напоўнены рысам і бобам, кулі сухой саломы ўзвышаліся каля кароўнікаў. На другім беразе ракі, на пашы, пастухі збудаваці буданы і жылі там, назіраючы за жывёлай. Перавозчыкі на рацэ засталіся амаль зусім без працы — вада спала, і людзі, закасаўшы падалы адзення, пераходзілі раку ўброд.

Рошык, акрамя кашулі з каўняром, насіў акуратна запраўленае ў складкі франтаватае дхоці; паверсе быў накінуты чорны плашч з тонкага сукна з расшпіленымі гузікамі; каляровыя шкарпэткі і модныя англійскія чаравікі з бліскучай чорнай скуры дапаўнялі малюнак. Ён хутка ехаў на веласіпедзе па акружнай шашы; на незабрукаваных вуліцах вёскі яму давялося збавіць хуткасць. Жыхары роднай вёскі не пазналі яго ў такой вопратцы; ён жа ні з кім не ўступаў у размову — яму хацелася, раней чым яго пазнаюць іншыя, паказацца брату. Але ўжо каля дома яго заўважылі дзеці. Недалёка быў дом сям'і Шайробхі; дзеці пабеглі туды з крыкам:

— Прыехаў жаніх Шайробхі, прыехаў жаніх Шайробхі!

Гопал быў дома, аднак, раней чым ён паспеў вы-

бегчы з дому, веласіпед ужо стаяў ля дома Рошыка.

Згусціўся змрок. У пакоі было цёмна, на дзвярах вісеў замок. Пусты, пакінуты дом, здавалася, моўчкі горка плакаў: «Дома нікога няма, дома нікога няма».

Сэрца Рошыка сціснулася ад нясцерпнага болю, у вачах пацямнела. Ногі дрыжалі, ён ухапіўся за зачыненыя дзверы. Аднекуль здалёк быў чуцен звон храмавага гадзінніка, — здавалася, ён даносіў да Рошыка гукі ўрачыстага развітання з нейкім беззваротна пакінутым жыццём. Цагляныя сцены, саламяная страхы, зачыненыя дзверы, жывая загарадзь вакол дома, фінікавая пальма — усё, што ён бачыў перад сабой, здавалася, не існавала, а было толькі малюнкам страчанага мінулага.

Да яго падышоў Гопал. Бледны Рошык паглядзеў яму ў твар. Гопал нічога не адказаў, апусціў вочы. Рошык з лямантам закрычаў:

— Няма больш брата! — і, знясілены, сеў каля дзвярэй.

Гопал сеў побач з ім:

— Рошык, дада, сябар, ідзём да нас, ідзём.

Рошык вырваў руку і ўпаў на зямлю.

— Дада, дада, дада! — рыдаючы, крычаў ён. Але брат, які заўсёды выбягаў на яго крокі, не адклікаўся.

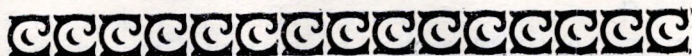
Нарэшце бацьку Гопала ўдалося ўгаварыць Рошыка зайсці да іх. Падыходзячы да дома, Рошык заўважыў, што Шайробха асцярожна прыхіляе да сябе нейкі прадмет, загорнуты ў вышытую ім калісьці коўдру. Пачуўшы крокі людзей, яна пабегла ў хату і знікла. Падышоўшы бліжэй, Рошык убачыў, што ў коўдры быў загорнуты веласіпед. Ён адразу ўсё зразумеў. Рыданне сціснула яму грудзі, спазмы не давалі выхаду слязам.

Калі Рошык пайшоў з дому, Бонгшы пачаў працаваць дзень і ноч без усякага адпачынку і змог са-

браць грошы і на веласіпед і на вяселле. Ні аб чым іншым ён не мог думаць. Як стомлены конь бяжыць, напружваючы ўсе свае сілы, і, дасягнуўшы мэты, падае мёртвы, так зваліўся і Бонгшы ў той дзень, калі ён сабраў усю патрэбную для вяселля суму і атрымаў з пошты заказаны веласіпед. Рукі яго апусціліся ў знямозе, і кросны спыніліся. Ён паклікаў бацьку Гопала і, сціскаючы яму рукі, сказаў:

— Пачакайце Рошыка яшчэ год. Вось грошы на вяселле. А калі ён прыйдзе, аддайце яму веласіпед і скажыце, каб ён не злаваўся на брата за тое, што той не змог даць яму машыну тады, калі ён прасіў.

Адыходзячы з дому, Рошык даў клятву нічога не браць у брата. Лёс пачуў гэтую бязлітасную клятву. Вярнуўшыся, Рошык убачыў, што дары брата ўжо чакаюць яго, але ўзяць іх ён не мог. Рошыку захацелася кінуць усё і аддаць сваё жыццё кроснам, на якіх Бонгшы ткаў тканіну свайго жыцця дзеля таго, каб ахвяраваць яе Рошыку. На жаль, ён не мог гэтага зрабіць — яго жыццё было ўжо назаўсёды пакладзена на алтар багацця ў Калькуце...

Традыцыя

Многа грахоў чалавечых заносіць буйнымі літарамі ў свой рээстр Чытрагупта¹. Некаторыя з іх невядомы нават самім грэшнікам. Але пра маю правіннасць не ведае ніхто, апроча мяне самога. Зараз я вам пра яе раскажу — бо калі я прызнаюся, перш чым з'яўлюся перад Чытрагуптай, віна мая стане меншай.

Здарылася гэта ўчора, у суботу. Джайны² ў нашай вёсцы адзначалі нейкае свята. А я і мая жонка Калі паехалі на шклянку чаю да Напонмахану — нашага сябра.

Дарэчы пра імя маёй жонкі. Усе ў адзін голас гаварылі, што яно ёй страшэнна не падыходзіць. Але цесць, а не я, вінаваты, што яе так назвалі.

Пікетчыкі на Барабазары (усё адбывалася ў час руху за байкот іншаземных тавараў) спрабавалі выправіць несправядлівасць — яны звалі яе Друбаброта. Зазначу, што маё імя Гірындра. Пікетчыкі яго не ведалі. Я быў для іх проста мужам Друбаброты, які не заслужыў права на сваё імя. Праўда, пра мяне ўспаміналі, калі збіралі ахвяраванні — па літасці вышэйшай боскай волі мне сёе-тое засталося ад бацькі.

¹ Чытрагупта — у індыйскай міфалогіі памочнік бога смерці Ямы, які рэгіструе грахі і дабрачыннасць.

² Джайны — адна з сект індуізму.

Я чалавек слабавольны, нічога не трымаецца ў мяне ў руках. А жонка вызначаецца незвычайнай цвёрдасцю характару — ніколі свайго не прапусціць.

На розніцы нашых характараў падтрымлівалася раўнавага ў сям'і. А калі муж і жонка так непадобны адно на аднаго, то зладжанасць паміж імі, як дождж, што падае на ссохлую ад спёкі глебу.

Толькі па адным пытанні мы ніяк не маглі прыйсці да згоды. Колькі я ёй ні даказваў, жонку ніяк нельга было пераканаць, што я люблю сваю краіну, хоць і не праявіў гэтай любові ў адпаведнасці з выпрацаванымі ёю канонамі.

З дзяцінства я люблю кнігі, купляю ўсе навінкі. Нават мае ворагі вымушаны прызнаць, што кнігі не ляжаць у мяне на паліцах непрачытанымі, а сябры добра памятаюць бясконцыя спрэчкі па гэтых кнігах. Яны набылі такі характар, што знаёмыя паступова перасталі да мяне заходзіць. Нарэшце ў мяне застаўся толькі адзін аднадумца — Банбіхары, з якім я звычайна і праводзіў святочныя дні. Зваў я яго Конбіхары, гэта значыць Біхары, які сядзіць у куце. І не раз мы праседжвалі на даху да глыбокай ночы.

А час быў трывожны і ніяк не спрыяў нашаму захапленню. Калі паліцыя знаходзіла Бхагавадгіту¹, дык чалавека абвінавачвалі ў падбухторванні да бунту. А патрыёты лічылі здраднікам радзімы ўсякага, хто трымаў дома замежныя кнігі. Мяне яны ахрысцілі белым В'ясам², афарбаваным у чорную фарбу.

Так, цяжка было ў тых часы пакланяцца Сарасваці, таму што яна была белакурай. Крычалі пра тое, што вада сажалкі, дзе цвітуць белыя лотасы, не тушыць полымя пакут радзімы, а толькі ўзмацняе яго.

¹ Б х а г а в а д г і т а — філасофская частка старажытнаіндыйскага эпаса «Махабхарата».

² В'яса — міфічны мудрэц.

Я не насіў кхадора¹, нягледзячы на тое, што жонка падавала мне вельмі добры прыклад і сароміла без стомы. І справа была не ў тым, што я лічыў кхадор горшым за іншае адзенне — зусім не.

Баюся, я парушаў прынцыпы «свадэты», але толькі не тым, што элегантна апранаўся. Я насіў свабоднае адзенне, абы-як зашпіленае і да таго ж не заўсёды чыстае. Туфлі з шырокімі наскамі, якія я купляў на кітайскім рынку яшчэ да таго, як адбыўся пералом у светапоглядах Калі, я ваксаваў зусім не кожны дзень; надзяваць шкарпэткі было для мяне няшчасцем, змяніць сарочку на панджабі² — найвялікшым дабром, і мяне зусім не турбавала, калі на ёй не хапала некалькіх гузікаў. У свой час усё гэта ледзь не прывяло да поўнага разрыву паміж мной і Калі.

— Мне сорамна паказвацца з табой на людзях,— казала яна.

— А ты хадзі адна,— адказваў я.

Цяпер насталі зусім іншыя часы, але ў маім лёсе нічога не перамянілася. Я ніяк не магу прымусіць сябе апранацца, як усе.

Вінаваты мой характар. Мне цяжка прымкнуць да якой-небудзь партыі, і я ніяк не магу пазбыцца гэтага недахопу. А Калі заўсёды любіла настаяць на сваім. Як вадапад дарэмна спрабуе ссунуць вялізны камень, так і яна заўсёды змагалася з маімі звычкамі, якія не супадалі з яе ўласнымі.

Кожны раз, як ёй прарэчылі, яна нервалася, гневалася. Так і ўчора, калі яна тысяча першы раз пачала спрэчку аб нашэнні кхадора, гук яе голасу не вызначаўся музычным тэмбрам. Я занадта высока ставіў свой інтэлект, каб пакорліва схіліцца перад нападамі. Жанчыны любяць нацягваць на дадзеныя

¹ К х а д о р — грубая тканіна мясцовай вытворчасці.

² П а н д ж а б і — кашуля з доўгімі рукавамі без каўняра.

ім богам вочы чорнае пакрывала: свае ўчынкi яны абумоўліваюць чыста знешнімі прычынамі. Пакланяцца для іх значна важней, чым разважаць. Яны не супакояцца, пакуль не выганяць з жыцця свабоду густаў і думак. Іх радуе, што нашэнне кхадора ператвараецца ў нашай абцяжаранай застарэлымі звычаямі краіне ў традыцыю і робіцца дабрачыннасцю.

Калі раззлавалася. У суседнім пакоі служанка, напэўна, падумала, што муж падсунуў жонцы штучныя каштоўнасці.

— Я лічу,— сцвярджала яна,— што краіна будзе выратавана толькі тады, калі чысціня, якая ўзнікае ў выніку нашэння кхадора, звяжа, як купанне ў Гангу, нашых людзей вузамі звычаю. Калі меркаванне пачынае адпавядаць прыродзе, яно ператвараецца ў прывычку, калі думка набывае цвёрдую і выразную форму, яна робіцца паняццем. Чалавек тады можа працаваць з закрытымі вачамі.

Гэтае разважанне Калі запазычыла з прамой прафесара Найанмахона, апусціла ў ім двухкоссе і выдала за сваё ўласнае.

Філософ, які сцвярджаў, што ў нямых няма ворагаў, быў відавочна нежанаты. Бо Калі, бачачы, што я замоўк, абрушвалася на мяне з падвойнай заўзятасцю:

— На словах ты асуджаеш каставую сістэму, а на справе нічога не робіш для яе ліквідацыі. Нашэнне ж кхадора згладжвае розніцу паміж кастамі, разрывае сетку каставых забабонаў.

«Ну, дарагая, я публічна адмовіўся ад каст з таго часу, як пачаў есці суп, прыгатаваны мусульманінам,— падумаў я.— Гэта ўжо справы, а не словы. А кхадор толькі прыкрывае каставыя адрозненні і зусім іх не знішчае».

Я не адважваўся прэрэчыць адкрыта — я занадта спакойны для гэтага чалавек — і маўчаў. Апрача та-

го, я ведаў, што Калі выкручвае, як бялізну ў пральні, усе нашы спрэчкі і нясе іх да сваіх сяброў.

Запазычыўшы свае аргументы ў прафесара філасофіі Найанмахона, яна спрабавала спыніць мяне сваім гнеўным позіркам...

Ехаць на чай да Найанмахона ў мяне не было ніякага жадання. Я ведаў, што паветра над абедзенным сталом прафесара хутка будзе вільготным і туманным не так ад пароў чаю, як ад вострых дыскусій пра тое, якое месца займаюць у індыйскай культуры розум і традыцыі, звычаі і думка і чым, дзякуючы гэтаму, вылучаецца наша краіна сярод іншых.

Апрача таго, з магазіна толькі што прыбылі новыя кнігі, упрыгожаныя залатымі ўстаўкамі, і чакалі мяне. Яны ляжалі каля маёй падушкі; я толькі паспеў кінуць на іх прагны погляд.

Незадаволенасць з кожнай хвілінай усё больш і больш расла ў маёй душы. Аднак мне прыйшлося пайсці: калі Калі чаго-небудзь хацелася і ёй перашкаджалі, супраціўленне яе расло да такой ступені, што ператваралася ў сапраўдны вадаварот і пагражала жыццю.

Мы ад'ехалі ад дома. Неўзабаве пачулі крыкі — на абочыне дарогі, за калодзежам, дзе пачыналася адкрытае поле, ля лаўкі маскатэльшчыка шумеў натоўп. Толькі што пачалося святочнае шэсце нашых суседзяў, — людзі неслі розныя ахвяры сваёй багіні. Аднак, наблізіўшыся да натоўпу, мы выразна пачулі гук удараў. Напэўна, гэта каралі нейкага злодзея. Бесперапынна сігналячы, наш аўтамабіль уехаў у сярэдзіну натоўпу. Аказваецца, па-зверску білі старога смеццяра. Ён незадоўга да гэтага ля калодзежа апрануў чыстае адзенне і ішоў па вуліцы — у правай руцэ ў яго было ядро, а пад пахай — мятла. На кароткім плашчы матлялася магазінная бірка. Ён веў за руку ўнучка — хлопчыка гадоў васьмі-дзесяці. Гэта

была прыгожая пара. Напэўна, адзін з іх зачапіў кагосьці ў натоўпе, і таму іх так па-зверску білі.

Хлопчык плакаў:

— Дзядзечкі, не біце дзядулю.

Стары прасіў:

— Даруйце мяне, я не бачыў... я не ведаў...

Але лютасць тых, хто даў абяцанне ахімсы¹, расла. З вачэй перапалоханага старога цяклі слёзы, па барадзе струменілася кроў...

Я больш не меў сілы цярпець усё гэта. Выйсці да іх і рашуча заступіцца за старога было нельга. Я рашыў узяць смеццяра да сябе ў аўтамабіль і тым самым паказаць усім, што не належу да фанатыкаў.

Калі заўважыла маё хваляванне і разгадала мой план. Яна з сілай сціснула маю руку:

— Не смей гэтага рабіць, гэта ж смяцяр.

— Ну і няхай, хіба можна так біць чалавека.

— Не, ён вінаваты! Навошта ён ішоў пасярэдзіне вуліцы? Калі б ён ішоў з краю, ніхто б яго не крануў.

— Я не разумею, у чым яго віна. Я ведаю, што яго трэба ўзяць у машыну.

— Тады пайду я. Я не магу ўзяць з сабой смеццяра. Ну, калі б гэта быў хоць падмятальшык, а то ж смяцяр!

— Ты паглядзі, ён памыўся, пераапрунуўся.

— Усё ж ён смяцяр,— сказала Калі і дадала, звяртаючыся да шафёра:— Гангадзін, едзь хутчэй.

Я зноў здаўся. Я ж баязлівец.

На чайванні Найанмахон выказваў глыбокія думкі наконт грамадскіх адносін,— я іх не слухаў і нічога на іх не адказваў.

1928

¹ А х і м с а — у індыйскай філасофіі адмова ад прычынення зла жывым істотам.

Змест

Разлікі. Пераклала Г. Шаранговіч	5
Неразумны Рамканаі. Пераклала Г. Шаранговіч	15
Спадчына. Пераклала Г. Шаранговіч	22
Шкілет. Пераклала Г. Шаранговіч	33
Адрачэнне. Пераклала Г. Шаранговіч	43
Шубха. Пераклала Г. Шаранговіч	51
Махамайя. Пераклала Г. Шаранговіч	59
Пісьменнік. Пераклала Г. Шаранговіч	69
Прысуд. Пераклала Г. Шаранговіч	74
Разгаданая загадка. Пераклала Г. Шаранговіч	88
Непапраўнае няшчасце. Пераклала Г. Шаранговіч	96
Сшытак. Пераклала Г. Шаранговіч	100
Святло і цені. Пераклала Г. Шаранговіч	108
Суддзя. Пераклала Г. Шаранговіч	140
Старэйшая сястра. Пераклала Г. Шаранговіч	149
Ахвярапрынашэнне. Пераклала Н. Мешчаракова	163
Каранацыя. Пераклаў К. Станкевіч	169
Прамах. Пераклаў Ул. Лапцёнак	184
Гірлянда каханя. Пераклаў Ул. Лапцёнак	191
Выкананае абяцанне. Пераклала Н. Мешчаракова	206
Традыцыя. Пераклаў К. Станкевіч	233

Т 13 **Тагор Р.**
Выбранае. Пераклад з бенгальскай. Мн.,
«Маст. літ.», 1976

240 с. з іл.

У зборнік увайшлі апавяданні лаўрэата Нобелеўскай прэміі Рабін-
драната Тагора (1861—1941), напісаныя ў 90-х гадах XIX ст.— пачат-
ку XX ст.

Т 70304-213
М 302(05)-76 138-76

И(Бенг)

Рабіндранат Тагор
ИЗБРАННОЕ

На беларусском языке

Рэдактар В. С. Сёмуха. Мастак Г. Г. Паплаўскі. Мастацкі рэдактар
Ул. Ул. Даўгань. Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал. Карэктар Л. С. Мануленка.

Здадзена ў набор 21/V 1976 г. Папн. да друку 4/X 1976 г. Тыраж 5000 экз.
Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 9,68. Ул.-выд. арк. 10,16.
Зак. 3285. Цана 53 кап.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Свяд-
лова, 4.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чыр-
воная, 23.

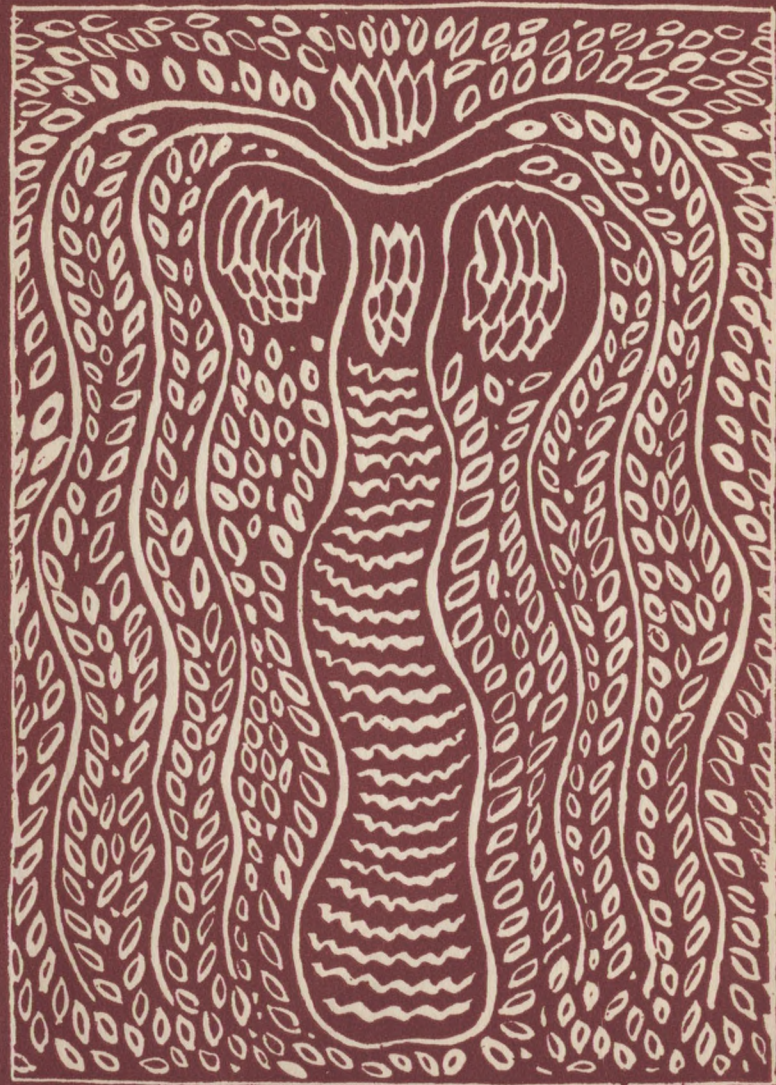
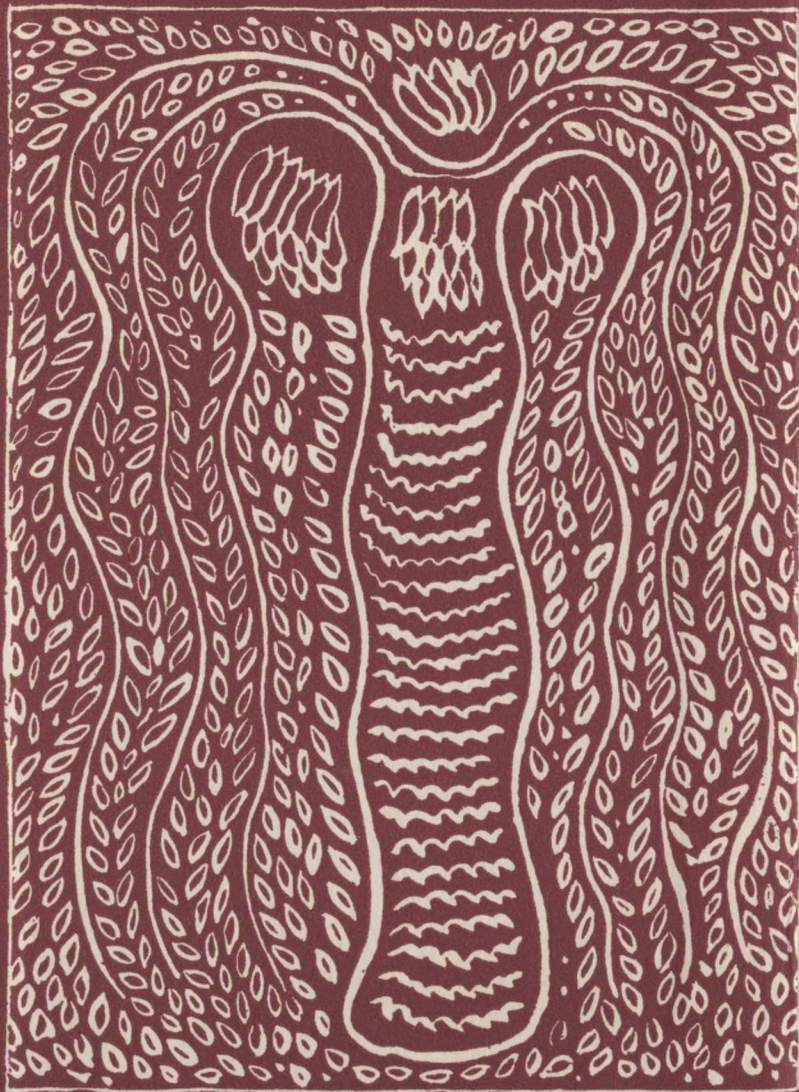
PUBLISHED BY

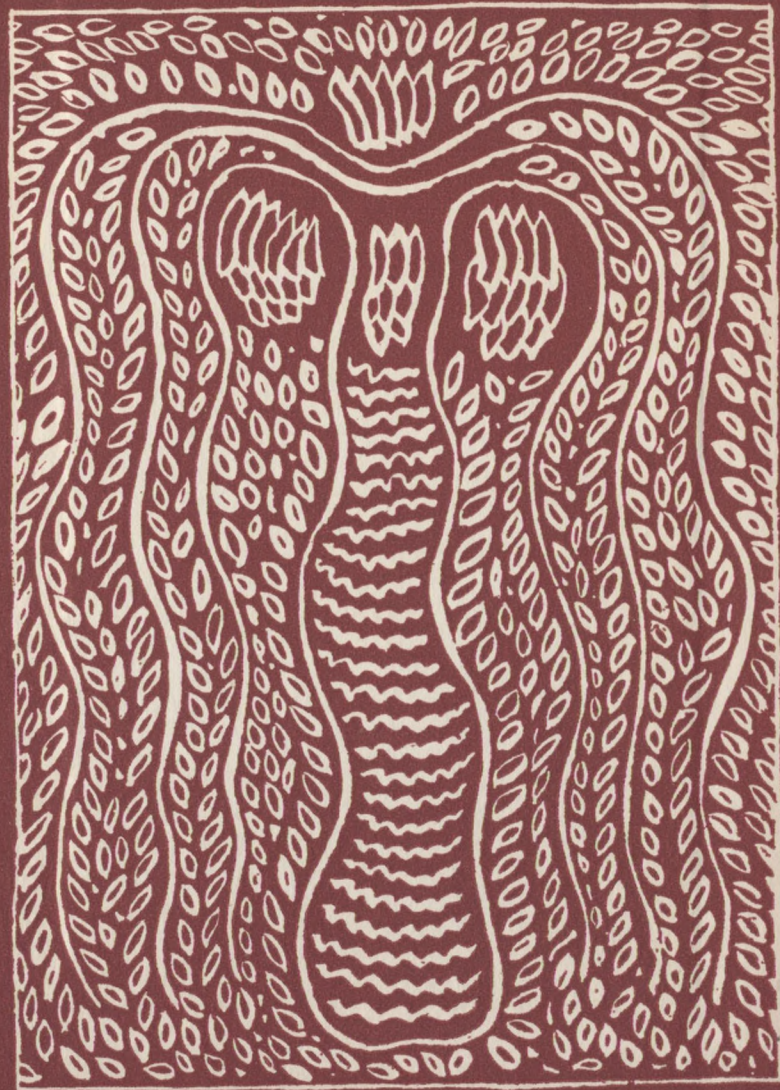
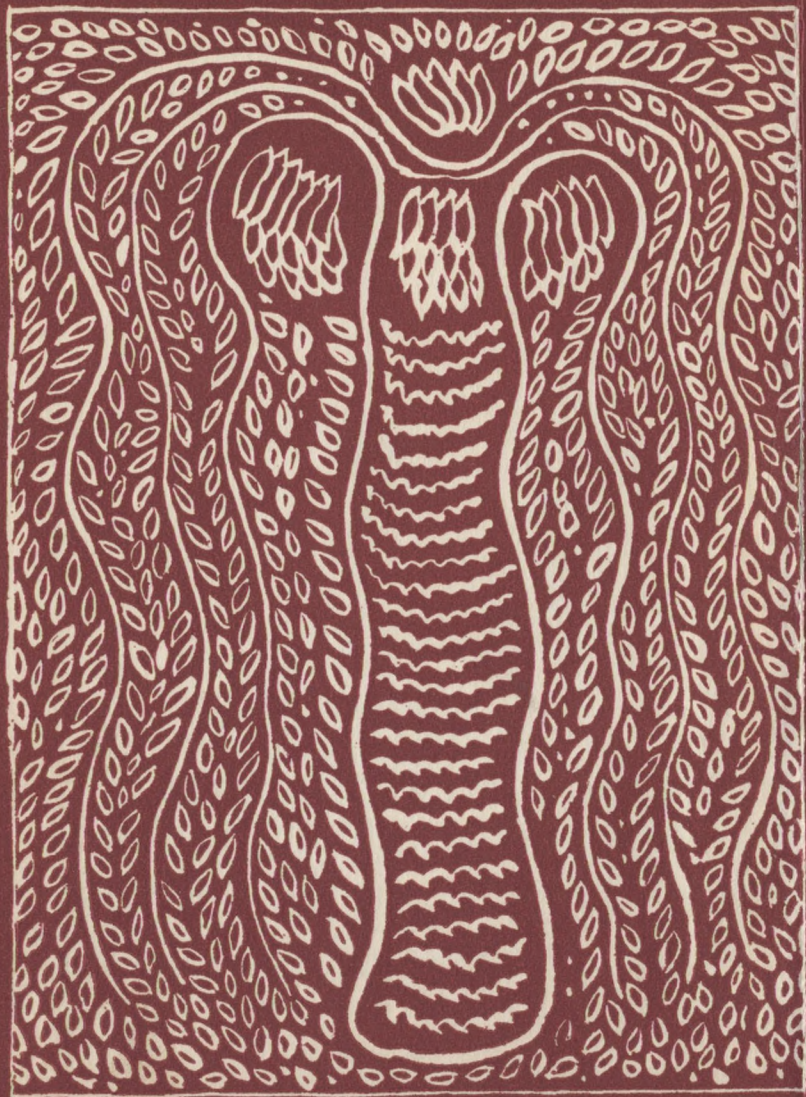

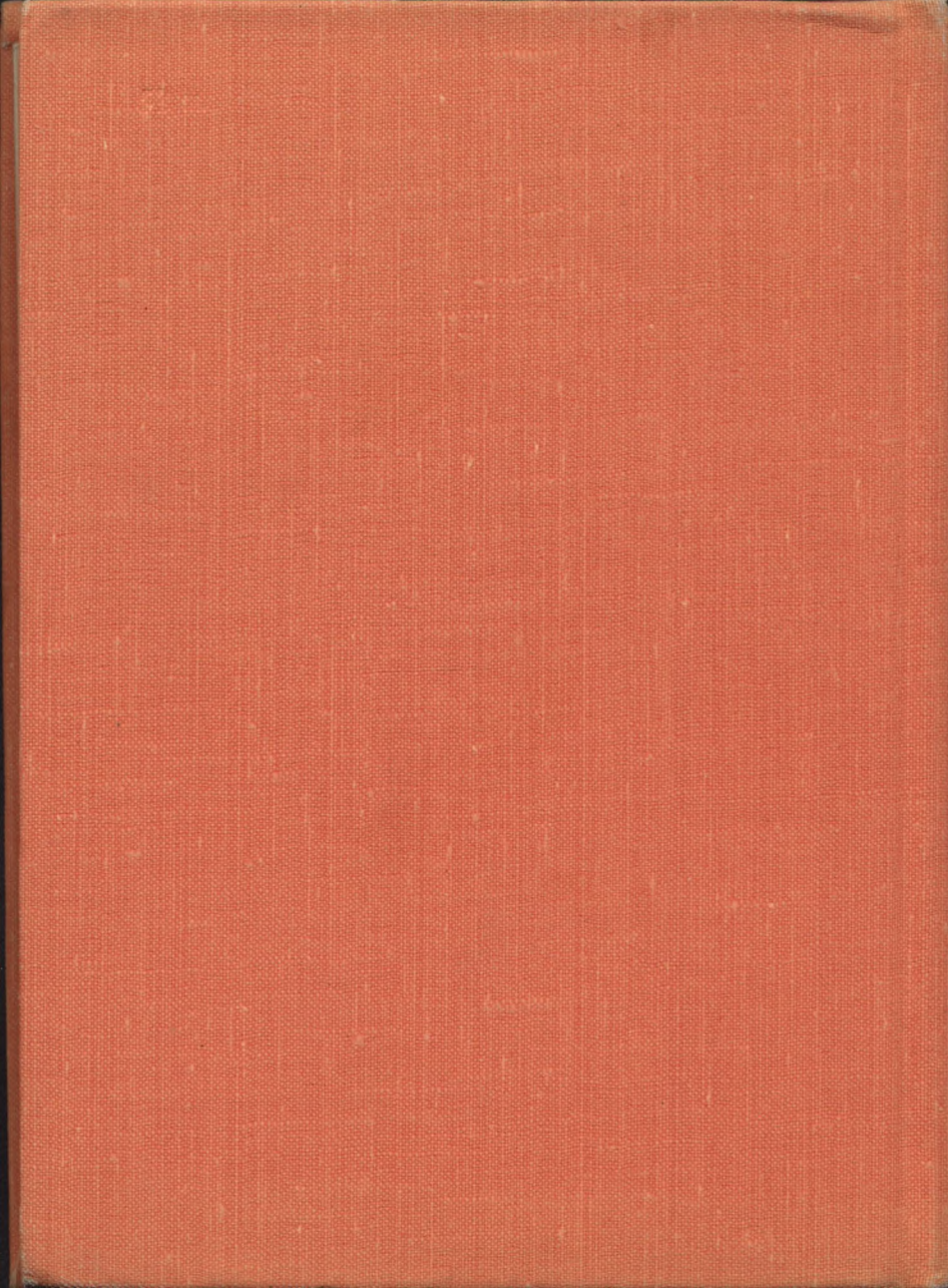
TAYLOR

OF

NEW YORK

РАВИНДРАНАТ
ТАГОР

ВЫБРАННОЕ

THE
GOLDEN
KEY
TO
THE
KNOWLEDGE
OF
THE
HEAVENS
AND
EARTH

